

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE
AKIMLARI (1838-1914)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Yusuf Kemal ÖZTÜRK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR

Ankara - 2007

ÖNSÖZ

Osmanlı Devletinin klasik iktisadi yapısı ve bu klasik yapıyı oluşturan normatif değerler her dönem ilgi çeken bir konu olmuş ve bu konu üzerinde birçok araştırmalar yapılmıştır. Ancak son yıllarda, normatif değerlerin çözülmesiyle birlikte değişen iktisadi yapının, Batı kaynaklı İktisat düşüncelerine uyum çabalarını içeren çalışmaların artması, bu araştırmaların yönünü Osmanlı son dönemine çevirdiğini göstermektedir. Özellikle Tanzimat sonrası teorik alanda verilen eserlerin ve hatta bazı gazete makalelerinin günümüz Türkçesine kazandırılmaya başlanması bunu ispatlar niteliktedir. Aslında bu çabaların arkasında cumhuriyet sonrası iktisat politikalarının değerlendirilmesi vardır ki, bu çalışmada da aynı amaç güdülmüş, ancak bu şekildeki bir karşılaştırma sonraki bir çalışmaya bırakılmıştır.

Bu amaçla çalışmada, Osmanlı normatif iktisadi değerlerindeki çözülme sonrası, çağdaş iktisadi akımların yerleşmesi yolunda gerçekleşen iktisadi düşünce akımları incelenmiştir. Veri toplama aşamasında yararlandığımız, günümüz Türkçesine kazandırılan söz konusu döneme ait eserler çalışma için bir şans olurken, konu ile ilgili son dönemlerde yapılan kapsamlı araştırmalar önemli bir kaynak potansiyelini oluşturmuştur. Ancak dönemin gazete ve dergilerine ulaşmada yaşanan zorluklar çalışmanın seyri açısından yaşanan olumsuzlukların başında yer almaktadır. Aranılan gazetelerin özellikle çalışma için önem arzeden bazı bölümlerinin yerinde bulunamaması, bulunan birçok sayının da okunamayacak duruma gelmiş olması, bu tarihi değerlerin korunmasındaki aksaklıkları da ortaya çıkarmıştır.

Elbette bütün zorluklarıyla birlikte sonuca varmanın mutluluğu yaşanan sıkıntıları gölgede bırakmaktadır. Bu yüzden çalışmaya son şeklini vermemde yardımlarını esirgemeyen Öğr. Gör. Dr. Hakan Uzun'a teşekkür etmek istiyorum. Aynı şekilde tez izleme jürimde yer alan ve sunduğum her raporda yapıcı eleştirileriyle beni yönlendiren, Prof. Dr. Abdurrahman Akdoğan ve Prof. Dr. Nihat Bozdağ'a teşekkürü bir borç biliyorum.

Çalışmanın her aşamasında engin tecrübelerinden yararlandığım, düşünce iklimiyle ufkumu açan danışman hocam Prof. Dr. İşaya Üşür'e, teşekkürle birlikte minnettarlık duygularımı sunmak istiyorum. Ancak bu uzun ve yorucu dönemde bütün sıkıntıları benimle birlikte yaşayan eşime, en son konuşmaya başladıklarını hatırladığım şimdi okula başlayan çocuklarıma, bu fedakârlıkları için teşekkürün yetersizliği ortadadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
İçindekiler.....	iii
Kısaltmalar Cetveli.....	v
Giriş.....	1

I. BÖLÜM

KLASİK OSMANLI İKTİSADİ YAPISININ KISA BİR TAHLİLİ

1.1. Klasik Osmanlı İktisadi Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması.....	7
1.2. Klasik İktisadi Düzenin Dayandığı Normatif Temeller.....	8
1.3. Klasik İktisadi Düzenin Bozulması ve Bozulmanın Nedenleri.....	20

II. BÖLÜM

OSMANLI ÇAĞDAŞ İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE İLK ARAYIŞLAR, İLK TEMASLAR

2.1. Osmanlı Normatif İktisat Düşüncesine Alternatif Arayışlar.....	40
2.2. Ekonomik Çöküşün Çözümüne Yönelik İlk Çözüm Önerileri.....	56
2.2.1. Ali ve Fuat Paşaların Çözüm Önerileri.....	59
2.2.2. Cevdet Paşanın İktisadi Görüşleri.....	67
2.2.3. Sadık Rifat Paşa ve Çözüm Önerileri.....	73
2.3. Namık Kemal, İbrahim Şinasi ve İktisadi Yaklaşımları.....	78
2.4. Yabancıların İktisadi Faaliyetleri.....	89

III. BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNİN ÇAĞDAŞLAŞMASI

3.1. Çağdaş İktisat Düşüncesini Yönlendiren Fikir Akımları.....	95
3.1.1. Çağdaş İktisatçı Kuşağının Doğuşu ve Nedenleri.....	100
3.1.2. Batılı Anlamda Liberalizm Akımı ve Temsilcileri.....	105
3.1.2.1. Mehmet Şerif Efendi ve İlk Profesyonel İktisat Yaklaşımı.....	108
3.1.2.2. Sakızlı Ohannes Paşa ve Ekonomik Yaklaşımı.....	118
3.1.2.3. Liberalizmin En Güçlü Savunucuları: M. Cavid Bey ve Prens Sabahattin.....	126
3.1.3. Liberal İktisada Alternatif Usul-ü Himaye.....	142
3.1.3.1. Ahmet Mithat Efendi ve Himayecilik.....	148
3.1.3.2. Akyığıtzade Musa ve Usul-ü Himaye.....	160
3.2. Savaş Ortamının Getirdiği Anlayış: “Milli İktisat”.....	169
Sonuç.....	185
Kaynakça.....	190
Özet.....	205
Abstract.....	207

KISALTMALAR CETVELİ

Başk. : Başkaları

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

ed. : Editör

G.Ü. : Gazi Üniversitesi

Haz. : Hazırlayan

IRCICA : İstanbul İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

No. : Numero

Nu. : Numara

s. : Sayı

S. : Sayfa

S.B.F. : Siyasal Bilgiler Fakültesi

t.y. : Tarih Yok

GİRİŞ

Tarihi, dönüm noktalarından oluşan devamlı bir süreç olarak kabul etmek, geçmişin teşhis edilebilmesi ve geleceğe ilişkin öngörülerde bulunulabilmesi için önemli bir yaklaşım olacaktır. Tosh (1997: 18-19) bu yaklaşımı, ardışık tarihsel öngörü modeli olarak özetlerken tarihi, bir ilerleme süreci olarak görmüştür. Bir diğer önemli yaklaşım, tarih bilgisinin, kesin öngörüler için değil, toplumsal, siyasi ya da ekonomik eğilimlerin geleceği aydınlatması şeklinde değerlendirilmesidir ki, bugünkü oluşumlarda bu eğilimlerin etkisinin kabul edilmesi bakımından önemli bir yaklaşımdır. Başka bir deyişle geçmişteki toplumsal, siyasi ve ekonomik yapılanmalar tarihi süreklilik içinde varolup geleceği aydınlatırken, belirli bir değişimi ve dönüşümü de içermektedir. Dolayısıyla hiçbir oluşumun bugün aynıyla varolamaması, kesin öngörülerde bulunmayı da engellemektedir.

Bu yaklaşım çerçevesinde Osmanlı tarihini de, öncesi ve sonrasıyla bu tarihi sürekliliğin bir parçası olarak görmek gerekir. Günümüzdeki iktisadi oluşumların daha iyi tahlil edilebilmesi için de, süreklilik içindeki geçmişin izlerini takip etmek doğru olacaktır. Çünkü Cumhuriyetle birlikte yeni, çağdaş bir siyasal ve toplumsal düzene geçilmesine rağmen, Cumhuriyeti kuran kadronun, Osmanlı son döneminin düşünce yapısından etkilendiğini de unutmamak gerekir. Ancak bu süreçte dönüm noktalarının iyi belirlenmesi gerekir ki, bu, tarihsel kopukluğun önüne geçecektir. Bu yüzden Osmanlı iktisadi düşüncesinin çağdaşlaşma süreci, iki dönüm noktası ele alınarak incelenmiştir. Skousen (2003: 13), modern iktisadın tarihini 1776 yılıyla başlatmıştır. Klasik teorinin yayınlandığı bu tarih, sistemli ve bilimsel anlamda çağdaş iktisat anlayışına kapı açarken, dünya ekonomisi için bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. O taktirde, çağdaş iktisat anlayışının Osmanlı Devletine girmesi ülke için bir dönüm noktasıdır ki, 1838 tarihi bu dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. İngiltere ile serbest ticaret antlaşmasının imzalandığı bu tarih, onsekizinci yüzyıl liberalizminin ülkeye

değişik kaynaklardan akmaya başladığı, hatta antlaşmayla birlikte ülke çıkarlarının aleyhine de olsa kısmen uygulama olanağı bulunduğu bir tarihtir. Bu tarihten sonra modern iktisat anlayışı, Osmanlı düşünce yapısını meşgul ederken, bilinçsiz bir kapitalistleşme sürecinde Batıya yönelme eğilimi de artmıştır. Ancak ülkede liberal eğilimlerin, kapitalistleşme sürecinde hiçbir zaman yalnız olmadığı görülmektedir. İzlenen serbest ticaret politikasının ülkeye verdiği zararı gören bir takım aydın da, alternatif arayışı içerisinde ülkenin kurtuluşunu himaye usulünde aramıştır. Bu şekilde liberal görüşlerin hakimiyetiyle başlayan ve himaye usulünün de katılmasıyla birlikte ülke gündeminde tartışılmaya başlanan modern iktisat anlayışı, 1914'te yerini milli iktisat doktrinine bırakmıştır. Böylece, Tanzimattan itibaren kısmen de olsa özgürlük ortamı içinde gelişen liberal ve himayeci görüşler, savaş ortamının olağanüstü şartlarında, ulusalcı söylemlerin gölgesi altında alternatifsiz bir akıma dönüşmüştür ki, bu da 1914'ün diğer dönüm noktası olarak kabul edilmesini gerektirmiştir.

Her ne kadar 1838 ve sonrasında 1839 yılında ilan edilen Tanzimatla birlikte modern iktisat düşüncesi ülkede tanınmaya başlasa da, ülkedeki yenilik hareketlerinin daha öncesinden başladığı görülmektedir. Yeniliklere gitme gereğinin nedeni, Osmanlı Devletini sarsan toplumsal ve ekonomik sıkıntılardır ki, birinci bölümde sıkıntı öncesi dönemin iktisadi özellikleri ile sonrasında meydana gelen değişim çabaları ana hatlarıyla incelenecektir. Kısaca Osmanlı klasik dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar normatif değerlerine sıkı sıkıya bağlı, güçlü bir devlet özelliği gösterirken, sonrasında ortaya çıkan sıkıntılar normatif değerlerden çözümler şeklinde kendini göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toprak sisteminin temel dayanağı olan tımar sistemi, çözülme öncesi klasik dönemde normatif iktisadi yapının temelini oluşturmaktadır. Miri toprak rejimine uygun olarak, toprakların mülkiyet ve kontrol hakkı tamamen devletin elinde kalmak koşuluyla, vergi geliri karşılığı kullanma hakkının verildiği tımar sistemi, uzun süre hakimiyetini sürdürmüştür. Osmanlı Devletinde, neredeyse zenginliğin tek kaynağı olan bu şekildeki bir toprak sistemi, askeri, mali bütün teşkilatlarının esasını teşkil etmesi nedeniyle, tam bir merkezi disiplin

içerisinde yürütülmesini gerekli kılmıştır. (Barkan, 1980: 126-128,281) Çünkü toprak sisteminde meydana gelecek bir bozulmanın, Devletin bütünü etkileyeceği açıktır. Bu yüzden devlet, diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik hayatı da kontrol altına almış, her türlü değişim eğilimlerini engellemiştir. Ancak onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren değişen iç ve dış dinamiklere ayak uydurmakta yetersiz kalması nedeniyle, başta toprak sistemi olmak üzere Devletin bütün kurumlarında çözülme belirtileri kendini göstermeye başlamıştır.

Öncelikle Avrupa'da, 1500'lü yıllardan itibaren insanların dünyayı anlama biçimlerinde ve bütün düşünce yapısında önemli bir değişimin yerleşmeye başladığı görülmektedir. Ortaçağ dünya görüşünü temsil eden, Tanrı, insan ruhu, ahlakla ilişkili meseleler yerini, bilimsel gözlem, deney, matematik, fizik, astronomi gibi dünyayı maddi anlamda çözmeye dönük yeni bir anlayışa bırakmıştır. Copernicus, Galileo, Newton ile zirveye ulaşan yeni dünya anlayışı, Descartes'in doğayı matematiksel yorumlama ve Bacon'un bilgiyi doğaya hükmetme amaçlı kullanma yolunu açması bilimsel devrim olarak nitelenirken, teknolojik gelişmeye de kapı açmıştır. (Capra, 1992: 53-56). Bu sayede ortaçağın, uzun süre sorgulanmasına izin verilmeyen Kilise eksenli normatif değerleri, bilimsel devrimin buluşları karşısında yerle bir olmaktan kurtulamamıştır. Artık teknolojinin ilerlemesi feodalizmin sonunu getirirken, din kaynaklı aristokrasinin yerini, merkantil sınıfa bırakmaya başlaması üretim ilişkilerinin de değişmesine neden olmuştur. (Zimmerman, 1964: 85-86). Kapitalizme açılan bu yolda zamanla, insanlık için yepyeni bir yaşam biçimi, toplumsal değişimle birlikte kendini göstermiştir. Toplumsal yaşamda herkesin yetki ve sorumluluk yüklenerek herhangi bir kimse olmaktan çıkıp, belirli bir kişi, birey olmaya başlaması gerçek toplum olma yolunda önemli bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bobaroğlu, 2002: 18-19). Ulusal devletlerin doğuşuyla sonuçlanan bu süreç, sermaye birikiminin desteklediği teknolojik ilerlemenin etkisiyle Avrupa kaynaklı yayılma politikasını gündeme getirmiştir. (Wallerstein, Kasaba, 1983: 41). İşte Osmanlı Devletine dış dinamiklerin etkisi de bu noktadan sonra başlamaktadır. Avrupa'da yaşanan bu evrim sürecine, normatif değerlerine

sıkı sıkıya bağılı, değişime izin vermeyen yapısıyla kayıtsız kalan Osmanlı Devleti, Avrupa eksenli yayılma politikasının etkilerine karşı savunmasız kalmıştır. En önemlisi, yeni ticaret yollarının bulunması Osmanlının gelir kaynaklarına darbe vururken, Avrupa'da artan nüfus ve değerli maden artışının tetiklediği fiyat artışları Osmanlı Devletini daha önce karşılaştımadığı iktisadi sorunlarla karşı karşıya getirmiştir.

Sınırları dışındaki bu gelişmelerin, kendi iç sorunlarıyla birleşerek iktisadi bunalıma sürüklenmesi de gecikmemiştir. Dünyada olduğu gibi Osmanlı Devletinde de nüfusun artması, kullanılmayan toprakların ekime açılmasını gerektirmiş, bu sayede hem içte hem de dışta artan talebi karşılama yoluna gidilmiştir. Ancak onaltıncı yüzyıl sonlarında tarım alanlarının daralması, sermaye birikimi elde edilememesi sonucu teknolojik ilerleme sağlanamadığından verimlilik artışının da gerçekleştirilememesi, ülkeyi ekonomik bunalıma sürüklerken, Osmanlının geleneksel kendine yeterlik politikası ağır darbe almıştır. (Pamuk, 1990: 95). Buna, aynı dönemde yenilgiyle çıkılan savaşların artması eklenince gelir-gider dengesi bozulan devlet gelir arayışını vergi olarak tarım kesimine yükleyince, sistemin asıl koruyucusu olan toprak sisteminde çözümler başlamıştır. Toprakların zamanla iltizama verilir olması nedeniyle sipahinin yerini alan mültezimlerin, artan vergileri karşıladıktan sonra kendi çıkarları doğrultusunda köylüye ağır şartlar getirmesi (Barkan, 1980: 803), köylünün topraklarından kopmasına neden olurken toplumsal olaylara da zemin hazırlamıştır.

Bütün bu gelişmeler onsekizinci yüzyılda Devletin bütün kurumlarına yayılırken, artık değişimin gerekliliği karşı konulmaz şekilde kendini göstermektedir ki, bu aynı zamanda çağdaş iktisadi düşüncenin ülkede tanınması sürecindeki ilk arayışların incelendiği ikinci bölümü oluşturmaktadır. Onyedinci yüzyıl başlarında, Katip Çelebinin yazdığı risalenin (Özyüksel, 1993: 145-150), aynı dönemdeki Koçibey'in risalesi (Kurt, 1998) ile benzer niteliklere sahip olması, çözümlenin başlangıcından beri değişim isteklerinin gündeme gelmesine rağmen, sonrasında yaşananlar bütün bu çabaların göz ardı edildiğinin göstergesi gibidir. Ancak onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren, III. Selim ve II. Mahmut devrinin devlet

kurumlarında giriştiği geniş reform hareketi, Osmanlı modernleşme tarihinde en önemli safhalardan biri olarak gösterilebilir. Böyle olmakla birlikte, bu cüretli hareketler fanatizmin ve devrin eski sosyal kurumlarının gizli ve açık direnmeleriyle karşılaşmaktan geri kalmamış, hükümdar ve devrin birkaç aydın vezirinin iyi niyeti daima başarılı sonuçlar doğurmamıştır. Reformcular gerektiğinde Batılı alimleri getirerek Batı ilmini araştırma metotlarıyla birlikte memlekete yerleştirmeye çalışırken önlerine daima modern araştırmayı din için tehlikeli sayan zihniyet çıkmış, her yenilik hareketi ayaklanmalarla son bulmuştur. Berkes'in (2004: 42), "1700 tarihinden sonra eskiden yeniye geçme sorunu..." olarak adlandırdığı bu dönem, Tanzimata kadar, geleneksel yapı içinde bulunarak toplumsal sorunları çözme anlayışının egemen olduğu, daha çok normatif değerlere alternatif arayışlar içeren bir özellik sergilemektedir.

Ancak Tanzimatla birlikte, ilk başlarda bir anlamda kulaktan dolma bilgilerle de olsa pozitif iktisat arayışlarının arttığı görülmektedir. Bu konudaki ilk teşebbüsler ise Batıyı görme fırsatı bulan, Devletin çeşitli kademelerindeki bürokrat kesim tarafından gerçekleştirilmiştir. Ali ve Fuat Paşalar ile birlikte, Cevdet Paşa ve Sadık Rifat Paşanın başını çektiği bu grup, iktisadi yelpazenin herhangi bir tarafına tam olarak yerleştiremediğimiz görüşlerinde, Devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için çeşitli reçeteler öne sürmüşlerdir. Aynı arayışların diğer temsilcileri ise, Namık Kemal ve Şinasi gibi dönemin aydın kesimidir ki, aynı zamanda özgürlükçü yaklaşımın da öncüsü olan bu aydınlar, yazılarında liberal ağırlıklı çözüm önerilerini savunmuşlardır. Bu bürokrat ve aydın kesimin aslında en fazla göze çarpan yanları, İslami kuralların yol gösterici rolüne ve Osmanlılık ilkesine bağlılıkları şeklinde öne çıkmaktadır. (Birand, 1955: 37). Batıdaki kapitalistleşme sürecini özümseyemedikleri görülen bu kesimin görüşleri, iktisadi düşüncenin çağdaşlaşmasına kapı aralamaktan ileriye geçememiştir. Ancak Tanzimatın hemen ertesinde yabancıların faaliyetleri, ülkede ilk olarak, sistemli şekilde bilimsel iktisat anlayışının tanınmasına neden olmuştur. David Urquhart, Alexandre Blacque ve William Churchill'in çabaları, Smithian teorinin ülkede tanınması şeklinde gerçekleşirken, tercüme faaliyetlerinin artmasına da

yardımcı olmuşlardır. Özellikle serbest dış ticaret politikasını savunarak, Smithian üstünlükler teorisi çerçevesinde ülkenin tarım alanında uzmanlaşması gerektiğini öne sürerken (Önsoy, 1988: 33; Önsoy, 1985: 92-93; Sayar, 2000: 273-274), bu anlayışın bir süre etkili olmasında başarılı da olmuşlardır.

Yukarıda bahsedildiği şekliyle bir ilerleme ve Batıyı yakalama düşüncesi ile hareket eden ve daha çok Batının ekonomik başarılarını ülkede yakalamak arzusunda olan ilk girişimlerin ardından, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren başlayan tercüme faaliyetleri ile birlikte, iktisadi düşünce teorik arka planı ile birlikte öğrenilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümü oluşturan bu iktisadi düşüncedeki çağdaşlaşma sürecinde, özellikle liberal iktisadi düşüncelerin ülkenin iktisat alanını kuşatmaya başladığı görülmektedir. M. Şerif Efendi ile olgunlaşan liberal anlamda ilk profesyonel iktisat anlayışı, Ohannes Paşa ile daha bilimsel bir kimlik kazanırken, M. Cavit Bey ve Prens Sabahattin ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bilimsel anlamda liberalizmin işlendiği bu dönem, aslında silik de olsa himayeci görüşleri de barındırmaktadır. Ohannes Paşa "İlmi Serveti Milet" adlı eserini yayınladığı yıllarda (1880), Ahmet Mithat'ın "Ekonomi Politik" adlı eserinin de yayınlanması (Çavdar, 1992: 127), bu iki iktisadi görüşün aynı döneme damga vurduğunu göstermektedir. Çünkü Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyığıtzade ile olgunlaşan himaye usulü, F. List'in görüşleri çerçevesinde gelişerek (Fındıkoğlu, 1946: 45), tutarlı ve bilimsel yaklaşımlarla liberal görüşlere tepkisini ortaya koymuştur. Ancak Balkan savaşına kadar ülke politikalarındaki etkinliğini sürdüren liberal anlayışın karşısına, savaşa verilen tepkinin de etkisiyle, Türkçülük akımıyla desteklenen milli iktisat anlayışı kendini göstermeye başlamıştır. Böylece 1914'ten sonra olgunlaşarak savaş ortamının olağanüstü şartlarında alternatifsiz kalan milli iktisat doktrini Osmanlı Devletinin yıkılmadan önceki son yıllarına damgasını vurmuştur.

I. BÖLÜM

KLASİK OSMANLI İKTİSADİ YAPISININ KISA BİR TAHLİLİ

1.1. KLASİK OSMANLI İKTİSADİ DÜZENİ VE BU DÜZENİN BOZULMASI

1786'da Fransız elçisi Choiseul-Gouffier, zamanın Türk hükümetini askeri reforma teşvik ederken, Fransa'ya gönderdiği bir mektubunda şunları yazmıştır: "Burası Fransa gibi değildir. Fransa'da kral yegane karar sahibidir. Türkiye'de ise, bir iş için ulemayı, hukukşinasları, mevkii iktidarda olan ve evvelce mevkii iktidarda bulunmuş olan kimseleri ikna etmek lazımdır." (Lewis, 1998: 437). Bu belki de bundan sonraki yazacaklarımızı gereksiz kılacak kadar çöküşün nedenini özetleyen bir öngörüdür.

Cevdet Paşa da çöküşün gerçek yüzünü 1800'lü yılların başında görmüş gibidir. Her ne kadar eskiye bağlı görüşler ileri sürse de aşağıdaki sözlerinden devletin eskidiğinin ve yönetimin zayıfladığının farkında olduğunu görmek mümkün. Ona göre zamanla gücünün zirvesine erişen devletler, artan ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelebilirler. Buna devletin zafiyeti de eklenirse çöküş kaçınılmaz olur.

"Her devlet ilk doğuşunda sade ve çabuk olup eğer günden güne kuvvetlenir ise de insanın yemede içmede, giyim kuşamda ihtiyacı arttığı gibi devlet dahi eskidikçe yorucu özentileri artırma geldiğinden evvelki sadeliği kalmayıp işler ve masraflar artar. Olağanüstü bir olay meydana gelince alışılan masraflardan ziyade bir masraf açılınca para sıkıntısına düşer ve idarecilikte bazı günler kusur da olursa bakımsızlığın ve kuşkunun pençesine düşer." (Cevdet Paşa, 1972: 36).

Aslında bu farklı bir bakış açısını da yansıtmaktadır. Tarihte her devletin olduğu gibi Osmanlı Devletinin de bir sonu elbette olacaktır. Ancak devleti bu

sona getiren hususlar neydi ve bu kaçınılmaz sonun hazırlanışında hangi yanlışlar baş rol oynadı? İşte gücünün zirvesine gelen bir devlet için kaçınılmaz son yargısını ihmal edersek, bu sonu hazırlayan gerçek nedenler bölümün ana temasını oluşturacaktır.

Halbuki onaltıncı yüzyılın ilk yarısında gücünün zirvesinde olan Osmanlı klasik sistemi merkezi mutlakiyetin güzel bir örneğini vermektedir. Her ne kadar keyfi ve kaprisli iktidarların örnekleriyle süslense de, disiplinli ve ehliyetle yönetilen merkezileşmiş monarşinin en güzel örnekleriyle doludur. Ancak onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak düzeninin aksamaya başlaması ilerleyen yıllarda bütün kurumlarda kendini gösterecektir. Gerçekten de bozulma sürecinin başlangıcı olarak hemen birçok iktisatçının üzerinde düşünce birliği ettiği nokta toprakta artık ürüne el konuş biçiminin değişmesidir. Çünkü bozulma sürecinde kırsal alandaki reaya, sipahi, saray ilişkileri, yerini, mültezim, ayan ve ağalarla topraksız köylüler arasındaki ilişkilere bırakmıştır (Çavdar, 2003: 74). Toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşmasıyla saray neredeyse aradan çekilmiş, kırsal alanlardaki topraklar ve toprakları işleyen köylü özellikle ağaların ve mültezimlerin insafına bırakılmıştır. Bu da ilerleyen yıllarda, hoşnutsuzlukları, toplumsal patlamaları, diğer kurumları da kapsayarak artıracaktır.

Bu yüzden bu bölümde önce, klasik Osmanlı iktisadi düzenine ana hatlarıyla değindikten sonra, çağdaşlaşma hareketlerine geçmeden önce bozulma sürecini ve nedenlerini tahlil etmek doğru olacaktır.

1.2. Klasik İktisadi Düzenin Dayandığı Normatif Temeller

Klasik tarih kitaplarına bakıldığında, Osmanlı Devletini çok çeşitli dönemlere ayırmak mümkün görülmektedir. Birbirinden çok da farklı olmayan bu dönemlendirmeler, daha çok devletin mali ve iktisadi yapısıyla da ilişkilidir. Gerçekten, bu açıdan bakıldığında klasik tarih kitaplarında özetle, kuruluş, gelişme, duraklama, gerileme, dağılma olarak sıralanabilen bu dönemler itibarıyla, siyasi, toplumsal ve iktisadi değişimler aşamalarla izlenebilmektedir.

Ancak Toprak (1997: 221), Devletin geniş tarihini “Klasik Osmanlı” ve “Çağdaş Türkiye” olarak iki ana döneme ayırıyor. Ona göre tarih uzun dönemli bir değişim süreçleri olarak düşünüldüğünde, tüm iniş ve çıkışlarına rağmen gelişen, yükselen, büyüyen bir “gidiş” olarak algılanmalıdır. Bu bakımdan Osmanlı tarihini de, her ne kadar toprak kayıplarına uğranılsa da, çağdaş yapıya doğru yönelen bir devlet olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. Tanzimat bir başlangıç olarak kabul edilirse, sonraki dönem çağdaş iktisadi düşüncelerin etkisiyle “Çağdaş Türkiye” ye açılan kapı olarak değerlendirilebilir. Gerçekten bu dönem ilerde ayrıntılı olarak inceleneceği gibi Klasik Osmanlı döneminden kalın çizgilerle ayrılan ve daha çok bir arayış içerisinde geçse de, kapitalizme ve çağdaş iktisadi arayışlara yönelimleri kapsamaktadır. “Klasik Osmanlı” dönemi ise, devletin gücünün zirvesine ulaştığı onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemi kapsamaktadır (Pamuk, 1990: 31). Bu dönem aynı zamanda, özellikle ekonomik açıdan, çözülmeye önceki geniş bir yapıyı oluşturur. Her ne kadar zaman zaman kırılmalar görülse de, otoriter bir yönetim desteğinde uzun süre geçerliliğini korumuştur. Bu şekilde bakıldığında onyedinci yüzyılın hemen başında meydana gelen ve Avrupa kaynaklarında “uzun savaş” olarak adlandırılan Osmanlı-Avusturya savaşı ve aynı dönemdeki Celali isyanları ile artan bunalımın (Faroqhi, 1997: 208) yarattığı tahribatla başlayan ve ciddi reform hareketlerinin yaşandığı Tanzimata kadar geçen dönem de klasik dönem içerisindeki, kırılma ve çözülmeye dönemi olarak kabul edilebilir. Ancak burada klasik dönem olarak öncelikle kırılma ve çözülmeye öncesi, devletin gücünün zirvesine eriştiği onaltıncı yüzyıla kadar geçen dönemin iktisadi özellikleri kısaca tahlil edildikten sonra, çözülmeye ve nedenleri araştırılacaktır.

Klasik dönemi tanımlarken kullanılan otoriter yönetimden kasıt, tam bir devlet kontrolüdür aslında. Dönem incelendiği zaman, devletin üretim faktörleri üzerinde tam bir kontrolü görülmektedir. Devlet üretim faktörlerini kontrolü altında tuttuğu gibi, mevcut üretimin bölüşümü ile ilgili tüm kararları da alandır aynı zamanda. Üretim kararlarına gelince, hakim düşünce, kendine yeter bir üretimin gerçekleştirilmesidir. Devlet onyedinci yüzyılın ortalarına kadar ihtiyacı olan malları kendi üretmeye gayret ettiğinden,

ülkeden para çıkışına da çok fazla izin vermemiştir (Uzunçarşılı, 1975: 692). Ancak bunun, ithalat kısıtlanıyor anlamında düşünülmemesi gerekir. Çünkü içerdeki mal arzını olabildiğince yüksek tutma politikası, dış ticaret politikasını ithalatın teşviki lehine oluşturmuştur. Bu yüzden ithalat, yurt içinde üretilmeyen veya az üretilenin getirilmesi anlamında arzu edilen bir faaliyet olarak görülmüş, devlet için önemli bazı sektörler haricinde ithalata müdahale edilmemiştir (Genç, 2000: 88-89). Özellikle ondört ve onaltıncı yüzyıllar arasında ordu ve donanmanın birinci derecede ihtiyacı olan eşyayı ülke dışına muhtaç olmadan içerden tedarik etmek için bütün tedbirler alınmış, sadece ihtiyaca cevap vermediği zamanlar dışardan temin etme yoluna gidilmiştir. Mal arzını yüksek tutma politikası, ihracat konusunda ise daha korumacı bir uygulamayı gerektirmiştir. Bu yüzden devlet mal sıkıntısı çekmemek için, mümkün olduğunca dışarıya mal satmama politikası gütmüştür. Ancak barış zamanlarında, ihtiyaç fazlası malların ihracında esnek davranırken, zahire, bakliyat, at, silah, barut ve kurşun gibi malların her ne zaman olursa olsun ihracına izin verilmemiştir (Uzunçarşılı, 1975: 686-689). Bu konuda Merkantilizmin tersi bir politika görülse de, yönetim, devlet gelirleri konusunda Merkantilizme¹ uyan bir politika izlemiştir. Hazine gelirlerini olabildiğince yüksek tutmaya gayret etmiş, belirli bir seviyenin altına düşmemesini sağlamıştır. Bunu da harcamaları kısma yoluna giderek

¹ Öncelikle merkantilist dönem, 1500-1750 yıllarını kapsayan uzun bir zaman aralığında hüküm sürmüştür. Büyük coğrafi keşifler, deniz aşırı ülkelerden gelen ganimetler, feodal Avrupa'nın ticaret yoluyla zenginleşmesi feodalizmin kurulu düzenini sarsarken, yeni bir düzenin kuruluşunu hazırlamıştır. Artık 1500'lerin Avrupa'sı en fazla gelir getiren ticaret hayatının gereklerine uygun olarak örgütlenmeye zorlanmıştır. Ticaret devrimi olarak da adlandırılan bu dönem aynı zamanda kapitalist düzenin de temel taşlarını atmıştır. İşte bu dönemde bütün dünyaya yayılan merkantilizmin en önemli özelliği güçlü devlet yaratma fikrinde yatmaktadır. Merkantilistlere göre güçlü devlet zengin devlettir ve zenginliğin kaynağı da tarım ve sanayi değil ticarettir. Bu yüzden merkantilistler özellikle dış ticaret yoluyla değerli maden girişine yönelik politika izlemişlerdir. Değerli maden girişinin en doğal yolu ihracatın artırılması olarak görüldüğünden, ihracat fazlası dolayısıyla dış ticaret bilançosu fazlası veren bir ekonomik politika uygulamışlardır. (Yılmaz, 1992: 5-7). İhracat fazlası vermek her zaman ihracatın ithalattan fazla olmasını gerektirdiğine göre, ihracatın artırılmasıyla birlikte ithalatın da kısıtlanması gerekmektedir. Bu da merkantilizm de devlet müdahaleciliğini gündeme getirmiştir. Devlet uygun bir iktisadi ve askeri siyasetle ulusal refahı artırma misyonuna sahip olmuştur. (Stark, 1994: 231-232). Devletin müdahalesi bu şekilde dış ticarete görüldüğü gibi, zayıf ülkelerin değerli madenlerine el koyma amacıyla da kullanılmıştır. Çünkü dünya ekonomisinin durgun, zenginliğin sabit olduğuna inanan merkantilistler için, İhracat yoluyla artırılmayan zenginlik savaşlar yoluyla artırılmalıdır. Bu yüzden içeride sırtını devlete dayayan tekeller oluştururken, dışarıda sömürgeciliği desteklemişlerdir. (Skousen, 2003: 17-18). Alman, İngiliz ve Fransız merkantilizminin karşılaştırmalı bir analizi için bkz. (Savaş, 1997: 161-163).

sağlamaya çalışmıştır. İşte daha sonra değineceğimiz gibi, ekonomik buhranın nedenlerinden biri de, artan savaş harcamalarıyla birlikte, tasarruf politikalarıyla artırılmaya çalışılan gelirlerin yetersiz kalmasıdır.

Bütün üretim faktörlerinde olduğu gibi toprakta da tam bir hakimiyet sahibi olan Devletin, klasik dönemde savaş harcamalarını önemli ölçüde karşılayan “Miri Mübayaa” (Genç, 2000: 89) rejimi¹ önemli bir yere sahiptir. Buna göre Devlet ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden aynı vergi şeklinde çok ucuza alabilmektedir ki, ithalat ve ihracat arasındaki olumsuz farkı önemsemeyen Devletin de belki en önemli finans kaynağı olarak bu toprak gelirleri kalmaktadır. Bu yüzden tarımın ülke için en büyük hatta yegane geçim kaynağı olduğunu düşündüğümüzde konunun önemi daha net ortaya çıkmaktadır. Ancak, doğa, iklim ve coğrafi konum bakımından gelişmeye en müsait olmakla birlikte, Engelhardt’ın (1999: 464) deyimiyle, “Devletin ilerletmekte ve kolaylaştırmakta bu kadar iktidarsız kaldığı bir başka ülke de yoktur” aslında. Bu yüzden Osmanlıda toprak düzeni klasik olarak adlandırılan dönemin en önemli yapı taşıdır. Bu konuyu ana hatlarıyla tahlil etmek, sonrasında incelenecek olan bozulma sürecini daha net ortaya koyacaktır.

Osmanlı toprak sisteminin, Devletin ekonomik, sosyal ve askeri alanlarının biçimlenmesinde en önemli etkenlerden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak, ülkenin gelişmesinde ve büyümesinde önemli yere sahip sistemin, devletin kuruluşuyla birlikte başladığını düşünmenin de tarihsel gelişimin gerçeklerine uygun düşmeyeceği kesindir. Daha önce klasik olarak tabir edilen dönemde, toprakta da tam bir devlet kontrolünün olduğunun altı çizilmiştir. Gerçekten Osmanlı Devletinde mülkiyet hakkını devlet eline almış, bu da toprağın miri topraklar olarak anılmasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında zaman devletle, toprağı işleyen köylü arasında bir kiracılık ilişkisi doğmaktaysa da, kiranın bir vergi şeklini alması ve toprağın

---

¹ Genç’in (2000: 89), miri mübayaa olarak adlandırdığı sistem, Osmanlı Devletinde toprakların mülkiyet ve kontrol hakkı tamamen devletin elinde kalarak, Barkan’ın (1980: 127-128) deyimiyle nasyonalize edilmesidir. Osmanlı toprak sisteminin temelini oluşturan bu miri toprak rejimi devletin merkeziyetçi otoritesinin bir simgesidir. Mülkiyet hakkı devlette kalmakla birlikte, vergi gelirleri karşılığında toprakların çeşitli şekillerde kullanım haklarının verildiği görülmektedir.

babadan oğula geçebilmesi, Barkan'ın (1980: 128) deyimiyle, "kiracılığın mahsurlarını hissedilemez" hale getirmiştir. Her ne kadar babadan oğula geçebilse de, köylünün toprak üzerinde hemen hiç tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Köylü toprağı satmak, kiraya vermek, hibe veya istediğı kişiye vasiyet etmek, tarlasını istediğı şekilde ekmek veya boş bırakmak gibi haklara sahip değildir. Çünkü köylü, "çift" olarak tabir edilen, geçimini sağlayacak kadar toprağı işlemek, devlet adına her köyde bulunan sipahilere vergisini vermekle yükümlüdür (Barkan, 1980: 128-129). İşte kısaca Tımar sistemi olarak adlandırılan ve aşağıda ayrıntılarıyla incelenecek olan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğduğu topraklar itibarıyla, çeşitli etkileşimler sonucu kendi gereklerine uygun hale getirdiğı bir sistem olarak düşünülebilir. Ancak bu etkileşimin kaynağının tespiti konusunda tarihçiler arasında tam bir görüş birliğinin olmadığı görülmektedir.

Bu bakımdan kısaca etkileşimin kaynağını tespitle başlamak doğru olacaktır. Öncelikle eski Türk devletlerinin, özellikle de Anadolu Selçuklu devletinin mirası üzerinde büyüyen Devletin, bu devletlerin birçok kurumundan etkilendiğı yapılan çalışmalarda ortaya konmaktadır.¹ Barkan, bu konuda, "Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde teşekkül ettiği memleketlerde, halkın ekseriyeti işlediğı toprağın sahibi değildi ve bu toprakları, Osmanlı devrinde olduğu gibi, daimi ve irsi bir kiracı vaziyetinde işlemekteydi" diyor (Barkan, 1980: 132). Buna göre, daha öncesinde de, sadece devletin toprak üzerinde tasarruf hakkına sahip olduğu, miri topraklar rejiminin uygulandığı görülmektedir. Selçuklularda, savaşlarla kazanılan toprakların Türkleştirilmesi için askeri dirlikler şeklinde verildiğı düşünüldüğünde, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ele geçirilen yerlerin, aynı mantıkla verilmek suretiyle bu sistemden etkilendiğı düşünülebilir. Selçuklu İktası olarak bilinen bu sistem, belli bir yörenin vergisini bağışlama biçiminde kendini göstermektedir. Buna göre sultan, belirli kimselere bir yeri mülk

¹ Barkan (1980), Çavdar (2003), Köprülü (1981), İnalçık (1996) yukarıda incelenen eserlerinde Tımar sistemine benzer yöntemlerin Osmanlı Devletinden önce de uygulandığını ortaya koymuşlardır. Ancak Guicciardini başta olmak üzere bazı tarihçiler, tarihsel emsal göstermenin geçerli olabilmesi için aynı koşulların hüküm sürüyor olması gerektiğini, çoğunlukla da bu koşulların değişmiş olacağını, bu yüzden tarihsel benzerliklere dayanarak hareket etmenin güvenilir olmayabileceğini savunmuşlardır. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Tosh 1997: 12-13).

olarak değil, gelirinden yararlanmak üzere vermektedir. Ancak zamanla artan nüfusun tüketim sorunlarını çözmek için, iktaya askeri bir yön verme zorunluluğu ortaya çıkmış, iktada dağıtımını askeri hizmetlere bağlanmış ve iktada sahiplerinin belli sayıda askerle seferlere katılımı istenmiştir. Sultanın, mülkiyeti kendisine ait topraklardan verebildiği askeri mukataalar ve hanedan mensuplarına verilen mukataalar (ki bu mukataalar babadan oğula geçebilmektedir) dışında, iktada veraset söz konusu değildir. İktanın kullanılışı, iktada sahibi reayayı ezemez, ancak belirlenen zamanlarda vergi toplanabilir, reayadan fazla vergi alınamaz gibi (Çavdar, 2003: 40-41) tımar sistemine benzeyen kesin kurallar içermektedir.

Köprülü (1981: 31), İslamiyetin kabulü ile birlikte birçok hukuki ve sosyal kuralların Türk devletleri tarafından temel esaslarıyla birlikte alınarak uygulandığını, bu süreçte iktada sisteminin o dönemlerde de mevcut olduğunu ima etmiştir. İslam ülkelerinde de imamların münasip gördüğü kimselere arazi temlik hakkı olduğu, hatta bunun İslamiyetin ilk yıllarına kadar uzandığı görülmektedir (Barkan, 1980: 238) birlikte, Arapların ele geçirdikleri toprakları ganimet olarak paylaşmaları ve özel mülk edinme hırsları (Barkan, 1980: 140) gerçeği, bu görüşü zayıflatmaktadır. Zaten Köprülü (1981: 94-99), sipahi, has, tımar gibi kavramların, Selçuklular döneminde de mevcut olduğunu, sipahi ve tımar sahibi kimselerin buldukları topraklarda birer memur olduğunu, toprakta gerçek tasarruf hakkının devlette ait olduğunu ileri sürerek, aynı uygulamaların Osmanlılara doğrudan Selçuklu mirası olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Ancak Selçuklularda benzer sistem uygulanmakla birlikte, özellikle miri toprak rejiminin Müslüman olmayan ülkelerde de uygulandığı görülmektedir. İnalçık (1996: 2-4), eski Akdeniz uygarlıkları ve Bizans da dahil olmak üzere bir çok İmparatorlukta miri toprak sisteminin uygulandığını öne sürerek, bunu bir İmparatorluklar rejimi olarak özetlemiştir. Barkan'a (1980: 816) göre de, benzer tımar sistemi hem Bizanslılarda, hem de Balkan devletlerinde, Osmanlı Devletinin kuruluşundan önce uygulanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nda ve Sırp'larda da, hükümdarlara ait, istedikleri şekilde tasarruf edebilecekleri topraklar olduğu gibi, Osmanlı tımarında olduğu gibi

askeri vazifeye bağlı “pronoia” ismini taşıyan topraklar yaygın biçimde bulunmaktadır. Bu yüzden bir şekilde devletle köylü arasındaki kiracılık ilişkisini ortaya çıkaran miri toprak rejiminin, imparatorluklar dönemi siyasetinin bir parçası olduğunu düşünmek gerçekçi olacaktır. Biraz iddialı olsa da hükümdarların devlet üzerinde yegane tasarruf yetkisine sahip kişiler olduğunu varsayarak, toprak üzerinde de aynı yetkiye sahip olduklarını düşünmek yanlış olmaz elbette. Kısacası, Hükümdar veya devlet malı sayılan toprakların, değişik isimlerle ancak birbirine yakın uygulama ve amaçlarla, Osmanlının kuruluşundan önce de birçok devlet tarafından tasarruf edildiği görölmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı Devletinin de İmparatorluklar siyasetini devam ettirirken, hem enkazı üzerinde kurulmuş olduğu eski Türk devletleri, hem de konumu itibarıyla kurulmadan önce dahi devamlı etkileşim içinde olduğu Bizans ve Balkan devletlerinden etkilendiğini düşünmek yanlış olmaz. Ancak Osmanlı tımar sisteminin, yöneticiler tarafından İmparatorluğun gereklerine uygun hale getirildiğini de göz ardı etmemek gerekir.

Kısacası, Osmanlı Devleti, ana hatlarıyla devraldığı miri toprak rejimini kendi yaşam tarzına uydurarak uzun yıllar kullanmıştır. Çavdar (2003: 43), Osmanlı toprak mülkiyetinin yapısını, Sencer Divitçioğlu’nu kaynak göstererek şöyle açıklamaktadır: “Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki topraklarına arz-ı memleket derler, reayanın mülkü değildir. Bu toprakların rekabesi Beytülmale yani devlete aittir. Osmanlı ülkesinde saban girip ziraat yapılan yerler mülk olamaz.” Gerçekten incelendiğinde, istisnaları olmakla birlikte devletin toprak üzerinde tam bir hükümranlığı görölmektedir. Bu şekilde, miri toprak rejiminin sonucu olarak ortaya çıkan tımar sistemi Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturmuştur. Tımar sistemi, belli bir toprak parçasının veya bu toprak parçasıyla ilgili hakların verilmesinden çok, bu topraklarla ilgili vergilerin devlet adına kesilmesi ve hazineye intikalinden ibarettir. Her ne kadar tımar sahibi “sahib-i arz” adını taşımışsa da, ne toprakların ve üzerindeki köylülerin, ne de devlete vermekle yükümlü olduğu vergilerin mülkiyetine sahip değildir. Sadece çeşitli hizmetleri yaptığı sürece devlete ait vergileri kendi nam ve hesabına toplamak hakkında faydalanabilmektedir ki, bu da göreve bağlı maaş niteliğindedir (Barkan,

1980: 817). Bu yapı aslında Osmanlı çalışma sisteminin karakteristik bir özelliğini ortaya koymaktadır. Çünkü devlet hizmetlilerinin büyük bir çoğunluğu devletten maaş almak yerine, çeşitli hizmetler karşılığı kendileri için vergiler toplamakta ve böylece geçimlerini sağlamaktadırlar (Özkaya, 1977: 58). Bu bakımdan devlet, hem vergi toplamanın zorluklarını yansıttığı gibi, hem de toprağı tımar karşılığı sipahilere vererek, karşılığında da asker yetiştirmelerini sağlamaktadır. Sipahiler de bir yerde devletin vergi toplayıcısı görevini ifa etmektedir (Mardin, 1985 (b): 618). Çünkü tımar sahibi sipahi, kendisine verilen toprakların büyüklüğüne göre asker yetiştirmek ve savaş zamanı bu askerlerle birlikte savaşa katılmak zorundadır. Aslında tımar, bu şekilde tahsis edilen toprakların en küçük ölçeklisini oluşturmaktadır. Çünkü ancak geliri 20.000 akçeye kadar olan yerler tımar olarak sipahilere verilirken, geliri 20.000-100.000 akçe olan topraklar “zeamet”, 100.000 akçeden fazla olanlar ise “has” adı altında, yüksek rütbeli ve devletin üst düzeyinde bulunan beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı gibi görevlilerine verilmektedir (Tabakoğlu, 1994: 190). Her şekilde de, Sultanın şahsi mülkü sayılan Hassalar dışında toprak devletin mülkü sayılmaktadır. Selçuklularda olduğu gibi toprak ancak vergisi alınmak koşuluyla Tımar olarak verilmektedir ki tek fark, askeri özelliği dolayısıyla erkek çocuğa geçebilmektedir. Dolayısıyla bütün tımarlar, reayadan toplanan vergilere karşılık devletten hiçbir nakdi ödün almadan askeri hizmeti yerine getirme şartıyla verilmektedir. Sultanın iradesiyle dağıtıldığı için de sürekli devletin denetimi altındadır (Çavdar, 2003: 44). İşte bozulma sürecine kadar en iyi şekilde uygulanmasının nedenini de bu sürekli denetimde aramak gerekmektedir. Bu şekilde, tımar sahiplerinin aşırı zenginleşmeleri engellenmeye çalışıldığı gibi, toprağı işleyen köylünün hakları da korunmuş olmaktadır. Çünkü, tımara konu olan toprakları kullanma hakkına sahip köylü, ödemek zorunda olduğu vergiler konusunda ve toprak üzerindeki tasarruf hakları dolayısıyla devlet tarafından güvence altına alınmıştır (Wallerstein, Kasaba, 1983: 43). Bu güvence ve etkin denetim, köylünün uzun süre toprağı ve devlete bağlı kalmasını sağlamış, sistemin işleyişinde önemli bir rol oynamıştır. Bu etkin denetimin diğer bir sonucu da, tımar sahibi sipahinin, topraklarını genişleterek toprak zengini, ayrı bir sosyal

sınıf oluşturmasının engellenmiş olmasıdır. Çünkü, tımara ek olarak, sipahinin kendi geçimini sağlamak amacıyla işleyebileceği ve kiraya verebileceği, kılıç yeri tabir edilen, genellikle bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte toprağı bulunmaktadır. Bu toprak parçası sahip olduğu tımarla karşılaştırıldığında oldukça küçük kalmaktadır (Pamuk, 1990: 47). İşte sipahinin, bu sınırlı toprağını haksız yere genişletmesine izin verilmemiştir.

Osmanlı Devletinde, bir nevi askeri hizmetlere bağlı olarak verilen dirlikler şeklinde karşımıza çıkan bu tımarlar, toprak üzerindeki tasarrufun önemli bir kısmını oluşturmakla birlikte, hemen hemen aynı amacı taşımasına rağmen farklı hukuka sahip tımarların olduğu da görülmektedir. Ancak bu farklı hukuk, miri toprak rejiminden bir sapma olarak da algılanabilir. Çünkü, Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren toprakların büyük bölümünde kendi merkezi otoritesini kullanarak tımar sistemini kurabilmesine rağmen, kuruluşundan önce meydana gelmiş olan özel mülkiyete ait bir kısım toprak parçalarını, İslam hukukuna göre kabul etmek zorunda kalmıştır (Pamuk, 1990: 49). Bu uygulamalardan biri, toprakta ömür boyu tasarruf hakkını içeren “mülk tımarlar” (eşkincilü mülk) dir. Bu çeşit tımarlarda devlet, toprak üzerindeki hakların kullanımını tımar sahibine, hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçılarına tam olarak devredebilecek şekilde bırakmış, savaşa bizzat gitmeleri veya belirli miktar askeri göndermeleri koşuluyla da varlıklarına izin vermiştir. Sipahi tımarının aksine, bu koşullar yerine getirilmediğinde topraklar alınmamakta sadece, bir yıllık gelirin devlet tarafından el konulmaktadır. Aslında Barkan’ın (1980: 818) belirttiği gibi, mülk tımarlarda, tasarruf hakkının devlet tarafından bizzat verilmek yerine, daha önce bir şekilde edinilmiş olan topraktaki mülkiyetin, zamanla askeri hizmetlere bağlanmış olduğu düşünülebilir. Ancak tımarların bu şekilde oluştuğu da bilinmekle, eskiden beri padişahlar tarafından, devlete yararı dokunabilecek üst düzey görevlilere ve sözü geçen yöre halkından kişilere serbest mülkiyet şeklinde temlikler verilebildiği düşünüldüğünde, bu tür toprakların bir kısmının bizzat devlet tarafından verildiğini iddia etmek de yanlış olmaz. Toprak üzerindeki diğer bir tasarruf şeklini oluşturan bu temlikler, daha geniş bir tasarruf hakkını da içermektedir ki, birçoğunun

askeri hizmetlere dahi bağlanmadığı görülmektedir. Bu temlikler mülk ve vakıf olarak verilebilmekte, sahibi vergi toplamak bakımından tam bir serbestlik içinde olduğu gibi, haklarını mirasçılara tam olarak bırakabilmektedir (Barkan, 1980: 819). Bu tür temliklerin, klasik dönemde sınırlı olarak verilmesi büyük çiftliklerin oluşmasını uzun süre engellemiştir.

Toprak üzerinde diğer bir tasarruf şekli olarak da, malikane-divani sistemi sayılabilir ki, çok daha ayrı esaslara dayandığı görülmektedir. Bu sistemin, özellikle yukarıda değindiğimiz, devletin kuruluşundan önce oluşmuş olan özel mülkiyete haiz toprakların, mirileştirilememesi sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir. Çünkü, İslam hukukuna göre sahiplerinin ellerinden alınıp miri sisteme geçirilemeyen topraklar için devlet, mülk ile miri sistem arasında bir orta yol arayışı sonucunda, mülk sahiplerinin haklarını “malikane” adıyla kabullenirken, devletin bu topraklarda hakkı olduğunu belirleyen “divani” şeklini de birlikte uygulamıştır (Özyüksel, 1993: 108). Her ne kadar toprak, malikane sahiplerinin mülkiyetinde olsa da, toprakları işleyen köylüden sadece toprak kirası istemek hakkına sahiptirler ki, buna malikane hissesi denilmektedir. Ancak, asıl önemlisi malikane sahiplerinin topraktaki mülkiyet haklarını satmak, vakfetmek, hibe veya varisleri arasında taksim etmek gibi mutlak mülkiyetin bütün şartlarına haiz olmalarıdır. Diğer taraftan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları vergiler ise, divani hissesi adı altında, orada devleti temsil eden sipahiye verilmektedir (Barkan, 1980: 820). Bu şekilde, toprakların mirilik özelliği kaybolup, devletle köylü arasında bir de toprak sahibinin girmesi, vergilerin taksimini daha karışık hale getirmekle birlikte, uzun süre uygulanmışsa da, denetimin zayıfladığı çözülme dönemlerinde içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Son olarak da, doğrudan doğruya devlet tarafından işletilen “miri has” ları topraktaki diğer bir tasarruf şekli olarak sayabiliriz. Özel mülkiyetin tam tersi bir durumunu temsil eden miri haslarda, savaşlarda elde edilen topraklarda tımarlar oluşturulduktan sonra kalan topraklarda kurulmuş ve gelirini doğrudan hazine sahiplenmiştir (Pamuk, 1990: 51). Genellikle zengin araziler üzerine kurulan bu tür topraklar, devletin önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır.

Görüldüğü gibi, çağının gelişmiş tarım toplumlarının da temel sistemi olarak kabul edilebilecek miri toprak rejimini, kendi gereklerine uygun hale getirerek oluşturduğu tımar sistemi, Osmanlı iktisadi hayatına yön veren en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada özellikle, tımar sistemine yön veren Osmanlı merkezi bürokratik yapısı ile Avrupa'daki kapitalizm öncesi görülen feodal¹ yapıyı ayırmak gerekir. Çünkü, feodal yapıda derebeyinin, sahip olduğu toprak üzerinde tam bir mülkiyet hakkına haiz ve toprak rantına doğrudan doğruya, tam sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca merkezi yetkinin yokluğu veya zayıflığı da bu sistemin önemli bir özelliğini oluşturmaktadır (Gürsel, 1983: 20-21). Özyüksel (1993: 37), merkezi yönetim ile derebeyleri arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetlemiştir; "... Derebeyleri kendi malikânelerinde bir kral gibi özgür yaşamaktadırlar. Kral artık sadece eşitler arasında birinci konumundadır ve aslında derebeylerinin krala değil, kralın derebeylerine ihtiyacı vardır. Çünkü kral savaşlarda, derebeylerinin askeri güç getirmemeleri durumunda ordu bile toplayamamaktadır." Bu yüzden sahip oldukları topraklarda ekonomik olduğu kadar sosyal hayatı da düzenleyen derebeylerinin oluşturduğu feodal yapının, yukarıda özetlediğimiz kadarıyla Osmanlıdaki toprak sisteminden önemli ayrımlar gösterdiği açıktır. Öncelikle Osmanlıda devletin, üretim araçlarını denetimi altında tuttuğunu ve üretimi örgütlemek amacıyla sürekli ve sistemli müdahalelerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Sosyal hayatın her alanına yayılan bu sürekli müdahalenin getirdiği sonuç, feodalizmin aksine siyasi iktidarın güçlü bir biçimde merkezileşmesidir (Yerasimos, 1974: 95).

¹ Feodalizm ekonomik olarak tanımlanacak olursa, tarımsal artığın köylülerden bir sömürücü sistem yoluyla elde edilip toprak sahiplerine aktarıldığı düzen olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ekonomik faktörler feodalizmin şekillenmesine yardım etmişse de, askeri, mali ve siyasi faktörler de bu şekillenmeye yardımcı olmuştur. Bu yüzden sekizinci yüzyılın sonlarında at sırtındaki şövalye dönemi feodalizmin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Merkezi yönetim tarafından askeri hizmet karşılığı şövalyelere toprak tahsis edilmesi, bunların merkezden uzaklaşarak zamanla büyük çiftlikler kurmalarına neden olmuştur. Önce savaşçı, ardından toprak sahibi olan bu kesimin zenginleşmesi, savaş araçlarını ellerinde bulundurmanın verdiği güçle buldukları bölgelerde, merkezin denetiminden uzak, ayrı bir yapılanmanın oluşmasını sağlamıştır. Zenginliğin yalnızca toprak yoluyla üretilebildiği düşünüldüğünde, toprağın denetimini eline geçirerek zenginleşen bu kesim ile toprağın denetimini kaybederek zayıflayan merkezi yönetim arasındaki ilişki feodal düzenin temelini oluşturmaktadır. (Weiss, Hobson, 1999: 33-35) Feodalizme geçiş sürecinde Cermen, Norman, Macar ve İslam akınlılarının rolü için bkz. (Özyüksel, 1993: 25-37). Ayrıca feodalizmin Asyadaki üretim şekilleriyle karşılaştırmalı bir analizi için bkz. (Yerasimos, 1974: 87-110).

Pamuk (1990: 79) da, feodal üretim tarzıyla ayrılığı açıklarken, Osmanlı toplumsal kurumlarına egemen olan yapıyı “vergisel üretim tarzı” olarak tanımlamıştır. Gerçekten, malikane toprak yapıları da dahil olmak üzere, toprak yapıları ile merkez arasındaki vergisel ilişki, merkezi denetimin varlığının veya olması gereğinin en önemli kanıtıdır. Buradan yola çıkarak, Osmanlıda toprak mülkiyetinin, feodal yapının aksine büyük ölçüde devlete ait olduğu yargısına varmak yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan Osmanlıda, toprak rantının kullanım biçimine ve bölüşümüne devlet karar vermektedir ve sınırlı da olsa tımar sisteminin dışında kalan diğer tasarruf şekillerinde de devletin yine etkin denetiminin olduğu görülmektedir. Ayrıca feodal üretim tarzında, toprağı işleyen köylünün, bir toprak kölesi (serf) olarak toprağa bağlı daimi kiracı (Barkan, 1980: 137) olarak derebeylerinin insafına bırakılmış konumu, daha önce belirttiğimiz, devletin, Osmanlıdaki köylünün (reaya) haklarını güvence altına alan uygulamalarıyla zıt karakterli olduğu da açıkça görülmektedir. Kaldı ki, devlet her ne kadar üretimde söz sahibi olsa da, köylünün ve bütün zanaatkarları kapsayan esnaf kesiminin üretim üzerindeki etkisini unutmamak gerekir. Çünkü, Devlet her ne kadar mülkiyete hakim olsa da sadece yaratılan ekonomik fazlaya el koyarak bölüşümü gerçekleştirmekte, ancak bu ekonomik fazlanın yaratılmasına doğrudan karışmamaktadır. Yaratılan fazla, tüccarlar tarafından merkezi otoriteye aktarılmakta ve devlet tarafından bölüşümü gerçekleştirilmektedir. Zaten bu yüzden, köylünün elinde sermaye birikmemesi nedeniyle üretimi artırma isteği teknolojik yeniliklerle değil, daha çok toprak ve emek fethedilmesiyle sağlanmaktadır (Kıray, 1995: 157). Artık ürünün reaya tarafından kira olarak verilmesi ve tekrar üretime dönmemesi, tarımda makineleşmeyi engellediği gibi, kapitalist üretim ilişkilerine geçişin de önünü tıkamıştır. Bu da çözülme sürecinde ciddi sıkıntılara yol açacak, Osmanlı tarımının gelişmemesinin ve teknolojiden uzak kalmasının nedeni olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, Avrupa'nın kapitalistleşme sonucu kurtulduğu bu yapının, çözülme döneminde Osmanlıda emarelerinin görüldüğü aşağıda incelenecektir.

Her ne kadar klasik Osmanlı iktisadi düzeninin toprak sistemine dayandığı görülse de, buradan çıkan sonuç, kısaca değindiğimiz Osmanlı klasik sisteminin temel koruyucusunun aslında devletin gelenekçi yapısı olarak görülmektedir. Bütün bu yapı içerisinde, şeriat kuralları, Padişahın çıkarmış olduğu kanunnameler, örf ve adet kuralları yer almaktadır ve gelenekçilik, sıkı şekilde uyulması gereken bir ilke niteliğindedir. Yüzyıllar boyunca kullanılan “Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” (Genç, 1989: 182) deyimini de bunun göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu bakımdan devlet, ekonomik hayatı, bunu belirleyen kişileri tam bir askeri disiplinle kontrol altına almış, iktisadi yaşamın her köşesine müdahale etmiştir. En önemlisi de, devlet bu politikalarını daima muhafaza yoluna gitmiş, her türlü değişme eğilimlerini engellemiştir. Bu yüzden klasik dönem sonunda da bu politikalar uzun süre etkisini göstermeye devam ederek, değişim sürecinin uzamasına neden olmuştur. Ancak onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar işleyen sistem, iç ve dış etkenlerin tesiriyle bozulma sürecine girmiştir.

1.3. Klasik İktisadi Düzenin Bozulması Ve Bozulmanın Nedenleri

Osmanlı iktisadi düzeninin bozulma sürecini kesin bir tarihle başlatmanın zor olduğu açıktır. Ancak kesin olan, birbirine bağlı birçok iç ve dış gelişmenin, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nu etkisi altına alması ve sonucunda askeri, sosyal ve iktisadi alanda oluşan kırılma ve çözülmelerdir. Bu süreç sonunda kurumsal yapıda meydana gelen bozulmalar, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte dağılma sürecini hızlandırmış, zaman zaman yapılan ıslahat hareketleri dağılma sürecinin önüne geçememiştir. Bu konuda en kapsamlı ıslahat hareketini içeren Tanzimat ve sonrası yenileşme hareketleri, iktisadi düşüncede çağdaş arayışları da içine almasına rağmen, aslında dağılma süreci bu dönemde de devam etmiştir. Ancak, bu süreç ayrı bir bölüm halinde inceleneceğinden, modelde söz konusu dönem, onaltıncı yüzyıldan tanzimata kadar geçen süreçteki gelişmelerle sınırlandırılacaktır. Modelde, klasik iktisadi düzenin

bozulmasının, hatta bozulma nedeninin temel çerçevesini toprak sisteminde meydana gelen değişiklikler oluşturacaktır. Her ne kadar bunu temel neden olarak görsek de, içte ve dışta Osmanlı toprak sistemini etkileyen süreci de unutmamak gerekir. Bu yüzden ana hatlarıyla bu sürece değindikten sonra toprak sistemindeki yozlaşma üzerinde durmak doğru olacaktır.

Öncelikle, onaltıncı yüzyılın başlarında dünya ekonomisinde meydana gelen dönüşümün, Osmanlı Devleti üzerindeki etkisine değinmekte yarar var. Bu dönemde Osmanlı günlük kazançlar peşinde koşarken, Batı, hem Osmanlı'nın baskısı, hem de mezhep çatışmaları nedeniyle kaynamaktadır. Bu ortamda Katolisizme başkaldıran insanlar, yeni bir mezhep olan Protestanlığı yaratmışlardır. Katoliklere göre zenginin cennete girmesi iğne deliğinden geçmesi kadar zordur. Ancak Protestan papazlar bunu ters yüz edip “çalışıp kazanan ve biriktiren Tanrının sevgilisidir” (Sayar, 2001: 47) diyerek, bir yerde dinin engel olduğu görüşleri terk ederek¹ kapitalizme giden yolu açmışlardır. İşte bu şekilde feodalizmin çöküşüyle hız kazanan bu inançla birlikte Avrupa'da, toplumsal sistemde ve üretim ilişkilerinde meydana gelen dönüşümün, tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlıyı da etkilediği bir gerçektir. Bu önemli dönüşüm kısaca feodalizmden, kapitalizme geçiş olarak özetlenebilir.² Bu şekilde özetlediğimizde ortaya çıkan üretimsel sonuç ise,

¹ Zimmerman'a (1964(a): 86) göre zenginliğin, dinin veya Hıristiyanlığın önünde bir engel olmadığı ilk kez onüçüncü yüzyılda, Papaz bir filozof olan Thomas Aquinas tarafından savunulmuştur. Thomas, ihtiyatlı ve adil veya namuslu iş adamını, iyi karşılanan, halk tabakasından bir Hıristiyan olarak kabul etmiş, “liyakatli fakir” kadar, “tedbirli zengin” in de cennete girebileceğini öne sürmüştür.

² Feodalizm tanımlanırken soylu feodal (merkezkaç) yapılanmanın yerel düzeyde siyasi, hukuki, mali, iktisadi gücü elinde tuttuğu belirtilmişti. Merkezi yönetimin ise devlet gücünü artırmak için özellikle vergilendirme ve şiddet araçlarının tekeli soyluluğun elinden alması gerekiyordu. Bu çerçevede feodal beylere en büyük darbeyi askeri alandaki yenilikler vurmuştur. Yeni askeri yapılanmanın yaya askerlere dayanması ve ateşli silahlarla donatılması, şövalye ve onun atına dayanan soyluluğun askeri özerkliğine büyük bir darbe vurmuştur. Askeri alandaki bu değişmelerin harcamalarda artışa yol açması da, devletlerin vergi toplama kapasitelerinin artması gerekliliğini ortaya koymuştur. Modern devletin tanımına ait en önemli bileşenlerden biri olan vergilendirme araçlarında devlet tekelinin sağlanması ise iki şekilde gerçekleştirilmiştir. Birincisi çatışma yöntemidir ki, bu yolu izleyen ülkeler yeni askeri yapılanma nedeniyle başarıya ulaşmada gecikmemişlerdir. İkinci yöntem ise, altyapısal uzlaşma yoluyla, merkezkaç güç haline gelmiş olan soyluluğun merkeze çekilerek, mekânsal

üreticinin doğrudan kapitaliste bağımlı duruma geldiği, üretim tarzındaki değişimin (Dobb, 1992: 17) gerçekleşmesidir. Ayrıntısına girmemekle birlikte, daha önce kısaca değindiğimiz Avrupa'daki feodal yapının çöküşü, onaltıncı yüzyılda ulusal devletlerin doğuşuyla sonuçlanmış, sermaye birikiminin desteklediği teknolojik ilerleme, Avrupa kaynaklı bir yayılma politikasını gündeme getirmiştir. Wallerstein ve Kasaba (1983: 41) bu süreci, Avrupa'da ortaya çıkan bu yeni dünya ekonomisinin, kapitalist üretim tarzını ve dünya ekonomisinin yapısal özelliği olan devletlerarası sistemi geliştirmesi olarak özetlemişlerdir. Ona göre, onaltıncı yüzyıldan önce en güçlü sistemi oluşturan dünya imparatorlukları, genişleme potansiyellerinin sınırına eriştiklerinde, artık denetleyemedikleri alanlarda yeni dünya ekonomilerinin gelişebileceği boşluklar oluşmuş, bu da imparatorlukların aleyhine, yeni dünya düzeninin güçlü bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır. Bu güçlü yapı, kendisine katılan bütün imparatorlukların devlet yapısında değişikliklere yol açmış, merkezi otoritenin yerine birbirini etkileyen devletlerarası bir sistemin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aslında bu tezden yola çıkıldığında, kapitalist dünya düzeninin, yayılma ve imparatorlukları içine alma politikasının, Osmanlı Devletini de kapsadığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar Çavdar'ın (2003: 47) belirttiği gibi, Avrupa'da bu evrim süreci yaşanırken Osmanlı Devleti bütün bu gelişmelerden uzak, eski monarşi düzenine sıkı sıkıya sarılmış durumda olsa da, bu devletlerle sınırlarının olması ve çok yönlü diplomatik, askeri, ticari ilişkileri, ister istemez sistemin içine çekilmesine, daha doğrusu gelişmelerden etkilenmesine neden olmuştur.

---

uzaklığın ortadan kaldırılması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu sayede soyluluk tedrici bir şekilde devlet üzerinde sahip olduğu siyasi gücünü kaybetmiş, bürokratik merkezleşme yoluyla toprak sahiplerinin özerklikleri sona ermiştir. (Weiss, Hobson, 1999: 40-52). Feodalizmin bu şekilde gerilemesinden sonra gelişen iktisadi dalga, bu alanlarda kapitalizmin yükselmesine ve güçlenmesine olanak sağlamıştır. Ancak onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar devam eden bütün bu gelişmelerden sonra, kapitalizmin egemen üretim tarzı haline gelmesi onyedinci yüzyıldaki uzun durgunluk döneminin aşılması ve sonrasında sanayi devrimiyle birlikte gerçekleşmiştir. (Pamuk, 1990: 89). Dobb'a (1999: 29) göre de, geçiş süreci elle üretimin izlerinin görüldüğü ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Ancak bundan sonra, modern kapitalist fabrika tipi, İngiltere endüstrisine egemen olmaya ve genelleşmeye başlamıştır. Ayrıca bkz. (Dobb, 1992: 16-39). Ayrıca ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren nüfustaki artış ile üretkenlik ve teknolojik ilerlemenin kapitalizme geçişteki rolü hakkında bkz. (Heaton, 1985: 1-9). Kapitalizme geçişte din adamlarının yerine geçen tüccarlar sınıfının (merkantilistler) etkisi için bkz. (Zimmerman, 1964(a): 85-87).

İşte bu yeni kapitalist düzenin en önemli sonuçlarından biri, teknolojik ilerlemenin okyanus denizciliğini olanaklı hale getirmesidir. Bu gelişme sayesinde, Hindistan yolunun bulunması ve Amerika'nın keşfi, başta Portekiz ve İspanya olmak üzere Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ülkelere yeni olanaklar yaratmış, ekonomik canlılığın artmasına neden olmuştur. Keşiflerle birlikte özellikle, Peru ve Meksika'da yüzyıllardır biriken altın ve sonrasında da Amerika'da bulunan değerli madenler Avrupa'ya oradan da Asya'ya akmıştır (Pamuk, 1990: 87). Bu gelişmeler sonucu ekonomi genişlemiş, ticaret artmış, değerli madenlerin desteğiyle para kullanımı yaygınlaşmıştır. Ancak bu gelişmeler beraberinde birtakım sorunları da getirmiştir. Değerli maden stoklarındaki artış sonucunda başta İspanya olmak üzere bütün Avrupa ülkelerinde fiyatlar genel düzeyinin yükselmesi bu sorunlardan biridir. Bu olgu Avrupa'da, tüccar kesiminin önemli sermaye birikimi elde edip, zenginliğini artırarak, bir anlamda kapitalizmin gelişmesine olanak sağlarken (Özyüksel, 1993: 58), aynı gelişmeye maruz kalan doğu Akdeniz ve Asya ülkelerinde önemli tahribatlara neden olmuştur. Ancak Pamuk (1990: 91), Avrupa'daki bu fiyat hareketlerinin sadece para arzındaki artışla açıklanamayacağını öne sürmektedir. Ona göre, para arzının da etkisi olmakla birlikte, asıl neden arz talep dengesindeki bozulmadan ileri gelmektedir. Gerçekten bir diğer sorun olarak ileri sürebileceğimiz, onaltıncı yüzyıldan itibaren artan nüfus, gıda maddeleri başta olmak üzere mal hizmetlere olan talebi artırmış, özellikle tarımsal üretim nüfus artışının oldukça gerisinde kalmıştır. Yeni dünya düzenindeki sömürgeci yayılma politikasının temel nedenini de burada aramak gerekir ki, önemli sermaye stoğu elde etmiş olmaları bu konudaki başarılarını artırmıştır.

Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerin, Osmanlı Devleti üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. Bunlardan biri Osmanlı ticaret yollarının önemini yitirmesidir. Çünkü, birbiri ardısıra gelen keşifler sonucu Batılılar açık denizlerde büyük pazarlar bulmuşlar, bu kıtalarda istedikleri gibi hareket ederek bir anlamda dünyayı kendi vatanları haline getirmişlerdir. En önemlisi de, Hint yolunun bulunması ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla, Osmanlı'nın bütün ticaret yollarını öldürmüşlerdir (Ülken, 1966: 47). İpek ve Baharat yolunun Osmanlı

Devleti için mali açıdan hayati önemi bilindiğine göre, bu yolların işlemez hale gelmesi, önemli gelir kaybına neden olmuştur. Avrupa'daki gelişmelerin ikinci bir önemli etkisi ise fiyat hareketlerinin yıkıcı tesiridir. Avrupa'da yükselen fiyatlar ve artan nüfus sonucu karşılanamayan talep, Osmanlı Devletindeki çeşitli gıda ve hammaddeleri bu ülkelere çekmiş, ülke kaynakları hammadde stoğu olarak görülmeye başlanmıştır (Özyüksel, 1993: 128). Daha önce ülkede, Merkantilizmin tersi, ihracatı kısıtlayan politikanın izlendiğini belirtmiştik. Buna rağmen satışlar özellikle kaçak yollardan artmış, bu da İspanya'dan Avrupa'ya akan değerli madenlerin bir bölümünün ülkeye girişini sağlayarak, fiyatlar üzerindeki enflasyonist baskıyı artırmıştır. Ayrıca bu şekildeki mal çıkışı, Osmanlının kendi nüfus artışıyla birleşince, ülkenin kendine yeter üretim sisteminin aksamasına, dolayısıyla da geleneksel yeniden dağıtım işlevinin tehdit altına girmesine neden olmuştur (Wallerstein, Kasaba, 1983: 44).

Bu şekilde Avrupa'daki gelişmelerin etkisinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamiklerindeki değişimler de sistemin çöküşünde önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri, daha önce değindiğimiz, onaltıncı yüzyıl itibarıyla görülen nüfustaki artma eğilimidir. Nüfus artışıyla birlikte onaltıncı yüzyıl boyunca kullanılmayan topraklar ekime açılmış üretim talebe yetiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu aşamada üretimdeki artığın merkez tarafından alınması dolayısıyla sermaye birikimi elde edemeyen tarım kesiminde, önemli teknolojik gelişmeler ve verimlilik artışı gerçekleştirilememiştir. Bu yüzden onaltıncı yüzyılın sonlarında, ekim alanlarının daralması, dış talepteki artış nedeniyle dışsatımın kaçak yollardan artması sonucu Osmanlı ekonomisi bunalım konjonktürüne girmiş, kırsal kesim, kentlerin talebini karşılayamaz hale gelmiş, 1580'lerden itibaren ülkede iktisadi canlılık kaybolarak (Pamuk, 1990: 95), Osmanlının geleneksel kendine yeter politikası ağır darbe almıştır.

Bunun yanında devletin önceden beri izlediği bir politika, yani ithalatı teşvik politikası, Avrupa'daki ekonomik canlılığın tesiriyle bambaşka sorunları

beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yenedünya¹ ekonomisinin etkisiyle, devletlerarası sistemin gelişmesine rağmen, başta İngiltere, Fransa, Hollanda olmak üzere birçok Avrupa devletinin değerli maden stoğunu artırmaya yönelik merkantilist politika izlemeleri (Özyüksel, 1993: 127), bu devletleri, üretim artışının da etkisiyle yeni pazarlar aramaya yöneltmiştir. Devlet desteğini alarak denizaşırı topraklarda koloniler kurup, yabancı pazarlara mallarını sokabilen Avrupalı tüccarlar için (Kazgan, 1999: 26), ithalatı teşvik politikası nedeniyle Osmanlı pazarına girmek hiç de zor olmamıştır. Bunun sonucunda, önce İngiliz malları, sonra Hollanda ve Fransız mallarının Osmanlı pazarlarını istila süreci başlamıştır (Ülken, 1966: 39). Bu sürecin en önemli etkisinin Osmanlı el sanatları üzerinde olduğu görülmektedir. Çünkü artan ithalatla birlikte zamanla halkın tüketim eğilimindeki değişme, ithal malları lehine oluşunca yerli üretim yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Cevdet Paşa (1986 cilt.1: 20), bu tehlikeli gelişmeyi özellikle İstanbul içinde artan alışverişin ithal malları lehine değişmesine bağlamaktadır. Ona göre Mısır başta olmak üzere ülkenin çeşitli vilayetlerinden İstanbul'a gelen zenginler ve onları taklit eden yerli halkın Avrupa mallarına rağbet göstermesi, ithalatın artarak devam etmesini sağlamakla birlikte yerli üretimi yok olma derecesine getirmiştir. Bu gelişmenin özellikle İstanbul'da gerçekleşiyor olması ise sorunun ikiye katlanmasına neden olmuştur. Çünkü başkent olması dolayısıyla İstanbul en gelişmiş ve kalabalık şehir konumunda bulunmaktadır. Bu yüzden devlet hangi koşulda olursa olsun İstanbul'un iâşesi sorununa özel bir önem vermiş, en sıkıntılı dönemlerde bile şehrin ihtiyaçlarının tam karşılanmasını sağlama yoluna gitmiştir. Kılıçbay (2005: 11), bu sorunu İmparatorluklar sisteminin bir

---

¹ Yeni dünyanın kavramsal çerçevesi Avrupalılıkla özdeşleştirilebilir. Başlangıçta Hıristiyanlıkla ilişkili olan Avrupa kavramı, denizaşırı keşifler ve Müslüman saldırılarına karşı konulması esnasında netleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda denizaşırı yayılma ve bunun sonucunda Avrupa'nın diğer toplumlar üzerinde denetim kurması Avrupa'nın üstünlüğünü pekiştirmiştir. Bu arada kapitalizmin önündeki dini engellerin kalkmasında önemli yere sahip Protestanlığın yayılması Avrupa'da kapitalist oluşumu hızlandırırken, üretim biçiminde dönüşüm, politik ve ekonomik gelişmelerin kontrolünü eline geçiren bağımsız bir toplumsal gruba, burjuvaziye doğurmuştur. İşte yeni politik ve ekonomik kaynaklarla donatılan ve yeni bir maddi kültürü temsil eden bu kapitalist düzen, artık dünyada yeni bir ekonomik oluşumu da temsil etmektedir. (Göçek, 1999: 12-14) Daha önce incelenen kapitalist düzenin doğuşu ve gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. (Dobb, 1992 ve 1999).

parçası olarak değerlendirmiş ve bu şekildeki yapılanmalara “başkent imparatorluğu” adını vermiştir. Ona göre İstanbul, sarayın, devletin ileri gelenlerinin, tımar sisteminin bozulmasıyla ordunun ve sürekli artan nüfusuyla halkın, artık üretimin yüzde 60-70’ini kullandığı doyurulması zor bir şehir konumundadır. Bu yüzden onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren, şehrin beslenmesi sorunu kırsal kesimin fakirleşmesi pahasına sağlanmış, sonraki yıllarda artan lüks ve ihtişamlı yaşamı çeşitli sosyal patlamalara da neden olmuştur.

Devletin klasik düzenine darbe vuran bir diğer unsurun da karşılanamayan savaş maliyetleri olduğu görülmektedir. Aslında kuruluşundan itibaren savaşlarla geçen uzun yüzyıllarda böyle bir sorunla karşılaşmayan ülkenin, onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren sonuç alınamayan savaşlarla karşılaşmasını, düşmanlarının kuvvetlenmesinde aramak gerekmektedir. Gerçekten de, bu dönemde Avrupa’daki gelişmeler askeri alanda da kendisini göstermiş, ateşli silahların bulunması ve düzenli orduların kurulması, bu devletleri eskisi kadar kolay yenilemeyecek bir konuma getirmiştir. Bu yüzden, zaferle sonuçlanan ve hazineye gelir sağlayan savaşlar yerini, zor, masraflı mücadelelere bırakmış, onaltıncı yüzyılın son çeyreğinde İran ve Avusturya ile yapılan savaşlarda olduğu gibi uzun süre devam etmiştir (Pamuk, 1990: 102). Faroqhi’ye (1997: 208-210) göre bu olgu, klasik sistemde meydana gelen bunalımın en önemli nedenini oluşturmaktadır. Çünkü, Devletin büyümesiyle artan uzaklıklar, savaşların pahalılaşmasına neden olduğu gibi, son teknolojiyle donatılan büyük ordularla uzun süren savaşlar karşılanması güç harcamaları gerektirmiştir. Uzun yıllar devam eden Osmanlı-Avusturya savaşının yıkıcılığı, bu gelişmelerin habercisi olmuştur. Ancak Osmanlı maliyesi için asıl sorun, bu gelişmenin önüne geçmek için alınan tedbirlerde yatmaktadır. Düzenli ve ateşli silahlarla donatılmış ordular karşısında tımar sistemine dayalı sipahi ordusunun yetersiz kaldığını gören devlet, düzenli eğitim gören kapıkulu ordusuna ağırlık vermiş (Özyüksel, 1993: 130), böyle bir zorunluluk da

sistemin tümüyle altüst olmasına neden olmuştur.¹ Çünkü hazineyi savaş gücü için nakit ödeme sıkıntısından kurtaran tımarlı sipahilerin bu şekilde önemini yitirmesi, düzenli ordulara sürekli maaş verilmesi demektir ki, bu da savaş harcamalarının kat kat artmasına neden olmuştur.

İşte bütün bu gelişmeler Osmanlı iktisadi düzenindeki bozulmanın habercisi niteliğindedir. Yukarda saydığımız nedenlerle harcamaları artan ve gelirleri önemli ölçüde azalan devlet bunun önüne geçmek için çeşitli yollara başvurmuş ancak, sistemdeki çöküşü de asıl bu arayışlar meydana getirmiştir. Bu yollardan biri bugünkü deyimle emisyon hacminin artırılarak karşılıksız olarak satınalma gücünün artırılmaya çalışılmasıdır. Altın ve gümüş paranın kullanıldığı dönemde tağşiş olarak adlandırılan bu işlem altın ve gümüş paranın içindeki değerli maden oranı azaltılarak yapılmaktadır. Bu işlem altın ve gümüş paralar arasındaki kur değerini değiştirmek amacıyla yapılabildiği gibi, para kullanımının yaygınlaştığı dönemlerde ekonominin para gereksinimini karşılamak için de yapılabilmektedir. Ancak Osmanlıdaki tağşişlerin en önemli nedeni ise, devletin piyasaya daha fazla para sürerek ek gelir sağlama düşüncesi olmuştur (Pamuk, 1990: 98). Aslında Osmanlı Devletinde para olarak kullanılan akçenin ayarıyla uzun süre oynanmamış, ancak onaltıncı yüzyılın sonlarında artan savaş harcamaları ve fiyat hareketlerinin etkisi ile akçenin ayarında bozulma başlamıştır (Uzunçarşılı, 1975: 691-692). Özellikle Amerika'dan bütün dünyaya yayılan değerli maden akışının İspanya'da fiyatları altüst eden ve mali bunalıma neden olan etkisinin, İmparatorlukta etkisinin de büyük olduğuna daha önce değinmiştik. Bu ortamda akçe, bir dirhem gümüşün beşte birinden sekizde birine indirilmiştir ki bu, daha 1586'te yapılan bir devalüasyon olarak karşımıza çıkmaktadır (İhsanoğlu, 1998: 557). Bunun sonucunda gümüş

---

¹ Osmanlı ordusunu, Anadolu ve Rumeli tımarlı sipahileri ile Kapıkulu askerleri olarak iki kısımda incelemek doğru olacaktır. Bunlardan Kapıkulu askerleri devşirmelerden oluşan düzenli kuvvetlerin adıdır. Büyük çoğunluğu Hıristiyan olmak üzere alınan çocuklar eğitimden geçirilerek, Osmanlı Devletinin düzenli ordusunu oluşturmaktadır. Ancak ağırlık daha önce incelenen tımarlı sipahilerdedir ve devlete mali yükü en alt düzeyde olduğu gibi, toprak sisteminin de belirleyicisi konumundadır. İşte Osmanlıda uzun süre düzenli orduya geçilememesinin nedeni, geleneksel devlet sisteminin merkezi modern bir orduyu besleyecek ve kuracak durumda olmamasından kaynaklanmaktadır. (Ortaylı, 1979: 172-176).

fiyatları düştükçe altının fiyatı yükselmiş, Türk hammaddeleri Avrupalılar için çok ucuz hale gelmiş ve tahıl da dahil olmak üzere büyük miktarlarda ihraçlar başlamıştır. Ancak aynı şekilde Avrupa mamullerinin ithalatının da genişlemesine rağmen, Osmanlı idarecilerinin dışardan içeriye akan yeni ticareti gereğince vergilendirememeleri tahribatı daha da artırmıştır (Lewis, 1998: 29). Paradaki istikrarın kaybolmasını sağlayan 1584'deki bu ilk tağşiş önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Çünkü, devlet artık her başı sıkıştığında tağşişe başvurmuş, memurların ve askerlerin maaşlarını bu yolla karşılamaya başlamıştır.¹ Her tağşişten sonra fiyatların biraz daha artması ücretlilerin alım güçlerini azaltarak, toplumsal olaylara zemin hazırlamıştır.

Tehdit edici şekilde ortaya çıkan bütün bu sorunlara karşı Devletin önlemlerinden biri de geleneksel tarım politikasında değişiklik olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda sıralanan nedenlerle hazinenin gelir-gider dengesinin bozulması, çaresiz kalan devleti iktisadi sisteminin temelini oluşturan tımar sisteminde de değişiklik yapmaya itmiş, vergilerin artırılması, toprakların iltizama² verilmesi gibi önlemler nedeniyle bir başka sıkıntı kaynağı da tarım kesiminin üzerine çökmüştür. İşte Osmanlı iktisadi düzenindeki çöküşün asıl habercisi de bu değişiklik olmuştur. Çünkü klasik dönemde devlet, toprakların yönetilmesi ve vergilendirmenin kontrolünü tımar sistemi sayesinde sağlarken, bu sistemin yerine alternatif bir düzen getirememiş, bu da kontrolü dışında gelişen farklı yapılanmalara neden olmuştur. En önemlisi imparatorluklar sistemi olarak tanımladığımız miri toprak rejiminin ortadan kalkması, bu sayede toprakta devlet kontrolünün yerine yeni toprak ağalarının geçmesidir ki, bu da zaten verimliliği artırılmayan tarımsal üretimi daha da çaresiz bir duruma düşürmüştür.

¹ Özellikle onsekizinci yüzyıldan itibaren savaşların gelir yaratan bir kaynak olmaktan çıkıp masraf kapısı olması, başta asker maaşları olmak üzere devletin ödenmelerde sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Bu yüzden sıklıkla tağşişe başvurarak, çoğunlukla da ayarı düşük para karşılığında halktan zorla altın ve gümüş toplama yoluna gitmiştir. (Göçek, 1999: 109-111).

² Tımar sisteminde meydana gelen aksaklıklar ve artan gelir ihtiyacı, devleti daha hızlı ve kesin bir mekanizma arayışına yöneltmiş, giderlerin karşılanmasında hayati öneme sahip olan vergilerin toplanması ve nakdi olarak devlete intikali iltizam usulü ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Buna göre herhangi bir yerin vergisini toplama görevi özel teşebbüs mahiyetindeki kişilere, açık artırma yoluyla verilerek, nakdi olarak tahsili yoluna gidilmiştir. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Genç, 1975: 232; İhsanoğlu, 1998: 543-544).

Ancak her ne kadar iktisadi düzenin bozulmasındaki asıl neden toprak düzenindeki bozulma olarak görülse de, bunun arkasında yatan nedenin Batıdaki üretim yapısında meydana gelen değişikliğin etkisi olduğunu belirtmekte yarar vardır. Çünkü, Avrupa'da bu gelişmeler sonucu savaş tekniğinde meydana gelen ilerleme, özellikle de ateşli silahların ve topun kullanımındaki artışın daha fazla teknik askeri personelin varlığını gerekli hale getirdiği belirtilmişti. Temelde bu gelişme sonucu ortaya çıkmaya başlayan toprak sistemindeki yeni yapılanmalar, bozulmanın da habercisi olmuştur. Bunun yanı sıra, yeni gelir arayışı içine giren devletin vergileri de artırma veya sık sık vergi isteme yoluna gitmesi ki, örneğin sadece savaş dönemlerinde toplanan avarız¹ vergisinin normal dönemlerde de istenmeye başlaması (Özkaya, 1977: 62), reayanın yükünü artırdığı gibi sipahiyi de zor durumda bırakmaya başlamıştır. Aslında onaltıncı yüzyılın sonlarında artmaya başlayan savaşların vergilerle finanse edilmesi yönteminin ilerleyen yıllarda yeni vergiler konularak devam ettiği görülmektedir. Ancak bu vergilerin bir de iltizama verildiği düşünülürse zamanla köylünün sırtındaki yükün önemli derecede arttığı görülmektedir (Karal, 1983(b): 441). İşte, bu gelişmeler karşısında yoksullaşmaya başlayan sipahiler, savaş sırasında asker göndermemeye veya savaşa katılmamaya başladıkları gibi, bazıları da tımarlarını terk etme yoluna gitmişlerdir (Pamuk, 1990: 104). Bu yüzden Tımar Sisteminin nisbi öneminin azalması, bu yapılanmayı etkisiz hale getirirken, yerine oluşturulan merkezdeki düzenli ordunun bakım ve idame masrafı hızla artmıştır. Bu şekilde tımar sisteminde meydana gelen çözülme sonucu sipahilerin elinden alınan toprakları devlet, doğrudan yönetmek yerine, daha kolay ve çabuk nakit para sağlamak için çeşitli mukataaları² nerdeyse imtiyaz şeklinde iltizama verme yoluna gitmiştir. Başlangıçta bu uygulama kısa süreli olmasına rağmen, daha sonra iltizamın hayat boyunca verilmesi yaygın bir uygulama olmuştur (Lewis, 1998: 440).

¹ Divanın kararı ve padişahın emriyle olağanüstü hallerde toplanan vergilere avarız-ı divaniyye denilmektedir. Başlangıçta yalnız savaş dönemlerinde alınırken zamanla ulufe dağıtılması vs. nedenlerle de alınmaya başlanmıştır. (İhsanoğlu, 1998: 539).

² İltizam sistemine konu olan ve açık artırma yoluyla verilen, mali birim, muhteva veya mekan itibarı ile birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının bileşimini temsil etmektedir. (Genç, 1973: 233).

Tımar sisteminin yerini alan iltizam sisteminin kırsal bölgede, özellikle Rumeli'de, üretim ilişkilerinin yavaş yavaş değişmesine neden olduğu görülmektedir. Bu sistemin Tımar sisteminin tersine daha özerk olması mültezimlerin günün gereklerine göre, vergilendirme başta olmak üzere, üretimi istedikleri gibi yönlendirebilmelerini sağlamıştır. Vergilendirmede keyfi davranışlar ve tefeciliğin artması köylü kesiminin zamanla topraklarından kopmaları sonucunu da geciktirmemiştir (Wallerstein, Kasaba, 1983: 44). Çünkü, bir yörenin vergi gelirini açık artırma yoluyla alan mültezimin, devlete ödediği bedeli çıkardıktan sonra kar amacıyla kat kat fazlasını çıkarma yoluna gitmesi beklenen bir sonuçtur aslında (Barkan, 1980: 803). İltizamın bu şekilde karlı bir hal alması, zamanla rüşvet unsurunun gelişmesine de neden olmuştur. Öyle ki zamanla, iltizam usulünden sadece iltizam sahiplerinin değil, devrin söz sahibi bürokratlarının da yararlandıkları görülmektedir. Cevdet Paşa (1986 cilt.1: 19-20) eserinde bu gelişmeyi şu şekilde özetlemiştir: "Bir Sancağın ya da Kazanın iltizamını almak isteyenler, dönemin söz sahibi sarrafları vasıtasıyla, yine dönemin ileri gelenleri, bakanları, etkin bürokratları ile pazarlık ederler, bunlar aracılığı ile Maliye Nazırına kabul ettirirlerdi. Bu yolla özellikle Reşit Paşa döneminde üst düzey bürokratlar önemli derecelerde servet edindiler, bu servetlerini de sefahat yolunda harcadılar".

Toprakların bu şekilde daha çok güç sahiplerine iltizama verilmeye başlanması askerler arasında huzursuzluk yaratmış, bu yüzden miri arazilerin de askerler ve yine güç sahiplerine ulufe şeklinde verilmeye başlamasına neden olmuştur. Bu ulufelerin zamanla artması devletin önemli bir gelir kaybına neden olduğundan, bu açık da halktan vergi alınarak kapatılmaya çalışılmıştır. Tabi en ağır yük yine köylünün üzerine binmektedir. Sahipleri, ulufe olarak aldıkları toprakları ağır bedeller karşılığı yeniden iltizama vermişler, mültezimler ise aynı şekilde, verdiklerini çıkardıktan sonra, sahipsiz köylüye artı vergiler getirerek yüklerini daha da artırmışlardır. (Cevdet Paşa, 1972: 142-143, 150). Böylece tarım kesiminde başlayan huzursuzluk tarımın önü alınamaz bir şekilde gerilemesine neden olurken, toplumun her kesimini yağmadan pay almaya yöneltmiş, bu da toplumsal

huzursuzlukların artmasına neden olmuştur. Artık tımarın içinde ya da yakınında oturan sipahinin yerine, saray gözdeleri ve zenginler tımar gelirlerini toplamaya başlamışlar, bu sayede büyük toprak zenginleri haline gelmişlerdir. İşte, "...vergi mültezimleri ve mülkü başında bulunmayan saray gözdelerinin teşkil ettiği asalak sınıf" (Lewis, 1998: 31), tarımda teknolojinin gelişmesine engel teşkil ederken, insafsız ve aşırı vergilendirme politikaları tarımda sürekli hale gelen bir çöküşe yol açmıştır.

Tımarın bu şekilde iltizama verilmeye başlanmasıyla sistemin iyice işlemez hale geldiği görülmektedir. Öyle ki, artık onyedinci yüzyıldan sonra tımarlar yukarıda saydığımız nedenlerle ehliyetli ehliyetsiz herkese verilir hale gelmiştir. İşte bu anlayış toprakta yeni yapılanmaların meydana gelmesini de geciktirmemiştir. Barkan bu yeni yapılanmaları, "miri arazi rejiminin soysuzlaşmış şekilleri" (Barkan, 1980: 406) olarak özetlemektedir. Gerçekten sistemin bozulmasıyla devletin toprak üzerindeki hakimiyeti azalmış, bu topraklar üzerinde hususi çiftlikler kurulmaya başlanmıştır. Klasik dönemde arazi mülkiyetinin mevcut olmaması ve devletin etkin denetimiyle engellenen bu yapılanma, onyedinci yüzyıldan sonra toprak alım satımlarının hızlanması, kanunlara riayet edilmemesi, tımarlar üzerindeki denetimin tamamen kaybolması, büyük çiftliklerin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Özkaya, 1977: 98). Hatta bu durum zamanla, toprakların zorla gaspedilmesi veya çiftçilerin ağır faizlerle borçlandırılarak topraklarının ellerinden alınmasına kadar gitmiştir. Tabii bunun sonucunda büyük toprak zenginleri ve ağalarının türemesi normal olarak karşılanmalıdır. Bu büyük toprak ağalarının konumu ise zamanla eski feodal düzeni aratmayacak biçimde güçlenmiştir (Barkan, 1980: 407-408).

İşte tarım kesimi üzerindeki baskının ve tefeciliğin artması, köylünün toprağını terk etmesi gibi olayların bir araya gelmesiyle çiftliklerin genişlemesi, önemli bir siyasal güce de erişen ayanları¹ ortaya çıkarmıştır (Wallerstein, Kasaba, 1983: 45). Aslında ayanlığın, Osmanlı Devletinin hiç de

---

¹ Bir yerin ileri gelenleri olarak tanımlanmaktadır. (Yeğin, Badıllı, 1981: 146). Osmanlıda şehir ve kasabalarda yaşayan nüfuzlu aileler onbeş ve onaltıncı yüzyıllardan itibaren eşraf veya ayan olarak anılmışlardır.

yabancı olmadığı bir uygulama olduğu görülmektedir. Çünkü, yörenin ileri gelenlerinden birinin halk tarafından seçilmesiyle görevlendirilen ayanlar, devletle halk arasında aracılık işlevini yerine getirmektedirler. Bu yüzden devlet bir iş için vilayetlere ferman gönderdiği zaman fermanla bunları “Ayan-ı Vilayet” olarak zikretmiştir (Uzunçarşılı, 1978: 436). Buna göre onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda da varolan ayan sınıfının, bu dönemden sonra da, sosyal ve iktisadi bozulmanın¹ tesiriyle nüfuslarını iyice artırıp tehlike haline gelmelerine rağmen, hala devletle halk arasındaki aracılık görevlerine devam ettikleri görülmektedir. Çünkü tımar sisteminin bozulduğu, devletin toprak üzerindeki hakimiyetinin azaldığı onyedinci yüzyıldan sonra da vilayetle ilgili işlerde ayan-ı vilayet adıyla fermanlarda anılmaya devam etmişlerdir. Ancak bu kez devlet daha çok, zor durumda kaldığı zaman, örneğin acil gelir ihtiyacı dolayısıyla vergi toplayabilmek için veya bir eşkıyanın yakalanabilmesi için, ayanların nüfuslarından yararlanma yoluna gitmiştir (Göçek, 1999: 137). Artık sistemin yozlaşmasıyla birlikte ayanların halk tarafından benimsenip seçilmesinden çok, rüşvetle göreve geldikleri düşünülürse, aracılık kuvvetini uyguladıkları baskı ve şiddetten aldıklarını anlamak zor olmayacaktır. Bunun yanı sıra, Onyedinci yüzyılın sonlarında taşrada, devlete başkaldıran unsurlara ve eşkıyalara karşı halkı korumak amacıyla devletin izniyle milis örgütleri kurulmuştur. Pamuk’a (1990: 123) göre, ayanların bu milis örgütlerinin başına geçmesi, güçlerinin artması sürecinde dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra ayanlar, valilerin yetkisindeki mütesellimlikleri² ellerine geçirmişler, onsekizinci yüzyıla gelindiğinde mütesellim seçme yetkisini bizzat kullanarak, buldukları bölgede validen daha üstün bir konuma yerleşmişlerdir. Bu dönemde devletten kaçanların veya devlete vergi vermek istemeyenlerin ayanların çiftliklerine sığınması (Özkaya, 1977: 25) ne kadar güçlü konuma geldiklerini göstermektedir.

¹ Özellikle tımar sisteminin yerini alan iltizam sisteminin yaygınlaşması ve bunun ömür boyu verilir hale gelmesi Ayanların gücünü artırdığı gibi, devletin bu topraklardaki etkinliğini de azaltmıştır. (Göçek, 1999: 136).

² Tanzimattan önce vali ve mutasarrıfların yetkisinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilen kimseler. (Yeğin, Badıllı, 1981: 1617).

Onsekizinci yüzyılın mali ve idari sıkıntıları arasında, mahalli idarelerin ve taşra şehirlerinin yönetiminin bu sınıfa devredilmiş olması, iktisadi sistemle birlikte idari sisteminde çökmüş olduğunu göstermektedir. Ancak bu gelişme en çok tarım kesimini vurmuştur. Ayanların ağır vergilerine dayanamayan köylü toprağını terk etmeye başlamış, bu da zaten yeterli olmayan tarımsal üretimi daha da azalttığı gibi, ayanların çiftliklerini büyütmelerine yardımcı olmuştur. Toprağını terk eden köylü ya şehirlere göçerek işsiz kesimi meydana getirmiş, ya da eşkiyalık hareketlerine kalkışmıştır. Özyüksel'e (1993: 135) göre, döneme damgasını vuran ve devlet için maddi manevi çok büyük sıkıntılara neden olan celali isyanlarının¹ kaynağını da burada aramak gerekmektedir. Aslında, tehlikenin boyutlarını gören Koçi Bey dördüncü Murat'a yazdığı risalesinde² tehlikeyi şu şekilde iletmiştir: "Tımarların durumu düzeltilmez, İstanbul tarafından müdahale olunur, hakkı olan ve olmayanlar ayırt edilmeden herkese verilirse tımar ve zeametler ekabir ve ayan müdahalesinden kurtulamaz." (Kurt, 1998: 12-14; Özkaya, 1977: 25). İncelendiği kadarıyla onsekizinci yüzyıldaki ayanların konumu, Koçi Beyin ikazlarının³ göz ardı edildiğini göstermektedir. Geleneksel iktisadi düzenin yok olduğunu gösteren bu gelişmeler Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Çünkü artık, imparatorluklar rejimi olarak tanımladığımız miri toprak rejiminden söz etmek mümkün değildir.

¹ Sözü edilen olumsuz iktisadi koşullar sonucu topraklarını terkeden köylüler celali isyanlarının vurucu gücünü oluşturmuştur. Ancak köylüleri bir araya toplayarak askeri bir güç haline getiren ise buldukları yörelerde söz sahibi olmuş, geçmişin güçlü tımarlı sipahileri, zengin mültezimler, yeniçeri subayları yani Devletin ehl-i örf denilen memurları, ayanlardır. İlginçtir ki, celali çetelerini oluşturarak köyleri yağmalayanlar, yine topraklarını terk etmiş diğer köylülerdir. Celali isyanlarının geniş bir özeti için bkz. (Özyüksel, 1993: 133-139).

² Koçi Bey Risalesi onyedinci yüzyılda (ilki 1631'de olmak üzere), dördüncü Murad ve birinci İbrahim'e sunulan raporlardan oluşmaktadır. Asıl adı Mustafa Bey olan Arnavut asıllı Koçi Beyin, Osmanlı sarayında görevli bir devşirme olması ve düşüncelerini korkusuzca açıklaması, özellikle dördüncü Murad'ın iktidarında, kayda değer bir kişi olmasına neden olmuştur. Risalesinde, üçüncü Murad döneminden sonra görülen çöküntünün nedenlerini ve önceki Osmanlı padişahlarının hatalarını korkusuzca dile getirmiştir. Risalenin tam metni için bkz. (Kurt, 1998).

³ Aynı şekilde Katip Çelebi de, mali bunalım ve alınması gerekli önlemler üzerine hazırladığı 1652 tarihli raporunda aynı tehlikeyi görerek, "...Bu sarsılışın nedenlerinin biri, vergilerin yıpratıcı ve iki kat olmasıdır. ... mevkilerin ehline verilmesi ve ehliyetsizlerle gaddarların hakkından gelinmesi gerektiği halde, en çok artırana satılan bir şey haline gelmesidir." sözleriyle benzer uyarıyı yapmıştır. Katip Çelebi'nin raporunun tam metni için bkz. (Özyüksel, 1993: 145-150). Ayrıca eskiden yeniye geçme çabalarının görüldüğü, onsekizinci yüzyılın başından itibaren, Lale Devri yenilikleri ve sonrasındaki reform belgeleri için bkz. (Berkes, 2004: 41-49).

Ancak Osmanlı iktisadi sistemindeki çöküş bununla sınırlı kalmamıştır. Merkezi yönetimdeki zayıflık Avrupa'nın, mali ve iktisadi sızma planlarını da başarıyla uygulamalarını sağlamıştır. Ülkede üretilen gıda mallarına Avrupa'da artan talep, bu ülkelerin imtiyaz isteklerini artırmış (Wallerstein, Kasaba, 1983: 46), Anadolu ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerine eski ticaret yollarını tekrar çekebilmenin yollarını arayan Devletin de bu imtiyazları, yarar sağlama düşüncesiyle kabul etmesi, imtiyazlar düzeninin genişleyerek devam etmesini sağlamıştır. Bu imtiyaz ve kapitülasyonlar bir yana, Batı kapitalizminin Osmanlılardan aldığı en önemli ödün 1838 İngiliz Ticaret antlaşmasıdır ki, bu imtiyazlardan daha sonra diğer Avrupa ülkeleri de yararlanmışlardır. Çalışmanın başlangıç tarihini oluşturan antlaşma önemlidir, çünkü artık Osmanlı'nın açık pazar olması hususu resmileşmiştir. İngiliz Ticaret Antlaşması, daha sonra incelenecek olan, iktisadi düşünce akımlarının ortak amacını oluşturan kapitalizmin Osmanlı topraklarına yerleşmesi sonucunu doğurmuştur.¹ Tabii istenen buysa, yabancı tüccarların ve onların temsilcilerinin ülkeye mal ihraç etmek, iç ticaret amacıyla mal satın alma ve satma konusunda tamamen özgür kılınmaları gerçekleşmiştir. Öyle ki, devlet tarafından verilen tüm tekeller kaldırılmış ve İngiliz tüccarlarının serbestçe mal satın alma ve satma faaliyetlerinden yüzde 12'lik vergi dışında tüm vergilerden feragat edilmiştir (Keyder, 1985: 642). Bu süreçte Osmanlı içindeki yabancı tüccarların etkisi gözardı edilemez aslında. Çünkü o dönemde yabancı elçilik ve konsoloslukların giderek güçlenmesi, Devlet içindeki müslüman olmayan tüccarların önemli derecede vergi avantajlarına sahip olmalarına olanak sağlamıştır. Bunların güçlenmesi ise, zaten zayıf

¹ Antlaşmayla kapitalizmin ülke sınırları içinde daha rahat hareket ettiği açıktır. Belirtilen olumsuzlukları ağır bassı da ülkenin kapitalistleşmesine kapı açtığını göz ardı etmemek gerekir. Bu açıdan bakıldığında Pamuk'un (1985 (a): 719) antlaşmayı, "...Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını kolaylaştıran bir düzenleme" olarak değerlendirmesi de yerinde tespit olarak kabul edilmelidir. Çünkü yüzyılın ikinci çeyreğindeki Osmanlı dış ticaretinin önemli ölçüde artması bunun ispatı niteliğindedir. Ancak bu genişleme sonrasında tarım dışı üretim faaliyetleri gerilerken, dünya pazarları için tarımsal üretimin yaygınlaşmasını, bütünleşme yolundaki dünya ekonomisinde Osmanlı Devletine biçilen rolün, üçüncü dünya ülkesi niteliğinden ileri olamayacağını da itiraf etmek gerekir. Antlaşma öncesi ve sonrası başta İngiltere olmak üzere çeşitli ülkelerle Osmanlı Devleti arasındaki ithalat ve ihracat rakamlarının karşılaştırmalı bir analizi için bkz. (Ubicini, 1998: 279-285). Antlaşmanın, Osmanlı zanaatlarının üretim ve istihdam düzeyleri ile dış ticaretteki mal bileşimlerinin değişimi üzerine etkisi için bkz. (Pamuk, 1985 (b): 655-659). Ayrıca bu dönemde gümrük vergilerindeki niteliksel değişim için bkz. (Toprak, 1985 (d): 669-671).

olan müslüman tebaanın daha da zayıflamasına neden olmuş ve Devlet içinde neredeyse rakipsiz kalmalarını sağlamıştır. Bu müslüman olmayan tüccarlar zamanla, Avrupalı tacirlerin Osmanlı içindeki temsilcileri haline gelmişlerdir (Wallerstein, Kasaba, 1983: 46). Bu sayede ticaret tamamen azınlıkların eline geçmiş, bu da iktisadi bakımdan hürriyet kazanmış ve hukuki bakımdan korunmuş “Avrupa Tüccarı” diye tanınan yeni bir imtiyazlı sınıfın oluşmasına neden olmuştur (Lewis, 1998: 449). Zaten imtiyaz vermeye yatkın devlet, bu güçlerin de zorlamalarıyla daha sonra içinden çıkılmaz bir hal alan imtiyazların genişlemesine engel olamamıştır. Bu denetimsiz ticaretin tabii sonucudur ki, dış ticaret dengesi 1830’dan yüzyılın sonuna kadar sürekli açık vermiştir. Ekonomide bu şekildeki yabancı denetiminin artması, başta ayanlar olmak üzere artık üründen pay alanların kızgınlığını da artırmıştır. Çünkü üretim ve ticaretten gelen kazancın büyük bölümü yabancılara gitmektedir. Aslında Kıray’a (1995: 176) göre, devlet bu gelişmeye bilerek göz yummuştur. Amaç ise merkezi otoriteye tehdit haline gelen ayanın önünü kesmektir. Ancak devlet bir tehlikeden kaçarken, daha büyük bir tehlikenin varlığını belki çaresizlikten kabullenmiş olmaktadır. Daha sonra büyük tartışmalara yol açacak olan bu tehlike, ülkeyi açık pazar haline getirecek ve yerli sermayenin gelişmesini engelleyecektir.

Avrupa’nın bu şekilde sızma planları, bu sömürge alanını kontrol altında tutma ve imtiyazları genişletme çabalarından başka bir şey değildir aslında. Bunun başında da emperyalizmin hiçbir zaman eskimeyen bir müdahale aracı olan borçlandırma gelmektedir. Osmanlı Devleti için Batı kaynaklarından borç alma kolay olmamıştır. Bu zorluğun kaynağı da, kaynaktan çok İmparatorluğun isteksizliğidir (Çavdar, 2003: 55). Çünkü Osmanlı Devleti Kırım savaşına kadar, ordu ve idari hizmetlerdeki harcamaların artışına rağmen dış borca gitmekten sakınmıştır. Ancak 1854’de modern savaş masrafları ve Batı ittifakının sunduğu fırsatlar, Osmanlı hükümetini Londra ve Paris para piyasalarından borçlanmaya yöneltmiştir. Her ne kadar borçlanmaya gitmekten kaçınsa da, aslında uzun süredir devam eden mali krizin de bu yola zemin hazırladığı görülmektedir. Mali krizin asıl nedenini de yine daha önce değindiğimiz nedenlerle devlet

gelirlerindeki azalmada aramak doğru olacaktır. Çünkü vergi gelirlerinin büyük bir kısmına yerel güçlerin el koyduğuna daha önce değinilmişti. Önemli orandaki bu gelir kaybına rağmen Devlet uzun süre sikke taşıması politikası ile bütçe denkliliğini sağlayabilmiş, Ancak Kırım savaşının ağır mali külfeti, yönetimi, uzun süredir devam eden borçlanma baskılarına boyun eğdirmiştir. Bu baskılar ise daha çok mali çıkar amaçlı olmuştur. Çünkü Avrupalı bankerler hem Osmanlı tahvillerinin Avrupa borsalarında satışından büyük komisyonlar elde etmişler, hem de alınan borçlar, başta askeri malzeme olmak üzere dışarıdan mal alımında kullanılacağından Avrupa sanayii için önemli miktarda ek bir talep yaratmışlardır (Pamuk, 1984: 54; Toprak, 2003: 51). Ancak bütün bu nedenlerle alınan ilk borç son olmamıştır. Savaş sona erdikten sonra da para ihtiyacı artmış ve hemen hemen yıllık aralıklarla birbirini izleyen yeni istikrazlara yol açmıştır. İşin asıl vahim yönü, istikrazlarla birlikte mali bağımsızlığa tecavüzler de artmıştır ki, bu tecavüzlerin en uç noktası ise, 1881’de Düyun-u Umumiye Konseyinin¹ kurulmasıdır.

Avrupa’nın bu şekildeki mali sızmasını, diğer alanlarda geniş iktisadi sızmalar izlemiştir. Bu sayede yabancı sermaye özellikle ulaştırma ve kamu hizmetlerinde, aynı zamanda da tarım ve sanayi alanında önemli bir yer edinmeye başlamıştır.² Örneğin demiryolları, limanlar, gaz, elektrik, su işletmelerinin hepsi ve az sayıdaki maden ve fabrikaların çoğu zamanla

¹ Avrupa’nın Osmanlı Devletinde giderek genişleyen faaliyetinin simgesi ve taşıyıcı gücü olan Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi büyük boyutlara ulaşan Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklara geri ödenmesini denetlemek üzere kurulmuştur. Devletin bir kuruluşu gibi işlev görmesine rağmen aslında devlete değil kendi hissedarlarına karşı sorumludur. Bu idarenin oluşturulmuş olması ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı egemenlik haklarından verilen en önemli ödünlerden biri olduğu gibi, Avrupalıların ilerde Osmanlıların borçlarını reddetme olasılığında duydukları kuşku da gidirmiştir. Artık çoğu Osmanlı uyruğunda olan binlerce Düyun memuru, şehir ve köylere yayılarak Paris, Berlin ve Londra’daki kupon sahipleri adına vergi toplamaktadır. Bunun sonucunda Batının iktisadi çıkarları büyürken, Osmanlı Devletinin iktisadi ve siyasi özgürlüğü ve Avrupa’yla ilişkilerindeki seçenekleri o ölçüde daralmıştır. (Quataert, 1987: 20-21). Ayrıca bkz. (Blaisdell, 1979: 98-105).

² Yabancı sermayenin bu şekilde ülkede elde ettiği avantajlardan biri tütün tekeli elde etmesi olmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi, tütünden alacağı vergileri üçüncü bir şahsa işletme hakkını vererek Reji-Tütün İdaresinin doğmasını sağlamıştır. Alman ve Avusturyalı bankerler ile Osmanlı Bankası sermayesi ortaklığı tarafından kurulmuş olan anonim şirket, Osmanlı tütün üretiminin yabancı bir konsorsiyum tarafından yönlendirilmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. (Keskinkılıç, 1999: 151-152). Çünkü şirket, ihraç edilecekler dışında tütün ürününün tamamını satın almayı kabul ettiği gibi, tütün yetiştirmek isteyenlerin izin almak için her yıl yeniden şirkete başvurmaları şartını getirmiştir. (Quataert, 1987: 23-24). Yabancı sermayenin diğer denetim alanları hakkında geniş bilgi için bkz. (Kurmuş, 1982: 55-67).

yabancı imtiyaz şirketleri tarafından işletilir hale gelmiştir (Lewis, 1998: 446-447). Bu işletmelere yabancı şirketlerin ilgisine baktığımızda yüzde 58 gibi büyük bir oranla demiryolu yapım ve işletmesinin başta olduğunu görüyoruz. Gerçekten de o dönemde yabancı sermaye ve imtiyaz dendiğinde demiryolları akla gelmektedir. Çünkü emperyalist ülke sermayesi demiryollarıyla ülkenin dışa açılan kapılarını denetim altına almayı hedeflemiştir (Çavdar, 2003: 67). Mali krize çözüm arayışında demiryollarının cazibesini farkedilen merkezi bürokrasinin istekli tavrı da işlerini kolaylaştırmıştır. Çünkü devlet bu sayede hem iç kesimlere ulaşım maliyetini azaltarak ihracata yönelik üretim artışını gerçekleştirecek, hem de vergilerin daha etkin toplanmasını sağlayacaktır. (Pamuk, 1984: 68) Ancak, bu durumun farkında olan bazı gazeteler de buna karşı seslerini yükseltmekte geri kalmamışlardır.

Bu şekilde iktisadi ve idari yozlaşmanın etkisini toplumun bütün kurumlarında görmek mümkündür. Ancak çöküşün belki de son durağı eğitim sisteminin bozulmasıdır. Gevgili (1990: 30), Osmanlı Devletinin son dönemindeki eğitim sisteminin içinde bulunduğu durumu, yenileşmenin önündeki en büyük engel olarak da görmektedir. Ona göre çoğu bağnaz ve fanatik çevreler, gelenekleri koruma özlemine yönelik amaçlarla kendi dünya görüşlerinin yerini alacak modern bilgi ve tekniklere karşı çıkmışlardır. Bunun en etkili yolu da elbette eğitim sistemini kontrol altında tutmak ve yeni düşüncelere izin vermemektir. Buna paralel olarak Osmanlıda diğer alanlarda çöküşle birlikte eğitimin gerilemesini, Cevdet Paşa da (1972: 163), "ilim adamlığının güç sahiplerine verilen bir paye haline gelmesi" sözleriyle özetlemektedir. Şu sözleri bir devletin ilerlemesinde en önemli yere sahip olması gereken ilim adamlığının düştüğü durumu ortaya koyması bakımından, günümüzde dahi ibret alınması gereken tezadın daha o dönemde nasıl yerleşmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

"Böyle düşük ve cahil kimselerin ilim mesleğine girmesi alimlerin namus duygularını incitmekte ve halk gözünde değer ve itibarlarını bırakmadığı gibi Devlet önünde de namuslarına itibar olunmayıp mültezim ve haraççı gibilerinin

imhaları ile işten el çektirilir olduklarından içlerinde doğru olarak ulema ve suleha bulunan kimseler de ırz ve namuslarını koruyabilmek için zalimlere boyun eğmeye ve dediklerini yapmaya mecbur olurlardı.” (Cevdet Paşa, 1972: 163).

Aslında daha onyedinci yüzyılda Koçi Bey Risalesi’nden sonra, ardarda gelen birçok layihalar ve siyasetnameler, siyasi-iktisadi düzendeki sarsıntının tehlikesini görmüş, fakat önlerindeki Batı toplumunun bünyesinin iktisadi evrimini bilmedikleri için, düzelme çaresini ya geçmişe dönmede ya da hayali ve ideal bir toplum hasretinde bulmuşlardır. Ancak Osmanlı Devletinin hilafete sarılmış yeniliklere kapalı bünyesi bu kıvılcıkları bile aykırı olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden ülke uzun süre, Batı medeniyetinin kenarında, hatta belki de Anadolu’ya yerleştiği zamandan beri onunla temas halinde olduğu halde ciddi hiçbir karar verememiştir. Fakat 18. yüzyıldan beri sürekli yenilişler bu noktada da şüphe uyandırmış, Batıyı anlamakta güçlük çekenler, kısa süre öncesine kadar Osmanlı vilayeti Mısır’ın Batı tekniğiyle hazırladığı ordusu ile nasıl başarılar kazandığını ve İmparatorluğu tehlikeye düşürdüğünü¹ görmekte gecikmemişlerdir (Ülken, 1966: 47). Her ne kadar dönem dönem bu gidişi gören ve çareler öne sürenler olsa da, aslında hiçbir zaman net ve kararlı adımlar atılamamıştır. Gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm hareketleri, her zaman, karşısında değişimi sindiremeyen kitleleri bulmuştur. Hatta çoğu zaman değişimin bizzat taraftarlarının dahi, olması gereken değişimi hazmedemediklerini sözlerinin satır aralarında ibretle görmek mümkün olacaktır. Aslında başta söylendiği gibi, çöküş dönemi de dahil olmak üzere, değişim için atılan her adımı çağdaşlaşma yolunda geçen süreç içinde değerlendirmek temel düşünceyi oluşturacaktır. Bu yüzden ülkeyi açık pazar haline getiren imtiyaz ve kapitülasyonları dahi bütünleşmenin birer parçası kabul ederek, Batılı çağdaş iktisadi düşüncelerin

¹ Napolyon’un ve Fransız ordularının püskürtülmesinden sonra valiliği ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa, güçlü bir ulusal devlet kurma yolunda politikalar izleyerek İstanbul’a karşı bağımsızlığını ilan etmiştir. Vergi toplamadaki etkinliği, müdahaleci, devlet tekellerine ağırlık veren politikaları, sağladığı mali kaynakları ile sanayileşmeyi başlattığı gibi güçlü bir ordu kurmayı da başarmıştır. Bu sayede İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin baskılarına direndiği gibi 1930’lu yıllarda Nizip ve Kütahya’da Osmanlı ordularını yenilgiye uğratmıştır (Pamuk, 1990: 159).

ülkeye giriş yollarından biri olarak değerlendirmek gerekecektir. Çünkü Osmanlının yeniliklere ayak uyduramayan, geleneklere bağlı yapısı, istemeden de olsa, ancak bu yollarla yeniliklere kapı açabilmiştir. Bedeli çok ağır olsa da, ilerleyen yıllarda bu kapıdan esen rüzgardan etkilenen bir kesime kavuşmuştur.

II. BÖLÜM

OSMANLI ÇAĞDAŞ İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNDE İLK ARAYIŞLAR, İLK TEMASLAR

2.1. OSMANLI NORMATİF İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNE ALTERNATİF ARAYIŞLAR

Bütün bu gelişmeler, incelenen yönüyle iktisadi ve araştırmada ihmal edilen toplumsal ve siyasi alanlarda Osmanlı Devletinin çöküşünü işaret etmektedir. Bütün bu olumsuz gelişmelerin yanısıra ondokuzuncu yüzyılda Devleti asıl sarsacak ve yepyeni akımlara yol açacak olan iki önemli kuvvet, “milliyetçilik” ve “hürriyetçilik” akımları hükümdarların bütün çabalarına rağmen kök tutmaya başlamıştır. Bu çerçevede düşünen Aydınların hürriyet, eşitlik ve hukuk devletine ilgisi artmış, Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca Batıya seyahat etme fırsatını bulanlar Avrupa'nın karşı konulmaz ilerleyişi karşısında İmparatorluğun çökme nedenlerini sorgulamaya başlamışlardır. Ziya Paşanın “Diyarı küfrü gezdim beldeler kaşaneler gördüm, Dolaştım mülkü islamı bütün viraneler gördüm” (Birand, 1955: 53) dizeleri dönemin aydınlarının bir anlamda gördükleri uçurum karşısındaki şaşkınlıklarını ortaya koymaktadır.

Batıda görülen bu değişikliğin farkına varılmaya başlanmasından sonra, kötü gidiş sorgulanmaya, yeni çözüm yolları üretilmeye başlanmıştır. Bu, iktisadi düşünce de dahil olmak üzere çağdaşlaşma yolunda atılan ilk adımları oluşturmaktadır. Ancak günümüzde de olduğu gibi, çağdaşlaşma kavramı çerçevesinde yaşanan anlam kargaşası, uzun süre ne istendiği bilinmez şekilde değişik arayışlara sahne olmuştur. Çünkü “çağdaşlaşma”, modernleşme, batılılaşma, sanayileşme kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanıldığı gibi, geleneksel karşıtı olarak da anlaşılabilir. Aslında çağdaşlaşmanın, bu kavramların hepsini kapsamaması gerekirken, ilerleyen

konularda görüleceği gibi, her grubun tek tek bir yönünü ele alarak kullanması ve hatta, sadece, içeriği bilinmeden veya ihmal edilerek, padişaha duyulan tepki nedeniyle kullanılması, çağdaşlaşma yolunda Osmanlı Devletinin önemli derecede zaman kaybetmesine neden olmuştur. Başta iktisadi alanda olmak üzere, çağdaşlaşma yolundaki evrimleri¹ anlamadan veya gözardı ederek, tepeden inme uygulamaların başarı şansının olamayacağı da kesindir. Öncelikle çağdaşlaşmayı, bir süreç içerisinde, çeşitli yönleriyle ele alarak incelemek gerekir. Aslında bu süreç bir yönüyle geleneksel toplumun, sanayi toplumuna dönüşme süreci şeklinde nitelenebilir. Ancak durum sadece bununla sınırlı değildir. Sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için, batı tipi toplumsal ve siyasal örgütlenme şeklinin de ulaşılmaması gereken bir hedef olması gerekir. Batıda bu örgütlenme, kişisel özgürlüklerin sağlanması sonucunda, demokrasinin yerleşmesi, feodal yapının yıkılarak sanayileşmeyi sağlayacak kapitalist ortamın yaratılması şeklinde gelişmiştir ki, bu sürecin çok uzun bir zamana yayıldığı görülmektedir. Batıda bu süreç, Aydınlanma ve Romantizm² dönemlerinde

¹ İktisadi ve toplumsal açıdan Avrupa'daki çağdaşlaşma sürecinin feodalizmden sonra kapitalizm ve demokrasinin yerleşmesi ile geliştiği daha önce incelenmişti. Göçek (1999: 12-18) ise, Kavramsal çerçevede çağdaşlaşma sürecini Avrupalılık bilincinin yerleşmesiyle başlatmıştır. Başlangıçta Hıristiyanlıkla ilişkili olan "Avrupa" kavramı, Müslüman saldırılarına karşı konulması esnasında ortaya çıkmış, Hıristiyanlık birbirine düşman hiziplere bölündükçe de yerleşmeye başlamıştır. Sonrasında, denizaşırı yayılma süreci Avrupa'nın kendisine değer biçmesine neden olmuş bu da "medeniyet" kavramını doğurmuştur. Medeni Avrupa'nın bu imajını denizaşırı ülkelere ihraç etmeye başlaması, diğer ülkelerle ilişkileri artırırken, aynı zamanda bu ülkelerle iktisadi ve sosyal farklılığı da ortaya çıkarmıştır. Artık Avrupa dışında kalan ülkelerin taklit edecekleri bir oluşum vardır ve bu oluşum da batıdadır. Bu yüzden Avrupa sınırları dışında kalanlar için gelişmişliğin göstergesi Batıdır ve bu da "batı" kavramını oluşturmuştur. Özellikle onsekizinci yüzyılda hüküm süren batılılaşma daha sonra modernleşmenin yolunu açmıştır. Toplumsal değişimi ifade eden "modernleşme" gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farkı da ortaya koymaktadır. Ancak batıcılıktan farkı Avrupa'nın dışında gelişebilmiş diğer toplumları da ifade etmesi olmuştur. Artık Batının dışında ancak Batının tekniğine ulaşmış, medeni, sanayileşmiş başka ülkeler de vardır ve bunlar "çağdaşlaşma" kavramının yerleşmesine neden olmuşlardır.

² Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, aydınlanmanın tanımı ve tarih içerisine nasıl yerleştirilmesi tartışmaları hala devam etmektedir. Hof (2004: 7), her hareketin olduğu gibi Aydınlanmanın da karşı yönde tarihsel bir dönemin gerçekleriyle birlikte hesaplanması gerektiğini öne sürmüştür. Bu çerçevede, "her yerde hazır bulunan kilise ve onun dini kurallarıyla hümanizm, askeri-milliyetçi güçlerin şiddet yanlısı hareketleriyle liberalizm" in kesişme noktasından sonraki dönemi Aydınlanma olarak genelleyerek bir tanım kullanmıştır. Biraz daha genelleyerek, Rönesanstan sonra modernleşmeye giden yolda, (Çiğdem, 1997: 19), bilimsel anlamda zihniyet değişiminin gerçekleştiği onsekizinci yüzyıl Aydınlanma çağı olarak kabul edilebilir. Gerçekten onsekizinci yüzyıl başlarından itibaren, geleneksel bilgi ve uygulamaların yerine ampirik bilgiyi koyma çabası olduğu ölçüde, bilimsel olan ve bireyin kendi kendine bir konuyu anlamasını sağlayacak her şey amaca uygun olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden aslında sadece doğru ve yeni bilgilerin yayılması bile bilimin cehalete

meyvesini vermeye başlamıştır. Papanın mutlak otoritesinin yıkılması, kilise birliğinin dağılması ve Batılı insanın kendi aklını hiçbir baskı olmaksızın kullanma hürriyetini yakalaması değişimin başlangıcını oluşturmaktadır. Ortaçağ boyunca hakim olan derebeyliğin yerine doğan burjuva sınıfı, yepyeni bir yönetim anlayışına da zemin hazırlamış, böyle bir zeminde oluşan Aydınlanma felsefesi, “devletlerin ve fertlerin eylemleri üzerinde dinin baskısını azaltıp, bu dünya ile ilgili olan yeni bir dünya görüşünün zaferini

---

karşı açtığı savaşın önemli bir parçası olmuştur. (Hampson, 1991: 66). Aslında bütün bu değişim “Us Çağı” (Akıl Çağı) olarak kabul edilen onyedinci yüzyılın bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiltere’de J. Locke, D. Hume, I. Newton, Fransa’da Montesquieu, Voltaire, Diderot, Almanya’da C. Wolff, Lessing, Herder, I. Kant Aydınlanmanın öncüleri ve düşünürleri olarak kabul edilmektedir. Ve temelde tanrısal gücü olduğu varsayılan kralların, soyluların buyrukları yerine akli koyarak, bir anlamda insana yeni bir efendi bulmuşlardır. (Bobaroğlu, 2002: 18-19; Fransız, İngiliz ve Alman Aydınlanması hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Çiğdem, 1997: 35-79; Hof, 2004: 69-87). İşte bu yeni entelektüel düşünce sistemi, Avrupa’nın hemen her yanına yayılarak insanlık tarihinde belirleyici bir rol oynamıştır. Onyedinci yüzyılda metafizik alanında başlayan ortaçağ fikirlerinin çürütülmesi, Aydınlanmayla birlikte deney ve ampirik bilgiye yönelimi hızlandırırken, onsekizinci yüzyıl ortalarında bilimsel çalışmalar sonucu buhar makinesinin bulunması gibi üretimle bağlantılı teknolojik keşifler bilimin popüleritesini artırmıştır. (Onsekizinci yüzyılda teknolojik gelişmenin tarımsal üretime etkisi için bkz. Chaunu: 2000: 271-275). Aynı zamanda gelişen bilim anlayışı, Tanrının doğadaki yerini de sorgular hale gelmiş ve Tanrının yerini, aslında Rönesanstan beri gelişmekte olan hümanizma almıştır. Aydınlanma çağında devlet ise, her şeyden önce, bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla meydana getirilmiş bir güven aracı olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden Skousen (2003: 13-15) dönemi, “...dinsel fanatizm, hurafe ve aristokratik iktidara karşı, akla ve ekonomik bireyciliğe büyük bir inançla sarılan onsekizinci yüzyıl aydınlanması...” olarak özetlerken, klasik teorinin yaratılmasında önemli bir etken olarak da görmüştür. 1748’de Montesquieu’nun “Kanunların Ruhı” ve 1762’de Rousseau’nun “Toplum Sözleşmesi” adlı çalışmalarıyla (Hof, 2004: 160-161; Cevzici, 2002: 90-93 ve 190-194) doruk noktasına ulaşan Aydınlanma devri, yukarıda sayılan diğer filozof ve düşünürlerin de katkısıyla, yeni bir sosyal düzenin kurulmasına, devletlerin laik ve demokratik bir yapıya dayanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Ondokuzuncu yüzyılda ise Aydınlanmaya tepki olarak bir başka akım, Romantizm gelişmeye başlamıştır. Romantik felsefenin doğuşunda 1800’ yıllarda ortaya çıkan endüstrileşme ve kentleşmenin, dolayısıyla yaşanan hızlı ve radikal değişimin etkisi büyük olmuştur. Bu yüzden Romantik filozoflar, Aydınlanmanın katı ve kuru bilimciliği yerine, estetikçi bir tavır benimseyerek, yaratıcı sürecin, yapma ve analitik olan akıl tarafından değil de, duygular ve sezgi yoluyla anlaşılabileceğini savunmuşlardır. Bu yüzden Romantizmde, rasyonel analiz ya da deneysel araştırmanın yerini sezgiye ve duyguya beslenen güven, bilimin yerini ise doğa felsefesi almıştır. Berlin (2004: 144-145), bu konuda: “...Fakat her halükarda bu sürekli olarak ilerleyen bir yaratmadır ve ona giydirilen bütün şemalar, bütün genellemeler, bütün kalıplar saptırma biçimleridir... Bunu görmezden gelmek, şeyleri bir çeşit zihinleştirmeye (entelektüelleştirmeye), bir çeşit plana yatkın diye görmeye kalkışmak, kendi kendini tatmin etmenin biçimidir...” sözleriyle bilimin ötesinde, duygu ve sezgilerin önemini belirtmiştir. Bu bakımdan Romantikler, sonsuzluğa erişmenin yolları olarak da, aşkı, doğaya tapmayı, dini tecrübeyi ve yaratıcı faaliyeti göstermişlerdir. Ancak Romantikler, bir yandan organik bir toplum modeline daha yakın dururken ve liberalizmi eleştirirken diğer yandan bireysel özgürlüklere ve bireyin kendini gerçekleştirmeye serüvenine sonuna kadar bağlı kalmışlardır. Aynı şekilde, bir yandan Aydınlanmanın ilk ciddi eleştirilenleri olurken, diğer yandan aklın eleştirel potansiyeline bağlı kalmışlardır. Bu yüzden ortaya çıkış döneminde Romantikler, liberalizm ile muhafazakârlık arasında bir konuma sahip olmuşlar, bu yüzden her ikisinin de sahip olduğunu düşündükleri sorunları çözme ideali gütmüşlerdir. (Dellaloğlu, 2002: 45-46). Ayrıca “Sınırlı” ve “Dizginsiz” Romantikler olarak bir ayırım için bkz. (Berlin, 2004: 90-141).

sağlamıştır.” (Birand, 1955: 12). Bu yeni dünya görüşü çerçevesinde oluşan iktisadi değişim sonucu, pazar ilişkilerini ön plana çıkaran yeni bir üretim tarzı ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte, kapitalizm olarak anılacak olan bu yeni tarz, Rönesans hareketinin yol açtığı bilimsel devrimle birleşerek sınıai kapitalizm haline dönüşmeye başlamıştır (Kılıçbay, 1985: 147). Dobb’a (1999: 29) göre, bu dönüşümün en önemli nedeni ücretli emek gücünün oluşmasında yatmaktadır. Çünkü toprağın kısmen özel mülkiyete geçmesi ve köy zanaatlarının yok olmasıyla kırsal kesimden gelen nüfus, aynı dönemdeki nüfus artışının da etkisiyle kentlerde toplanmış, genişleyen endüstriye emek gücü, sürekli büyüyen sermayeye de bir yatırım alanı sağlamıştır. Bu gelişmeden sonra hızla yayılan kapitalizmin iki önemli dönüm noktasının olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, tekelciliğe karşı mücadeleyi içeren siyasal ve toplumsal değişimler, ikincisi ise, onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki endüstri devrimidir. Bu devrim, kapitalizm öncesi küçük üretim tarzının sermayenin etkisine girmesi ve fabrikalardaki büyük çaplı kollektif üretim birimlerine dayalı olarak, teknik üretim sürecinin gerçekleşmesini sağlaması bakımından önemlidir (Dobb, 1992: 18). Aynı zamanda kapitalizmin bilimsel bir nitelik kazanması da, teknolojinin gelişmesi ve etkin biçimde kullanılmasıyla, üretim tarzında verimlilik, akılcı ve bilimsel ilkeler çerçevesinde gerçekleşmiştir (Dobb, 1992: 268). Teknolojik sıçrama, dünya ticaretini genişletirken, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısını güçlendirmiştir. Bu yapının üst tabakasını kapitalist üretim tarzının egemen olduğu sanayileşmiş Avrupa ülkeleri oluştururken, alt tabakada ise kapitalizm öncesi üretim tarzlarının egemen olduğu üçüncü dünya ülkeleri yer almaktadır (PAMUK, 1990: 153). İşte bu şekilde artan üretim, yeni pazarlar arama sürecine girmiş ve hem denizyolu, hem de yeni demiryollarının inşası ile başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, bütün az gelişmiş ülkelere üretilen bu mallarla birlikte, kapitalizm de ihraç edilmeye başlanmıştır.

Batının kapitalizmi ihraç etmedeki gücü ve ülkenin içinde bulunduğu durumun etkisiyle çözüm arayışlarına giren bir takım dönemin ileri gelenleri model olarak, görme fırsatı buldukları Avrupa’daki bu yeni yapılanmayı

seçtiği düşünülürken, kapitalizmin Osmanlıda çok hızlı geliştiği düşünülebilir. Ancak, tersine Avrupa'da yüzyıllar süren bir geçiş devresinden sonra ulaşılan bu yeni yapıya, Osmanlı'nın, iktisadi, siyasi ve sosyal açıdan oldukça uzak olduğu görülmektedir. Bu yüzden, geri kalmışlığı ondokuzuncu yüzyıldan itibaren sorgulamaya başlayan dönemin aydınlarının, kapitalistleşme sürecini tam anlamıyla kavrayamamaları ve daha da önemlisi ülkenin iktisadi ve sosyal yapısının, kapitalist kurumsallaşmaya oldukça uzak olması¹, ileri sürülen çözüm önerilerinin sonuçsuz kalmasına neden olduğu gibi, sağlıklı bir bütünleşmeyi de olanaksız hale getirmiştir.

Aslında Osmanlı Devletinin kapitalistleşme sürecini engelleyen etkenlerin tarihçiler arasında tartışma konusu olduğu görülmektedir. Kimi iktisat tarihçisine göre, Avrupa'daki kapitalist gelişme sonucu kurulan ileri ekonomi ve güçlü devletlerin etki ve baskıları, yani dış etkenler az gelişmiş ülkelerdeki gelişimi engellemiştir. Diğer görüş ise, bu toplumların özgül yapılarının, yani içsel etkenlerin kapitalistleşme sürecini etkilediği şeklindedir (Gürsel, 1983: 20). Osmanlıdaki süreci her iki etkenin de etkilediğine dair belirtiler vardır. Öncelikle Avrupa devletlerinin kapitalizmi yayma politikalarında, üçüncü dünya ekonomilerini daha çok bir sömürü alanı şeklinde gördükleri ve Osmanlı ekonomisine de aynı gözle baktıkları, ülke üzerindeki planlarından anlaşılmaktadır. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılar ve uyguladığı dış ticaret politikası da, bu planların haklı gerekçeleridir aslında. Bu nedenledir ki, 1888'den sonra Almanlar, Osmanlı

---

¹ Gürsel'e (1983: 21-23) göre, kapitalist gelişmenin etkenlerinden birincisi, parasal servet birikiminin elde edilebilmesidir. Osmanlıda bu birikimin ya iltizam sistemi aracılığıyla tarımsal artığa, ya da vakıflara aktarılması, servet birikimini engelleyerek iktisadi kurumsallaşmanın önüne geçmiştir. İkinci önemli etken ise, ücretli emek gücünün oluşmamasıdır. Aslında Osmanlıda isyan ve talanlar nedeniyle topraklarından terk etmek zorunda kalmış çok sayıda köylü olmasına rağmen, bunların kentlere göç ederek ücretli kesimi oluşturmaları da, devletin göçü şiddetle engellemesi nedeniyle sağlanamamıştır. Üçüncü etken olarak ise, toplumsal ve siyasi nitelikteki yapılanmanın gerçekleşmemesi gösterilebilir. Buna göre, Osmanlıda kapitalizmi yönlendiren güçlü bir burjuva sınıfı oluşmadığı gibi, köylülüğün de ücretli emeğe dönüşmemesi, sınıf çatışmaları üreten belli bir sınıfsal hiyerarşinin meydana gelmesini engellemiştir. Göçek de (1999: 30-31) kapitalistleşme önündeki en önemli engeli, toplumsal değişime öncülük edecek bir burjuva sınıfının gelişmemiş olmasında görürken, bunun nedenini gelenekçiliğin kaynağı olarak gördüğü İslam dinine ve keyfi yönetimlere bağlamıştır. Benzer bir yaklaşım için bkz. (Alada, 1988: 188-189). Ayrıca kapitalist kurumsallaşma önündeki engeli, Osmanlı toplum yapısındaki ağalık-efendilik şuurunda gören farklı bir bakış açısı için bkz. (Ülgener, 1951: 199-203) ve (Ülgener, 1981: 197-201).

İmparatorluğu ile yakından ilgilenmeye başlamışlar, ülkeyi, gelişen Alman sanayii için hem pazar, hem de bir hammadde kaynağı olarak gördükleri gibi, 49 milyona ulaşan nüfuslarını yerleştirecek yeni yerleşim yeri olarak değerlendirecek kadar da ileri gitmişlerdir. Özellikle, İstanbul'u ziyaret eden II. Giyom döneminde, Almanya'nın maddi manevi nüfuzu ülkede yayılmış, Osmanlı limanlarına posta vapurları işletmeye, mamullerini Osmanlı pazarlarına sevk etmeye başlamışlar, bankalar ve ticarethaneler kurmuşlardır. 1890'da II. Abdülhamit'e kabul ettirdikleri büyük demiryolu projesini ise, hem düşmanlarına karşı Osmanlı ittifakı güvencesi, hem de Osmanlı pazarına kolay giriş yolu olarak değerlendirmişlerdir (Karal, 1983(b): 171-176). Zaten 1880'lerden sonra Osmanlının, büyük sanayi devletleri arasında rekabet alanı olması¹, Almanya'yla birlikte başta İngiltere ve Fransa olmak üzere gelişmiş ülkelerin benzer düşüncelere sahip olduklarını göstermektedir (Ortaylı, 2002(a): 69; Pamuk,1984: 68-69). İktisadi planlarının yanısıra, Bismark'ın, Osmanlının Türk unsurlarının yaşadıkları Edirne, İstanbul ve Anadolu dışında kalan yerlerin ilgili devletler tarafından paylaşılmasını öngören siyasi planı da (Karal, 1983(b): 179), Batının yayılmacı politikasının bir ispatı niteliğindedir ve yine başta sunulan birinci görüşü desteklemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecini olumsuz etkileyen ikinci unsur ise, iç etkenlerden oluşmaktadır. Buna göre, Avrupa'da kapitalist sürecin gelişmesinde etkin rol oynayan, toplumsal yapılanmanın, Osmanlı İmparatorluğu'nda var olmadığına daha önce değinilmişti. Belki de en önemlisi, Batının dini reformla gerçekleştirilebildiği tasarruf ederek zenginleşme olgusunun Osmanlıda gerçekleştirilememesidir. Gerçekten, dervişler yoluyla yayılan "Tasavvufun" çok önemli olduğu bir kültürde günlük ve geçimlik kazanç peşinde koşan insanların iktisadi ahlakının, mal biriktirmeye yönelik bir davranış olmadığı açıktır (Sayar, 2001: 49). Bu yüzden sürecin gelişmesinde önemli koşullardan biri olan parasal servet birikimi, artık ürüne devletin el koyması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Zaten ihracat kısıtlanarak, ithalatın teşvik edilmesi politikası, özellikle dış

¹ Kapitalist ülkelerin Osmanlı üzerindeki nüfuz mücadelesinde, dönemselsel olarak ülkenin iktisadi şartlarının yanında, toplumsal ve siyasal değişiminin rolü hakkında bkz. (Pamuk, 1984: 131-135).

ticaretten elde edilmesi gereken parasal birikimin sağlanmasını da olanaksız kılmaktadır (Gürsel, 1983: 22). Aynı zamanda ticaretin azınlıkların elinde olması, ticaret yoluyla da parasal birikimin önüne geçmiş, etkili bir burjuva sınıfının oluşmasını engellemiştir. Aslında ülkedeki azınlıklar ticaret burjuvazisinin olması gereken tüm niteliklerine sahiptir, ancak Batı ülkelerinin ticaret ve sanayi burjuvazisine bağlı olmaları nedeniyle, hiçbir zaman ulusal bir burjuvazi niteliğine bürünememişlerdir (Çavdar, 2003: 73-74; Zimmerman, 1964: 87). Kapitalistleşmeyi engelleyen diğer bir iç etken de, proletaryanın, yani üretimde ücretli emeğin yaygınlaşmamasıdır. Çünkü Osmanlıda köylülüğün devamlı sömürülmesi, ücretli işçi oluşumu için gerekli olan, köylülükteki farklılaşmayı engellemiştir. İmparatorluğun uzak köşelerinde devleti temsil eden silahlı sipahilere, örf ve adet kuralları içerisinde hizmete ve ikrama itirazsız katlanan köylü için de böyle bir farklılaşma beklenemezdi (Barkan, 1980: 880). Aslında toprak sistemindeki bozulmadan sonra, yaşadıkları toprakları terk eden bazı köylülerin şehirlerde mülksüzleşmiş işçi sınıfını yaratması beklenebilirdi. Çünkü İngiltere’de tarımsal kesimde kapitalist üretim ilişkileri gelişirken pek çok köylü topraklarından koparılmış, bu köylüler ya kırsal alanlarda ücret karşılığı çalışmak ya da kentlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece kapitalist sanayi için gerekli mülksüzleşmiş emekçiler ordusu da yaratılmıştır (Pamuk, 1990: 151). Ancak Osmanlıda büyük göçlerin devlet tarafından şiddetle engellenmesi, böyle bir yapılanmayı da engellemiştir. Toprağından kopan köylünün önemli bir kısmının, dağlarda eşkiyalara katılmasının nedenini de burada aramak gerekir. Aynı zamanda, büyük toprak parçalarını ellerinde tutan malikane ve çiftlik sahiplerinin de hiçbir zaman kapitalist çiftçi karakterine sahip olmadıkları görülmektedir. Çoğunlukla İstanbul’da oturan ve sahip oldukları toprakları rüşvetle alan bu kişiler için çiftlik ağalığı payeliği en önemli itibar unsuru olmuştur. Zaten Ülgener’e (1951: 199) göre, kapitalistleşmenin önündeki engellerden biri de, bu ağalık, efendilik şuurudur. Bu zihniyet, iktisadi faaliyeti kendine ve mevkiine yakışsız görmekte, devlet adamı ile çiftlik ağasını aynı tabakada kabul ederek, saltanatı ve ağalığı ticari ilişkilere yeğlemektedir. Bu yüzden, “Başta İngiltere olmak üzere Avrupa’da

girişimciler, iş hayatının içinde kavrulup burjuvalaşırken, Osmanlıda yalnız üst tabaka değil, orta sınıf halk bile ağalık ve efendilik şuuru ile iş hayatından elini ayağını çekmiş, uzaklaşmıştır.” Ülgener’in (1981: 201) bir başka eserindeki bu sözleri, günümüzde ibret alınması gereken bir benzerliği de ortaya koymaktadır. Her ne kadar günümüz Türkiye’sinde geç de olsa gelişmeye başlayan kapitalist toplumsal yapılanmanın yanısıra, ağalık şuuru ile üretimden uzak, siyasal yapılanmalardan beslenen kesimlerin azımsanmayacak derecede olmasını, Osmanlı Devletinin günümüze mirası olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. İşte bu şekilde, parasal servetin elde edilememesi, ücretli emeğin oluşmaması ve tarımsal üretimde verimliliğin artırılmaması, yayılcı Batı kapitalizminin de etkisiyle birleşerek Osmanlıda, tam anlamıyla bir kapitalist yapılanmanın başarısız olmasını sağlamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Batıda uzun zaman alan bu değişim, Osmanlı Devletinde de etkisini göstermekte gecikmemiştir aslında. Osmanlı İmparatorluğunda Batıya seyahat etme fırsatı bulanlar ve bir şekilde Batıyla temas kurmuş olanlar aracılığı ile bu karşı konulmaz değişimin gerekliliği farkedilmiştir. Ancak kapitalizmin gelişimini engelleyen yukarıdaki olumsuzlukların yanısıra, Batıdaki değişimi ilk fark eden ve Tanzimat kuşağını oluşturacak olan Aydınların, daha sonra inceleneceği gibi, liberal, hürriyetçi bir söylem içinde olsalar da, gelenekçi yapıdan kopma gibi bir niyetlerinin olmaması, Osmanlıdaki dönüşümü engelleyen bir diğer unsur olarak karşımıza çıkacaktır. Çünkü değişimin ilk temsilcileri olarak kabul edilebilecek Yeni Osmanlı hareketinin önde gelenleri ve dönemin aydınları, Batıdaki değişimin farkında iseler de, hiçbir zaman geleneksel yönetimden vazgeçemeyeceklerini sözlerinin satır aralarından anlamak mümkündür. Özellikle liberal olmasa da, dönemin sözü geçen, reformcu aydınlarından Cevdet Paşanın (1972: 36-39), Avrupa’daki mutlak yönetimlerden Cumhuriyet yönetimine geçiş sürecini anlatırken, ülkeleri, geleneklerinden kopmakla itham etmesi ve Osmanlı İmparatorluğunu her şeye rağmen geçmişe sadık kalmakla övmesi, değişimin ne kadar uzun süreceğinin de bir göstergesi gibidir. İşte Batıdaki çağdaşlaşma sürecini kavrayamayan bu yeni

nesil, değişimi hazmedemeseler de artık bazı şeylerin değişmesi gerektiğinin ilk sinyallerini vermişlerdir.

Her ne kadar Tanzimat ve Tanzimat aydınlarını, çağdaşlaşma yolundaki dönüşümün merkezinde¹ kabul etsek de, II. Mahmut dönemindeki reformcu teşebbüslerin, çağdaşlaşma sürecinin başlamasında etkili olduğu, bu dönüşüme kapı araladığı söylenebilir. Turhan'ın (1997: 156), "Bütün garplılaşıma tarihimizde tümüyle ayrı ve yeni bir devrin başlangıcı..." olarak nitelediği bu dönemde yapılan yenilikler ve izlenen yöntemler, daha sonraki dönemlere örnek teşkil etmiş ve yapılması gerekenlerin yönünü belirlemiştir. İçinde bulunulan dönemde çöküşün önüne askeri alanda yapılan yeniliklerle geçileceği düşüncesi (Mardin, 1997: 211-212; Pamuk, 1990: 159) bu alana ağırlık verilerek, merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve toprak bütünlüğünü koruma çabalarını (Pamuk, 1990: 163) artırsa da, reformlar sosyal hayatın bir çok alanında yayılmıştır. Özetle, Yeniçeri ocağının kaldırılarak² ordunun düzenlenmesi için yabancı (Prusya) subayların getirilmesi, hükümet ve yönetim teşkilatında yapılan reformlar, Anadolu ve Rumeli'de ilk genel nüfus sayımı yapılması, yabancı ülkelere seyahat için pasaport usulünün konması, bütün sosyal sınıflarda ortak halk kılığının tespit edilmesi, ilköğretimde zorunluluğun kabul edilerek, tıbbiye ve harbiye yüksekokullarının açılması, aynı zamanda iktisadi reformlara gidilerek, bazı lüks maddelerin ülkeye sokulmasının yasaklanması, ordu için dokuma fabrikalarının kurulması, Osmanlı tüccarının Avrupa ile münasebetlerini

¹ Aslında Osmanlı Devletinde yenileşme hareketlerinin onsekizinci yüzyılın başlarına Lale Devrine kadar gittiği de savunulmaktadır. (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 54). Sonrasında onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde Batıya yöneliş daha belirgin olarak kendini gösterirken, üçüncü Selim'in reform çabaları, öncesinde Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından ilk kez kullanılan "Nizam-ı Cedid" kavramını da yeniden gündeme getirmiştir. Bu dönemde eğitim gibi bazı alanlarda yenilikler gündeme gelmekle birlikte ağırlık askeri alanda yeni bir düzenin kurulması şeklinde kendini göstermiştir. Ancak öncekilerde olduğu gibi, bu dönem yenilik hareketleri de aydın bir kadroya ve halk desteğine dayanmadığından, durumdan zarar gören yeniçeri, ulema, geleneksel yönetici kesim ile muhafazakârların tepkisini çekmiştir. (Kılıçbay, 1985: 148-150). İşte bu ve önceki dönemlerin yenilik düşüncelerinin ortak kaderi büyük oranda uygulama olanağı bulmadan ayaklanmalarla son bulmaları olmuştur. Bu yüzden ikinci Mahmut döneminin özelliği, yine askeri alana ağırlık verilmeyle birlikte diğer alanlarda da önemli atılımların gerçekleştirilmesi ve hemen sonrasında ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrası önemli bölümünün uygulama olanağı bulmasıdır.

² Üçüncü Selim Yeniçerileri kaldırarak yerine Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan yeni birlikler kurmak isterken öldürülmüş, yerine geçen ikinci Mahmut Yeniçeri ordusunu kaldırmayı başarmıştır. (Pamuk, 1990: 159; Yayla, Seyitdanlıoğlu 1998: 54; Seyitdanlıoğlu, 1996(a): 104).

desteklemek için kararlar alınması belki de Batılılaşma için atılan ilk adımları oluşturmaktadır (Ülken, 1966: 38-39; Turhan, 1997: 161-165; Pamuk, 1990: 159-160; Karal, 1964: 589-591). Bu yüzden II. Mahmut'un Batıyı örnek alan ve devlet gücüyle toplumun geleneksel yapısına karşı gerçekleştirilen bütün bu reform çabaları göz önüne alındığında, bu yenilik arayışlarının toplumsal ve kültürel değişmelere kapı açtığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Sultan Mahmut'un Batıdaki gelişmelerden haberdar olduğu ve yakından takip ettiğini bir elçisinin şu sözlerinden görmek mümkün:

“Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizamlara, kaidelere ve kurallara seviyesi ne olursa olsun, bir kimse gereği gibi saygı gösterip vergilerini vaktinde ve zamanında vermeye devam ettikçe, kral, kumandan ve memur durumunda olanlardan bir kimse ona tecavüz edemez, musallat olamaz, üstünlük taslayamaz. Hangi kumaşı isterse giyer, ne isterse söyler, yer, içer, gider, gezer ve bir başkasının ona karışmaya hakkı yoktur.” (Karal, 1983(b): 201).

Belli ki bu hürriyetçi yapılanmadan etkilenen padişahın, siyasal ve toplumsal alandaki reformlarının kaynağını burada aramak gerekir. Yukarıdaki reformların yanı sıra Ruscuk ayanı olan başvezir Bayraktar Mustafa Paşa önderliğindeki ayanların zorlamasıyla (Göcek, 1999: 146-147) imzaladığı “Sened-i İttifak”¹ birçok yorumlara yol açsa da, hükümdarın kendi dışında bir

¹ Özellikle uzak eyaletlerdeki ayanlar buldukları bölgelerin vergi gelirlerine el koyarak zenginliklerini artırmışlar ve padişaha karşı ciddi bir tehdit haline gelmişlerdir. Artık ayanlar için atılacak son bir adım kalmıştır ki, bu da statülerinin resmi olarak onaylanmasıdır. Bunun üzerine Başvezir Bayraktar Mustafa Paşa liderliğindeki ayanlar askerleriyle İstanbul'a gelerek Padişaha “Sened-i İttifak”ı imzalamaya zorlamışlardır. Antlaşmaya göre; Padişahın buyruklarına kayıtsız şartsız uyulacaktır, sadrazamın buyrukları padişahinkilere eş değerdedir dolayısıyla bunlara da hemen uyulması gerekmektedir, devletin her yanında vergi toplama işi kanunlara uyularak gerçekleştirilecektir, ayanlar antlaşmanın şartlarına kesinlikle uyacaktır, Padişahın kendi vilayetlerinde asker devşirmesine itiraz etmeyecektir ve başkentte asker arasında bir isyan olursa ayanlar padişahın yardımına koşacaktır. (Göcek, 1999: 147; Karal, 1983(a): 92). Görüldüğü gibi ayanların zorlamasıyla imzalanan bu antlaşma, ilk bakışta Padişahın zoruyla imzalandığı izlenimini vermektedir. Ancak antlaşmanın altında yatan ince politika, Padişahın yetkilerini kabul eden ayanların ayrı bir taraf ve güç olarak statülerini kabul ettirmiş olmalarıdır. Elbette Padişah da bu politikanın farkındadır, içinde bulunulan ortamda ayanlarla çatışmanın yenilgiyle sonuçlanabileceği düşüncesiyle karşı çıkmamıştır. (Karal, 1983(a): 93). Bu yüzden antlaşmanın bir yenileşme, Batılılaşma hareketi olarak görülmesi de gerekir aslında. Ancak Seyitdanlıoğlu'nun (1996(a): 104) değimiyle “Mutlakiyeti sınırlama amacı güden bir metin olması...” nedeniyle bilinçsiz de olsa, meşruti yönetime doru atılan bir adım (Kubalı, 1960: 50) olarak değerlendirilebilir. Hatta Göcek'e (1999: 147) göre,

gücün varlığını kabul etmesi bakımından dikkate değer bir girişimdir. Daha saltanata geldiği yıl, 1808'de ayanların statülerini teyit eden ve güçlerini artıran Sened-i İttifakı onaylamış, ancak bu "asilzade sınıfını" yine kendi yok etmiştir (Lewis, 1998: 441-442). Uygulanma olanağı bulmamış olsa da, Sened-i İttifak Osmanlı tarihinde, meşruti yönetime doğru atılan adım olması bakımından önemlidir (Kubalı, 1960: 50). Seyitdanlıoğlu'nun (1996 (a): 104) antlaşmayı, ilk kez hükümdarın yetkilerini kısıtlamaya dönük bir belge olarak nitelemesi dolaylı olarak doğru olsa da, padişahın emirlerine kayıtsız şartsız uyulması ve asker arasında bir isyan olursa ayanın yardıma gelmesi gereğini içeren maddeleri (Karal, 1983 (a): 92; Berkes, 2004: 139-140), antlaşmanın aslında, ayanların taraf olarak kabul edilme isteklerinden ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü antlaşmanın ayanların zorlamasıyla imzalandığı bilindiğine ve antlaşmanın daha çok padişahın yetkilerinin teyidi niteliği taşıdığına göre, Padişahın merkezi gücünün bir başka güçle ittifak etmesi, ayanların statülerinin kabul edilmesinden başka bir şey değildir.

Bütün bunlar olurken devletin yapısında da yenileşme hareketlerinin kendini göstermeye başladığı görülmektedir. Gittikçe yetersizleşen merkezi yönetim düzeni yerine, Batı toplumlarında görülen çağdaş yürütme gücüne yönelik adımlar atılmaya başlanmış, bu amaçla bakanlıklar ve genel müdürlükler gibi yürütme organları ile bunların alt örgütleri oluşturulmuştur. Devlet yapısındaki bu düzenlemeler, ilerde önemli işlevler üstlenecek olan kamu bürokrasisinin yani Babıali'nin ortaya çıkmasına neden olacaktır (Gevgili, 1990: 31-32). Genellikle Batı normlarıyla bir şekilde tanışmış olan yöneticilerden oluşan bu Osmanlı bürokrasisi, aynı zamanda İmparatorluğun Batıya açılan kapısı rolünü üstlenmiştir. Bu şekilde bir bürokrasinin oluşması aynı zamanda, padişahın mutlak yetkilerine karşı merkezcilikten uzaklaşma deneyi olması bakımında da önem taşımaktadır.

Bu yenileşme hareketleri geliştiği sırada Osmanlı İmparatorluğu çöküntü halinde bulunmaktadır. Çünkü 1533'de Kanuni Sultan Süleyman'ın bazı Batı devletlerine verdiği ayrıcalıkların, sonradan devlet zayıfladıkça batılı kuvvetler

---

anlaşmayı Padişah onaylamasına rağmen taraf olarak Osmanlı Devletinin görünmesi, Osmanlı Devletinin Padişahla özdeşliğine son verme yolunda atılan bir adım niteliği de taşımaktadır.

tarafından genişletilmiş olmasından doğmuş olan kapitülasyonlar, ülkenin üzerinde ekonomik bir cendere haline gelmiş, artan masrafları karşılamak üzere yabancı devletlerden alınan büyük borçlar da, devletin ödeyemeyeceği ikinci bir yükü, “Düyun-u Umumiye”yi doğurmuştur. Bu sıralar yabancı müdahaleler günden güne artmış ve ekonomik menfaatleri olan ülkelerin, Hıristiyan tebaanın haklarını korumak bahanesiyle “Babıali”ye yaptıkları baskılar hat safhaya ulaşmıştır. Artık batılılaşma ve modernleşmenin, yalnız ordunun ıslahı ve bunun için gerekli teknik tedbirlerin alınmasından ibaret olamayacağı anlaşılmıştır. Ancak Batı kültürünün ürünlerinden biri olan teknik üstünlük, bu kültürün tek kuvveti sanılarak, doğu skolastik düşüncesinin¹ temellerinden hiçbir şey değiştirmeksizin yalnızca batı tekniğinin alınmasıyla problemlerin çözüleceği sanılsa da, çağdaş düşüncelere zemin hazırlaması bakımından bu ilk teşebbüsler dikkate değerdir. Bütün bu gelişmeler sonucu, hürriyet ve eşitlik düşüncelerinin kaçınılmaz bir yol olduğunun anlaşılması, Abdümeccid zamanında, Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan Tanzimat Fermanının² okunmasına neden olmuştur (Ülken, 1966: 36).

Her ne kadar tartışmalara konu olsa da, Tanzimat dönemi, çağdaşlaşma süreci içinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Çünkü çağdaşlaşma sürecinde bir zihniyet değişiminin ifadesi olan dönem, 1839 öncesinde hüküm süren, devletteki bozulmanın ancak askeri alanda

¹ Sistemden yararlanan başlıca kişi olarak hükümdar, devletin sürekli kılınması amacına yönelmiş çabaların büyük bir kısmını şahsında temsil etmektedir. Onun açısından devletin en uygun işleyiş biçimi kişilere bağlı olmayan bir mekanizma olarak kurulmasından ibarettir. Bu mekanizmanın dünya var oldukça yürürlükte kalması, yani varlığını sürekli kılması doğu skolastik düşüncesinin başlıca amacını oluşturmaktadır. Bu çerçevede, kutsallaşmış bir hükümdara ait olan üretim araçları mülkiyetinin karakteri, üreticinin, köylünün sırtına binen her baskıyı adeta bir tabiat yasası haline sokar ve yönetici sınıfın artık ürünü eline geçirmesi, kuraklık, yağmur ya da ölüm gibi doğal bir olay haline alır. Böyle bir sistemde yönetici sınıfın hareketsizliği, evrime karşı çıkışı normaldir, ancak ilginçtir ki, bu durumdan sürekli istifade eden olarak kazandığı ekonomik statü nedeniyle köylü de tam bir hareketsizlik içinde evrime direnmektedir. (Yerasimos, 1974: 105-106). Özellikle alt tabakadaki bu hareketsizliğin temelinde, siyasi baskı, konum, iklim, gibi dışsal faktörlerin varlığı kabul edilmekle birlikte, bu dünya görüşünün ruhani bir şekil alarak asırlarca canlı kalmasında manevi-dini faktörlerin önemli rolü hatırdan çıkarılmamalıdır. (Ülgener, 1951: 6-7). İşte zamanla gelenek haline gelen bu yaşam biçimi, nereden, ne zaman ortaya çıktığı belirsiz birtakım kuralların çizdiği yolda hareketsiz bir şekilde her türlü yeniliği püskürtür hale gelmiştir. Osmanlıda doğruyu arama sürecinde de, dogmalara dayanan çağdaş düşüncelerin bilimsel araştırmalardan uzak, sadece kabulüne dayalı bir yolun benimsenmesi, aslında sahip olduğu doğu skolastik düşüncesinin bir yansımasından ibarettir.

² 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanının tam metni için bkz. (Gözübüyük, Kili, 1982: 3-6)

yapılacak yeniliklerle giderilebileceği düşüncesini, yeniliklerin, siyasal, hukuki ve iktisadi alanlara da uygulanması düşüncesine dönüştürmüştür (Ongunsu, 1940: 7-9; Uzun, 2000: 58-60). Tanzimatın çağdaşlaşma yolunda önemli bir etkisi, Batıya açılan Osmanlı aydınınının özgürlük, eşitlik düşüncelerinden olabildiğince yararlanma düşünceleri olmuştur. Onlar modern Avrupa'nın gerçekleştirdiği başarıların temelinde özel mülkiyetin kutsallığı ve sultanın o zamana kadar mutlak olan otoritesinin anayasayla sınırlandırılması gereğini kavramışlardır. Çünkü Tanzimat Fermanı, halkın canını, haysiyetini, mülkiyetini koruma garantisi verdiği gibi, toplumun yeniden örgütlenmesini sağlayacak yasaların hükümet tarafından çıkarılacağını vaat etmektedir (Ahmad, 2002: 40). Bu da geleneksel anlayıştan önemli bir kopuş demektir. Aynı şekilde, "...vezirlerden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit tutulacağı..." ifadesi de, ileride oluşacak yeniliklerin bir habercisi gibidir. Bu konuda, Tanzimat fermanında açık olarak ifade edilmemiş olan din ve mezhep hürriyeti ile Hıristiyan ve Müslüman tebanın siyasi haklar yönünden eşitliği de 1856'da Islahat fermanında belirtilerek boşluk doldurulmuştur (Karal, 1983(b): 209). Bu bakımdan Tanzimat Fermanının devamı niteliğindeki Islahat Fermanı¹, Tanzimat ilkelerini tekrarladıktan sonra artı olarak kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin hükümler getirmiştir. Hıristiyan uyrukluları korumak amacıyla Osmanlı Devletine empoze edilen bu hükümler, bir bakıma meşrutiyetçi² akımın da yolunu açmıştır (Kılıçbay,

¹ Kırım savaşı sonlarına doğru Rusya'yla barış olasılığı belirince, İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla, bir anlamda Rus taleplerini dengelemek üzere, Hıristiyan uyrukluların haklarını güvence altına alan Islahat Fermanı 1856 yılında ilan edilmiştir. (Kılıçbay, 1985: 151). Ali ve Fuat Paşalar tarafından ilan edilen Fermanı Avrupa devletleri, her zaman kendilerine Osmanlı içişlerine müdahale hakkı veren bir belge olarak yorumlamışlardır. (Ortaylı, 2002(b): 114-115). Islahat Fermanının tam metni için bkz. (Gözübüyük, Kili, 1982: 7-13).

² Tanzimat ve Islahat Fermanları Osmanlı Devletinde, her alanda yenilikler getirmesiyle önemli bir adım olmakla birlikte, asıl getirisi meşrutî bir yönetimin kapısını açmak olmuştur. Ancak getirdikleri özgürlük ortamı siyasi ve toplumsal sıkıntıları bitirmemiştir. Özellikle Hıristiyan halkların bağımsızlık arayışlarıyla çıkardıkları isyanlar ve Avrupa Devletlerinin bu arayışları destekleyerek, ülkede yeni bir yönetim şeklinin kurulması için zorlamalarına, yönetimin içindeki sorunlar da eklenince ıslahat arayışları hızlanmıştır. İlk olarak delilik alametleri gösteren beşinci Murat tahttan indirilerek yerine ikinci Abdülhamit getirilmiştir. Zaten tahta çıkmadan önce Mithat Paşa tarafından Meşrutî yönetim hakkında olumlu görüşleri alınan Abdülhamit, çoğu Avrupa'da bulunan Yeni Osmanlıların da baskısıyla "Kanuni Esası"nin hazırlanmasına razı olmuştur. Bunun üzerine Sadrazamlığa getirilen Mithat Paşa (Mithat Paşanın diğer icraatları için bkz. Akgün, 1986: 183-192) başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlanan "Kanuni Esası" kabul edilerek 1876'da birinci Meşrutiyet ilan

1985: 151). Hukuki anlamdaki bu yenilikleri nedeniyle Tanzimat dönemi, hukukun üstünlüğü ve giderek hukuk devleti anlayışının gerçekleşmesine doğru büyük adımların atıldığı bir dönem özelliği sergilemiştir (Onar, 1952: 130; Kubalı, 1960: 58-65).

Bu siyasi yeniliklerin yanısıra, iktisadi alanda da bir takım gelişmeler yine bu dönemde görülmüştür. Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler Tanzimatla birlikte iktisadi kurumsallaşmayı gündeme getirmiştir. Kurumsallaşma sürecinde bankalar başı çekmiş¹, ticaret, sanayi ve ziraat odaları ile tahvil borsasının kurulması onu izlemiştir. Tarım alanında da mülkiyet ilişkilerinin yerleştirilmeye çalışılması, verim artırıcı bazı önlemler, bir tarım devrimi yaşanmasa da, ülke ekonomisini büyüme sürecine sokan yenilikleri başlatmıştır (Toprak, 1997:225). Bu iktisadi yenilikler sonucu Devlet bir yandan maliyeyi güçlendirme amacı güderken, diğer yandan da taşradaki unsurları, ayanları iktisaden zayıflatmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede iltizam usulü kaldırılarak tımarlar mültezimlerinden alınmış, vergi toplama işi devlet memurlarına bırakılmıştır. Ancak vergi gelirlerindeki büyük gerileme, devletin merkez dışında kendi başına vergi toplayabilecek siyasal ve idari gücünün olmadığını ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden uygulama kısa süre sonra tekrar eski düzene dönse de (Pamuk, 1990: 160-161; Barkan, 1980: 803) değişim gerekliliğinin görülmesi bakımından önemlidir.

Bütün bu yenilikler Osmanlı Devleti için köklü değişimleri içerse de, ülkenin menfaatleri bakımından olumsuz sonuçlar doğurduğu da gerçektir.

---

edilmiştir. Konu hakkında bilgi için bkz. (Karal, 1983(b): 209-243). Ayrıca Kanuni Esasının ilanı ve sureti için bkz. (Gözübüyük, Kili, 1982: 25-42).

¹ Tanzimata kadar Osmanlı Devletinde bankacılık sisteminin olmadığı görülmektedir. Osmanlı Bankasının faaliyete geçişine kadar bu işlemleri Galata bankerleri yürütmektedir. Öyle ki, sarayın, devlet erkanının, valilerin, beylerbeyinin, kısaca bütün yöneticilerin bir sarrafı vardır ve alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenmektedir. Tanzimatla birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için kağıt para çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan paralar kısa sürede değer yitirerek, Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında değer kaybına uğramasına neden olmuştur. Bu sırada (1846), iki Galata bankerinin Bank-ı Dersaadet adını verdikleri banka girişimi olmuş ancak üç yıl içinde tasfiye edilmek zorunda kalmıştır. Bankacılık konusunda asıl önemli girişimler ise, Kırım savaşıyla birlikte başlamıştır. Bu dönemde dış borçlanmayla birlikte, yabancılardan gelen banka kurma teklifleri de değerlendirilmeye başlamıştır. Birçok teklif arasından İngilizlerin ticari amaçlı banka kurma girişimi kabul edilmiş, bunun üzerine Osmanlı Devletinde ilk banka "Osmanlı Bankası" (Bank-ı Osmani), İngiliz sermayesi ile kurulmuştur. Banka daha sonra (1863), Fransız sermayesi katılarak, devlet bankasına (Bank-ı Osmani-i Şahane) dönüştürülmüştür. (Toprak, 2003: 48-52).

Özellikle Tanzimat dönemi içinde gerçekleşen Islahat Fermanı, Devleti ayakta tutabilmek amacıyla uygulanan denge siyasetinin bir sonucu olup, “...denge gereği reform politikası uygulamak zorunda kalındığı bir dönemin ürünü olarak” (Türköne, 1991: 51) hayli rahatsız edici ve dış müdahalelere açık kapı bırakan bir girişimdir. Bu müdahaleler Osmanlı Devletini en fazla azınlıklar konusunda rahatsız etmiş ve muhafazakârlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır¹ (Berkes, 2004: 246). Cevdet Paşa (1986 cilt.1: 71) bu konuyu, “Islahat Fermanı okunduktan sonra malum olur ki, içindekilerin ekserisi büyük sultanlar tarafından gayrımüslimlere ihsan buyrulmuş yardımlardan ibaret olup, vekiller tarafından Avrupalılara hoş görünmek için çıkarılmıştır...” sözleriyle özetlerken, Devletin teslimiyetçi tutumunu da itiraf etmiştir. En önemlisi, dini kuralların yerine, tam anlamıyla laik bir devlet düzeninin sağlanamadığı da açıktır. Ancak her şeye rağmen Tanzimat, yeni bir hukuk devleti meydana getirmek tecrübesi olarak kabul edilebilir (Karal, 1983(b): 209). Hürriyet, eşitlik, demokrasi ideallerinin, yabancı müdahalesinden faydalanan ve ayrılmak isteyen azınlıkların işine yarayan bir vasıta olsa da, Batının çağdaş kanunlarının ülkeye girmesi, çağdaş kurumların alınması ve en önemlisi de Batı düşüncesine sahip bir neslin yetişmesine katkısı bakımından Tanzimat bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir.

Bu dönemle birlikte Osmanlı aydını sanayileşen Batı ülkelerini örnek almakla birlikte, yönetime karşı seslerini yükseltmeye başlamışlar ve düzene liberal eleştiriler getirerek, konunun iktisadi yönüyle de ilgilenme gereği duymuşlardır. İlk örneklerini Ali ve Fuat Paşalarda göreceğimiz uç noktadaki liberal öneriler², ilerleyen yıllarda daha bilimsel bir boyut kazanarak devam etmiştir. Aynı dönemde liberal önerilerin karşısına çıkan

¹ Geçmişten kopuş anlamına gelen hemen hemen bütün uygulamalar muhafazakâr kesimin tepkisini çekmiştir. Cevdet Paşa da (1986 cilt.1: 8), “Muhafazakar kesimler Reşit Paşaya iyi bakıyorlardı, Avrupalılar ile fazla içli dışlı, yeniliklere düşkün ve dini emirlere ters işler yapıyordu.” Sözleriyle bu tepkiyi özetlemiştir. İşte artan bu muhafazakar tepki 1841’de görevinden azledilmesine neden olmuştur. (Gevgili, 1990: 36). Ancak Islahat Fermanı nedeniyle Ali ve Fuat Paşaları sert şekilde eleştirmesi görevine yeniden dönmesine neden olmuştur. (Ortaylı, 2002(b): 115).

² Osmanlı Devletine bu konuda gelen ilk bilgiler A. Simith’in serbest dış ticaret teorisi çerçevesinde gelişmiştir. İkinci Mahmut iktidarının son zamanlarına rastlayan bu görüş, ilk ekonomik doktrin olarak İngiliz etkisini de yansıtmaktadır. 1830-1837 yılları arasında İngiliz elçiliğinde baş katiplik yapan David Urquhart’ın kişisel çabaları bu görüşün, dönemin yöneticileri tarafından tanınmasına neden olmuştur. (Önsoy, 1985: 91-92; Önsoy, 1994: 259).

himayeci yaklaşımlar ise oldukça sönük kalmıştır. Çünkü önü alınmaz biçimde yayılan özgürlük kavramı Yeni Osmanlılardan itibaren, İttihat ve Terakkinin ilk dönemleri de dahil olmak üzere liberalizm ile özdeş sayılmıştır. (Çavdar, 2003: 83) Ancak her ne kadar liberalizm temel söylemleri olsa da, Tanzimat kuşağının hep geleneklere bağlı kaldığı, padişahın yetkilerini sınırlandırma girişimleri ise, çoğu zaman Padişaha duyulan kişisel husumetlerden kaynaklandığı görülmektedir. Çünkü liberalizm öğretisine uygun olarak, devletin sadece bekçi rolünü üstlenmesi gerekirken, toplumsal değişimin sağlanması için devlete hep başrol verilmiştir (Ahmad, 2002: 42). Bu yüzden değişim Batıdaki gibi, üst yapı kurumlarının değişen alt yapıya uydurulması şeklinde olmamış, üst yapı değişiklikleriyle alt yapının değiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bir anlamda bu durum, Osmanlının bu son döneminde başlayan ve sonrasında devam eden çağdaşlaşma hareketlerinin kendine özgü bir özelliği olarak da kabul edilebilir.

Artık Batılılaşmanın, Osmanlı Aydınlarının buhranı aşabilmek için sarıldığı bir can simidi haline geldiği görülmektedir. Esasen, gerek 1838 Baltalimanı Antlaşması ve gerekse 1839 Tanzimat Fermanı, Batılılaşma ile onun ekonomik ruhu olan iktisadi hürriyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu için kabulünden başka bir şey değildir (Sayar, 2001: 154). İşte bu hava içinde birbirinden farklı iki yayılma kanalı iktisadi düşüncelerin İmparatorluğa akmasına ve iktisadi sorunlara ilginin başlamasında etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, Batı ile teması sonucu aradaki farka tanık olan ve daha çok devlet kademelerinde yetişen bürokrat kesim iken, (ki bunlar layihacılar ve onları izleyen kesimdir) ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu ile yakın temas içinde olan devletlerin, Osmanlı ekonomisine yön verme çabası içindeki temsilcileridir.

2.2. EKONOMİK ÇÖKÜŞÜN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK İLK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yukarıda belirtildiği gibi, 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı ekonomisi ve toplumu için bir gerileme dönemi olarak kabul edilebilir. Merkezin taşradaki güçler karşısında zayıflaması ve buna bağlı olarak devletin içine düştüğü mali bunalım, gerilemedeki temel nedenler olarak ortaya konulmuştur. Ancak 19. yüzyıl için durum biraz farklı görülmektedir. Özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan yenileşme hareketleri, önceki yüzyıllardan farklı ortaya koymaktadır. Pamuk (1994: 11), 19. yüzyılın başlarından itibaren üretim düzeyleri, sermaye birikimi ve teknolojik değişme açısından Osmanlı ekonomisinin durumunu en iyi yansıtacak kavramın durgunluk olacağını belirtmiştir. Gerçekten, gerileme dönemi bir grafiğin azalan seyir hali olarak düşünüldüğünde, bu yüzyıla birlikte, yenilik hareketlerinin etkisiyle yatay bir seyir izlediğini ve hatta 20. yüzyılın başından itibaren başlayan kıpırdanmaların, Cumhuriyetle birlikte yön değiştirdiğini düşünmek hiç de yanlış olmayacaktır. İşte bu dönemde ekonomik alanda meydana gelen değişikliğe neden olarak görülen, iktisadi düşünce alanındaki gelişmeler ve çağdaşlaşma yolunda atılan ilk adımlar aşağıdaki incelemenin ana fikrini oluşturacaktır.

Osmanlıda, iktisadi kalıpları özümsemiş, iktisadi düşünceyi yönlendiren düşünce akımlarına geçmeden, bu konuda atılan ilk adımların, çağdaş bir iktisat düşüncesinin yerleşmesine katkısını gözönüne almak gerekmektedir. Bu yüzden çağdaş iktisadi kavramları daha bilimsel yorumlayabildiklerine inandığımız, Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmet Şerif Efendi, Mehmet Cavit Bey, Prens Sabahattin, Ahmet Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Efendi gibi dönemin önemli aydınlarından önce, çağdaşlaşma akımının ilk temsilcilerini incelemek doğru olacaktır. Aslında bu ilk temsilcileri de üç gruba ayırmak mümkündür. Öncelikle, ikinci Mahmut ile artan yenilik çabaları çerçevesinde, ekonomideki bozulmaya düzenleyici tedbirler ileri süren ve Osmanlı insanını yeni iktisat bilgisine ulaştıran Ali ve Fuat Paşalar, Cevdet Paşa, Sadık Rifat Paşa çalışmamızda ilk gurubun içinde yer almaktadır. Görüldüğü gibi hepsi

devletin üst kademelerinde görev almış olan Paşalar, her ne kadar iktisat eğitiminden uzak olsalar da, Avrupa'yı görme ve tetkik edebilme avantajlarını kullanarak, hükümdarlara yazdıkları layihalarla bu konudaki değişim gerekliliğinin kapısını açmışlardır. İkinci grubu ise, 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran Yeni Osmanlılar hareketinin öncüleri oluşturmaktadır. Bu hareket içinde özellikle, daha demokrat ve özgür bir rejim isteklerini ön plana çıkaran, aile ve toplum hayatı, eğitim ve yönetimde daha katılımcı, daha hürriyetçi (Ortaylı, 2002(b): 25) hedeflerini ortaya koyan Namık Kemal ve Şinasi'nin görüşleri ön plana çıkmaktadır. Tabi iktisadi düşüncede yeniliklerin ülkeye girişinde yabancıların faaliyetleri gözardı edilemez ki, üçüncü grupta da bu faaliyetlerin incelenmesi uygun olacaktır.

Ekonomik çöküşün çözümüne yönelik ilk teşebbüslerin, devletin üst kademelerinde bulunan paşalardan geldiğini belirtilmişti. Ali ve Fuat Paşaların, özel mülkiyet, sanayileşme ve özel teşebbüs özelemlerini vasiyetnamelerinde açıkça dile getirmeleri, Cevdet Paşanın, ticarete, özellikle de serbest ticarete kapı açan önerileri bunu en iyi kanıtıdır. Bu bağlamda, Keçecizade Fuat Paşa ve Cevdet Paşanın şirketleşme konusundaki görüşlerini "Şirket-i Hayriye"nin kuruluşuyla yaşama geçirmeleri bu konudaki ciddiyetlerini de ortaya koymaktadır. Boğazda iskeleler arası çalışacak bir vapur işletmesi olan şirketin ilk pay sahipleri arasında, başta padişah olmak üzere hanedan üyeleri, sadrazam, nazır, vali gibi ileri gelenler, İstanbul'un ünlü sarrafları bulunmaktadır. Bu şirketleşme girişimi gelecekteki birçok şirkete de örnek olacaktır (Çavdar, 2003: 21).

Aslında ilk reform arayışlarının satır aralarında görülen önemli bir gerçek, devletin otokratik iktidarının sınırlandırılması tartışmalarıdır. Bunun ilk örgütlenmesi Yeni Osmanlılar hareketinde görülmektedir. Başta Namık Kemal ve Ziya Paşa olmak üzere "bir anayasa yapılması ve hükümdarlık kuvvetinin bir kurulun kontrolüne bağlanarak sınırlandırılması" (Birand, 1955: 27) amacını güden istekleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. İçinde ileride iktisadi görüşleriyle de ön plana çıkacak düşünürleri barındıran örgüt, daha çok Sultana ve nazırlarına karşı hareket etmişler ve basın desteğinde örgütlü bir güç olarak bir ilki gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar Namık Kemal, Şinasi,

Ziya Paşa gibi isimler Batıdan etkilenmişler ve yönetime liberal eleştirilerde bulunmuşlarsa da, Devletin islami kurallar içinde düzluğe çıkacağı konusunda hemfikirdiler. Bu düşüncelerini önce Muhbir gazetesi yoluyla ileten grup, Muhbir gazetesinin kurucusu Ali Suavi¹ ile yollarını ayırdıktan sonra kendi gazetelerini (Hürriyet) çıkarmışlar (Lewis, 1998: 153) ve bu gazete aracılığıyla liberal düşüncelerini halka iletmeye çalışmışlardır.

İşte Osmanlı Devletinde II. Mahmut'la hız kazanan reform hareketleri, bu ilk temsilcilerin etkisiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Öncelikle, daha çok askeri alanda yapılan reformların ve lüks mallar ithal edilerek yaratılmaya çalışılan Batılı sınıfın, gerilemenin önünde engel olamayacağı anlaşılmıştır. Ancak bu yüzeysel reformlar ve Batılılaşma hareketleri toplumun ilk başta küçük bir kesiminin batılı fikirlere daha fazla açılmasını sağlaması bakımından önemlidir. Çağdaşlaşma yolunda ilk adımın atılmasına yardım eden bu kesim, Avrupa'yı ve özellikle de Fransa'yı görme fırsatı elde etmiş, devletin üst düzey birkaç bürokrati ile yine birçoğu Batıda eğitim alma fırsatını bulmuş, Batının önlenemez ilerleyişine tanık olmuş birkaç aydın, yazar ve sanatçıdan başkası değildir. Ortak istekleri ise, hükümdarın yetkilerinin olabildiğince kısıtlanması, mülkiyet haklarının güvence altına alınması, Batıda olduğu gibi özgür bir ortamın yaratılmasıdır ki, aynı zamanda bu istekler Fransız devriminin etkisini de içermektedir (Ahmad, 2002: 58). Çünkü bu azınlık, Avrupa'nın gelişmesinin ve maddi refahın arkasındaki dinamiklerin, öncelikle bu gelişmeler olduğunu kavramıştır (Sayar, 2001: 116). Ancak aralarındaki fark ise, bürokrat kesimin bu reformların yapılması gereğini kabul etmekle birlikte, Sultana ve Hanedana tam sadık olmalarına karşın, sanatçı, aydın kesimin özellikle aşırı özgürlükçü düşünceleri nedeniyle, dönemin iktidarıyla hatta bu bürokrat kesimle olan husumetleridir.

---

¹ 1867'de Yeni Osmanlıların önde gelenleri Avrupa'ya kaçtıktan sonra da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Avrupa'da ilk Yeni Osmanlı gazetesini, Muhbir'i çıkarmışlar ve başına da Ali Suavi'yi getirmişlerdir. Bu yüzden Muhbir gazetesinin kurucusu olarak anılan Suavi tutarsız davranışları yüzünden bir süre sonra Yeni Osmanlılar ile ters düşerek yoluna devam etmiştir. Ali Suavi hakkında geniş bilgi için bkz. (Mardin, 1996: 399-425; Koloğlu, 1995: 325-330).

Bu ortamda yenileşme hareketleri hızlanmış, daha önce incelendiği gibi devlet yapısındaki reformları içeren ve tümüyle Tanzimat diye bilinen büyük islahat fermanlarının ilki yazılıp ilan edilmiştir. Tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması ve kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği gibi ilkeleri ilan edilmiştir ki, eski İslam geleneğinden en köklü ayrılığı bu sonuncu ile temsil etmektedir (Lewis, 1998: 107).

Her ne kadar Tanzimat, bir geçiş ve buhran devri özelliklerini sergilese de, bir takım Aydın zümrenin, bu dönem boyunca devleti kurtarmak için çırpınışlarını görmek bakımından incelenmeye değerdir. Bu yüzden aşağıda, çağdaşlaşma yolunda atılan ilk adımlar ve çoğu uygulanma olanağı bulmasa da çözüm önerileri incelenecektir.

2.2.1. Ali Ve Fuat Paşaların Çözüm Önerileri

Özellikle Tanzimattan sonra sanayileşen Batı ülkelerindeki ilerleme Osmanlı aydınının örnek aldığı bir olgudur. Aslında Tanzimatla birlikte yaşanan değişim, Avrupa'da doğup gelişen liberalizmin Osmanlı Devletine girmeye başladığını göstermektedir. Avrupa'da liberalizmin ilk belgelerinden sayılan "Magna Carta"¹ gibi Tanzimat Fermanı da getirmekte olduğu yeni prensiplerin yanısıra, ülkede anayasal yönetime doğru atılmış bir adım olması ile de liberal bir nitelik taşımaktadır (Seyitdanlıoğlu, 1996 (a): 106). Bu yüzden Osmanlı aydını da ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren

---

¹ 1215'de soylular ile kral arasındaki mücadele sonucunda imzalanmış bir belgedir. Bu belge de Tanzimat fermanı gibi zamanında önemli yenilikler getirmiştir. En önemli özelliği kralın özellikle vergilendirme ile ilgili yetkilerini sınırlandırması olmuştur. Bunun yanında Tanzimat Fermanında olduğu gibi kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması ve yönetimin denetlenmesin yönelik maddeleri o dönem için önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. (Ateş, 1994: 70-71). "İnsanlar söylendiği gibi, doğaları gereği özgür, eşit ve bağımsız olduğundan, kendi rızası olmaksızın hiç kimsenin bu durumu elinden alınamaz ve hiç kimse bir başkasının siyasi gücüne bağımlı kılınmaz..." (Hof, 2004: 160) gibi bireysel özgürlük ve doğal düzeni çağrıştıran maddeleri nedeniyle, aynı zamanda liberalizmin ilk belgelerinden sayılan Manga Carta, 1215 İngiltere'si için önemli adım olarak kabul edilmektedir.

olayın iktisadi boyutuyla ilgilenmeye başlamıştır. Bunun ilk adımlarının da Ali Paşa ve Keçecizade Fuat Paşaların vasiyetnameleriyle kendini göstermeye başladığı görülmektedir. Paşalar da diğer Tanzimat aydınları gibi, politika ve dışişlerinin önemli bir kalemi olan “Tercüme Odası”¹ nda yetişmişlerdir Ortaylı’nın (2002(b): 240). Belirttiği şekliyle, Metternich zihniyeti² ile yani “İmparatorluğun dış politikadaki gücü, içteki düzenin sağlamlığına bağlıdır” sözü gereği, bütün Tanzimat aydınlarının olduğu gibi Paşaların da düsturu olduğu ileride açıkça anlaşılacaktır. İyi derecede Fransızca bilen ve Fransız yardımcılar kullanan Paşaların vasiyetnameleri, dönemin içinde bulunduğu durumu özetlemesi bakımından önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Vasiyetnamelerin incelenmesine geçmeden önce Paşaların ana düşüncelerini ortaya koyduğu anlaşılacak ve yine aynı belgeler de yer alan şu görüşlerine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Fuat Paşa öncelikle şu noktayı vurgulamıştır: “... mahvolma felaketinden kurtulabilmeliğimiz İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmaliğımıza bağlıdır.” Ali Paşa ise bir adım daha ileri giderek şunları söylemektedir: “Mülkiyete hürriyet veriniz... Mülkiyet belirlilik kazanınca, mülk sahibi, malını değerlendirmek için gereken parayı kolaylıkla bulabilecektir... Devletin özel kuruluşları, özellikle yerli sermaye ile kurulmuş olanları teşvik etmesi kendi çıkarı gereğidir... Devlet fabrikaları çok masraflı olup, gelişmeye yakın olan özel sanayii boğmaktadır. Elimizdeki önemli birinci sınıf malzeme,

¹ Osmanlı Devletinin Batı ile temasını artırıcı bir role sahip olan Babıali Tercüme Odası, İkinci Mahmut döneminde 1821 Yunan isyanından sonra kurulmuştur. Başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere, Sadık Rıfat Paşa, Namık Kemal, Ali ve Fuat Paşalar burada yetişerek, Tanzimat döneminin aydınlarını oluşturmuşlardır. (Seyitdanlıoğlu, 1996(a): 106).

² Avusturya Başbakanı olan Metternich, değişim içindeki Avrupa’da, siyasal yönden tutucu ve ulusçuluk düşmanı görüşleriyle gerici başbakan olarak anılmıştır. Aynı zamanda ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve bürokrasinin ıslahı konusundaki akılcı davranışları olan Metternich, Tanzimat aydınlarından bir kısmının taktir ettiği bir devlet adamı olmuştur. (Ortaylı, 2002(b): 30). Osmanlı Devleti ile yakından ilgilenen Metternich, Avrupa kaynaklı reform girişimlerine her zaman karşı çıkmıştır. (Karal, 1983(b): 262). Tanzimat Fermanı sonrası Padişaha gönderdiği mektupta hem devlet görüşünü, hem de Osmanlı Devletine olan ilgisini çok net ortaya koymuştur. “Osmanlı yönetim mekanizmasını düzene koyunuz ama sakın onu yıkıp yerine size uymayan yeni biçimler getirmeye çalışmayınız.” (Gevgili, 1990: 36). Sadık Rıfat Paşa ve Cevdet Paşa başta olmak üzere Tanzimat aydınlarından birçoğunun hürriyet taraftarı olsalar da Osmanlılık düşüncesinden vazgeçmemeleri aslında Metternich zihniyetinin önemli bir göstergesidir. Ali ve Fuat Paşaların da kişisel hürriyetler konusunda ve devlet işlerindeki katı tutumları bu zihniyetin izlerini taşımaktadır. Ancak İslahat Fermanını ilan etmeleri ayrılıkçı hareketleri artırdığı konusunda eleştirilmelerine neden olmuştur.

yapı ve makineler hisse senedine çevrilip, devlet fabrikalarının sevk ve yönetimi özel şirketlere teslim edilmelidir... Özel şirketler yoluyla Sultanımız ve hükümeti, aynı eşyayı, fiyat ve kalite bakımından çok daha elverişli şartlarda elde edebilecektir. Gerekirse, yabancı ülkelere başvurmak mümkündür.” (Çavdar, 2003: 19-20). Böylece, özel mülkiyetin geliştirilip, yaygınlaştırılması düşüncesi ortaya konurken, sanayileşme ve özel teşebbüs özlemi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında önemli görevlerde bulunan, bu iki Osmanlı Paşası tarafından açıkça ortaya konmaktadır.

Akarlı (1978) tarafından Türkçeye çevrilen vasiyetnamelerinde, Paşalar, adını koymasalar da liberal, laik, kısmen özgür bir yönetim arayışını ortaya koymuşlardır. Aslında yazar her iki vasiyetnamenin de asıllarına erişilemediğini itiraf ediyor. İlginçtir ki her iki vasiyetname de Paşaların ölümünden sonra, önce Fransız gazetelerinde yayınlanmış ve yayınlandığı yıllarda gerçekliği konusunda önemli tartışmalara konu olmuştur. Paşaların döneme damgalarını vurdukları, Padişahın güvenini kazandıkları düşünüldüğünde, onların ağzından yazıldığı görüşünün haklılık payı olmakla birlikte, dönemin çok iyi tahlil edilmiş olması ve II. Abdülhamid'in Yıldız Saray Evrakı arasında Fransızca yazılmış iki suretinin bulunması vasiyetnamelerin Paşalara ait olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. (Akarlı, 1978: XIII) Her ne şekilde olursa olsun, yayınlandığı dönemde ses getirmesi, Padişahın eline geçmesi önemli belge niteliğini pekiştirmektedir. Paşalar vasiyetnamelerinde aynı kalemden çıkmışçasına, önce İmparatorluğun içinde bulunduğu durumu özetlemişler, sonra ise yaptıkları ve kendilerinden sonra yapılması gerekenleri sıralamışlardır. Fuat Paşanın yazısının başında söylediği şu sözler İmparatorluğun içinde bulunduğu durumu özetler niteliktedir:

“Komşularımızın hızlı gelişmeleri ve atalarımızın akıl erdirilemeyecek hataları, bugün şu son derece vahim durumda bulunmağımıza yol açmakla, böyle dehşetli bir tehlikeden korunmak için Zat-ı Şahaneniz'in geçmiş ile ilgiyi keserek, bizi yeni gelişme ufuklarına yöneltmeniz zorunludur.” (Akarlı, 1978: 1).

Yine Fuat Paşanın, “Bilim tektir, akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ısıtır ve ısıtır” ve “... Bizim için en basiretli siyaset, hiç kuşkusuz, devleti, ne olursa olsun bütün dini sorunların üstünde tutmaktır.” (Çavdar, 1992: 21) sözleri, laik devlet anlayışını ve bilimin üstünlüğünü daha o dönemde korkusuzca dile getirebilmesi gerçekten üzerinde düşünmeye değer bir konudur. Paşa vasiyetnamesini çeşitli ülkelerle ilgili görüşlerini sıraladıktan sonra, ülkede yaşayanların eşit olması gerekliliğine değinerek bitirmektedir.

“... bütün çabalar tek bir amaca yönelmek zorundadır, ülkede yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak. Bu kaynaşma gerçekleşmeksizin Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesi olanaksız görülmektedir. Bundan böyle bu büyük devlet, ne Rumların ne de Slavların, ne tek bir dinin ne de tek bir ulusun devleti olabilemez. Doğu İmparatorluğu yalnız büyük Doğu'luların samimi ve kardeşçe birliği sayesinde varlığını sürdürebilir.” (Akarlı, 1978: 6).

sözlerinden ülkede birlikte yaşayan bütün azınlıkları da Doğulu kabul etmesi, Batı kaynaklı ayrılıkçı hareketlere olan tepkisini yansıtmaktadır. Azınlıkların ve arkasındaki devletlerin gücünün farkında olan Paşa, ayrılığa fırsat vermeden bunları Devlet içinde kaynaştırmak amacını gütmektedir. Islahat Fermanını da Ali Paşayla birlikte bu öngörüsü ile yayınladıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Ali Paşaya göre Batıya daha yakın görülen Fuat Paşanın liberal söylemlerinin yanısıra, bu görüşleriyle tezat görüşler içeren uygulamalara imza attığı görülmektedir. Cevdet Paşaya (1986 cilt.2: 239-241) göre, Batı, özellikle de Fransız hayranlığı nedeniyle devletin birçok alanda taviz vermesine neden olan Paşa, bütçe açıklarının giderilmesi için gümrük vergilerinin artırılmasını ve içte de tütün gibi bir çok malda vergi artışına gidilmesini önerdiği gibi, daha da ileri giderek, yeni ticaret anlaşmaları ile artan ihracat üzerine de vergi konulması önerisi kendi içinde çelişkilerini ortaya koymaktadır.

Ali Paşa ise vasiyetnamesinde, Fuat Paşayı tamamlar nitelikte ve daha açık liberal söylemler içinde karşımıza çıkmaktadır. O da doğulu kimliğinin

altını çizerek, ülkedeki artan Batı hayranlığını şu sözleriyle değişik bir açıdan eleştirmektedir; “... Yenilikler, gelenekler ve göreneklerde değişiklikler oluşuyordu. Yeni ihtiyaçlar ortaya çıkıyordu. Ancak ithal edilen bir uygarlıktı bu; olağan, yavaş ve kaçınılmaz bir olgunlaşma değildi. Böyle olunca halkımız, bu uygarlığın, erdemlerinde çok kötü yanlarını benimsedi.” (Çavdar, 1992: 23). Aslında Paşa, daha sonra savunacağımız, kapitalizmin, Avrupa’da olduğu gibi bir süreç dahilinde yerleşmesi yerine, kötü gidişin tek çaresi olarak, tepeden inme, zorunluluk karşısında uygulanmaya çalışılmasının yarattığı başıboşluğu iyi görmüştür. Gerçekten bu süreç, devletin üst kademelerinden başlamak üzere savurgan, ithal mal talepçisi bir grup yaratmıştı ki, Ali Paşanın tahlili bu geçeceği gözler önüne serer niteliktedir.

Paşa ilerleyen kısımlarda yabancılara verilen imtiyazlardan ve kapitülasyonlardan yakınarak, pek çok imtiyazın kendi dönemlerinde kaldırıldığını, kalanlarında yabancılara işin işine katmaksızın halledilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak hemen akabinde demiryolları yapımı ile ilgili şu sözleri kendi içindeki çelişkilerin gözlemlenmesi açısından önemlidir:

“Demiryollarımızın yapımını bir Avrupa şirketine vermek daha güvenceli görünüyordu... Pek çok görüşmeden sonra ciddi güvenceler sağlayan bir proje bizlere sunuldu. Yapım işleri temin ediliyor ve genel gelirden elde edilen kaynakların başka masraflara harcedilmesi imkan dışında kalıyordu...” (Akarlı, 1978: 25).

Aslında bu yaklaşım abartılı da olsa Paşanın özel teşebbüse verdiği önemi de ortaya koymaktadır. Çünkü sadece demiryolları değil, vergilerin toplanması da dahil olmak üzere, devlet fabrikalarından donanmaya varacak kadar geniş bir yelpazede özelleştirmenin gerçekleştirilmesi gereğini savunmuştur:

“...Vergilerin toplanmasını etkinleştirmek için tek çare, bu işi güçlü şirketlere devretmektir. Uzun süreli anlaşmalarla bağlanacak olan bu şirketler, halkın refahını geliştirme olanaklarını arama ve hükümete sunms görevini yüklenecektir...” (Akarlı, 1978: 34).

“...Devlet fabrikaları çok masraflı olup, gelişmeye yatkın olan özel sanayii boğmaktadır. Elimizdeki önemli birinci sınıf malzeme, yapı ve makineler hisse senedine çevrilip, devlet fabrikalarının sevk ve yönetimi özel şirketlere teslim edilmelidir. Sultanımız ve hükümeti, bu şirketlerin sadece hissedarları olacaklar ve çıkarları hisse senetleri oranına göre temsil edilecektir...” (Akarlı, 1978: 39).

“...Sultanımıza, bu donanmayı zaman geçirmeden dağıtmalarını önereceğiz. Bunların yerine nisbeten küçük, hızlı, asker ve savaş malzemesi taşıyabilen, buharla işleyen vasıtalar koymak uygundur.... Bu deniz gücü, hisse senedi usulüyle servet sahiplerinden oluşan ve bunlardan birinin başkanlığı altında çalışan bir yönetim kurulu tarafından yönetilecektir...” (Akarlı, 1978: 41).

Ali Paşanın devletin hantallığını görmesi yanında, özelleştirme konusunu abarttığı açıktır. Diğer yandan Avrupa sanayii ile rekabet edebilmek için, yerli sermaye ile kurulmuş olan özel kuruluşların teşvik edilmesi ve bütün olanakların kullanılarak ithalatın kısıtlanmasını önermesi de (Çavdar, 1992: 25-27) işin bir başka ilginç boyutunu sergilemektedir. Paşaların Fransız yardımcılar kullandığı ve vasiyetnameleri bu yardımcılara yazdırdıkları bilindiğine göre bu görüşlerin büyük çoğunluğunun kendi samimi görüşleri olmasından ziyade en azından etki altında kalarak yazıldığı kanısını uyandırmaktadır ki, şu sözleri iyi niyetle yazılmış değilse bu görüşü destekler niteliktedir:

“Uzak ülkelerin bizi zor duruma sokmaktan veya zor duruma düşmüş görmekten dolayı veya dolaysız çıkarları yoktur. Bunlarla ilişkimiz ticaret veya sanayi alanında kalır. Bunların öğütlerine kulak vermeli, hatta yardımlarını istemeliyiz. Ne kadar dirayetli ve uzak görüşlü olunursa olunsun birçok şeyler gözden kaçabilir. Alacağımız öğüt ve yardımlar, menfaate dayanır gibi görünse bile, yine de yararlı olabilir; çünkü çıkarları bizimkilerle özdeşdir. Kendi çıkarlarını kollarlarken bizimkileri de korumuş olacaklardır.” (Akarlı, 1978: 29).

Aslında Ali Paşanın çelişkileri yazdıklarıyla sınırlı değildir. Devlet görevlerindeki tutumu da bu yazılanların birçoğuyla bağdaşmaz niteliktedir. Devletin kötü gidişi karşısında önerdiği liberal ve ilerici çözümlere rağmen, belki ayrılık rüzgarlarının verdiği etkiyle kişisel hürriyetleri kısıtlayıcı uygulamalar içinde olmuştur.¹ Bu da Paşanın kendi içindeki tezatlarını gösterirken, çöküşün çözümüne yönelik arayışlarında, kapitalist söylemi ezbere savunmalarının bir kanıtıdır. Zaten, Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi gibi dönemin önde gelen özgürlükçü düşünürlerini biraraya getiren ve Yeni Osmanlılar hareketinin oluşmasını sağlayan en önemli etmen, bu aydınların Devletin çöküşündeki mesuliyeti Ali ve Fuat Paşaların yanlış yönetiminde görmeleridir (Mardin, 1996: 18).

Ters mizaçlı olmalarına rağmen her alanda çok iyi anlaşılan paşaların, üzerinde fikir birliği ettikleri önemli bir konu, İmparatorluğu oluşturan unsurların kaynaştırılmasıdır. Ali Paşa başta olmak üzere, Paşalara göre, din ve milliyet ayırımı gözetmeksizin bütün uyrukların eşit kabul edilerek tek bir millet çatısı altında birleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle Ali Paşanın bu konudaki başlıca önerisi kamu görevlerinin Hıristiyan azınlıklar dahil olmak üzere İmparatorluğu oluşturan bütün unsurlara açık olması gerektiği yönündeki talebidir. Bu sayede azınlıkların kendilerini yabancı hissetmeleri önlenecek, ayrılıkçı görüşler engellenmiş olacaktır (Davison, 1963: 106-107). Ayrılıkçı akımların yaygınlaşmasını önlemek için bu yolu öneren Paşa, aynı zamanda parlamenter bir rejim konusunda bir tutum izleyerek de baskıcı bir yönetimden yana olmuştur. Paşanın: “Birtakım insanların icraati serbest bırakıldığı takdirde bunların ne yapacakları kestirilemez. Meşrutî bir rejim tesis edildiği takdirde Osmanlı İmparatorluğu’nu teşkil eden bütün milletler ayrılmaya karar verebilecekleri gibi, şahıslar da bundan istifade edebilir ve kendi hegemonyasına nihayet verebilirler. Bu yüzden hürriyet isteyenleri baştan savmak için hürriyeti dar bir şekilde tahdit etmek bütün otoriter

---

¹ Bu konuda Mardin (1997: 270), Ali Paşa için “Devrinin en büyük hürriyet aleyhtarlığı vakası” nitelemesini kullanmıştır. Ayrıca Şinasi’yi koruyan Reşit Paşa’ya duyduğu husumetin etkisi olsa da, yabancı hayranlığıyla sakalını kestiği yönündeki şikayetler üzerine Şinasi’yi Maarif Meclisinden azletmesi, Yeni Osmanlılara olan tepkisini de ortaya koymaktadır. (Lewis, 1998: 136).

rejimlerin mümeyyiz vasfıdır.” (Mardin, 1997: 272) sözleri, onun dönemin en büyük hürriyet aleyhtarı olarak görülmesine neden olmuştur. Aslında Paşanın bu tutumunun altında yatan neden halkının eğitiminin parlamenter yönetim açısından yetersiz kaldığı inancı olmuştur. Bu yüzden Osmanlıları oluşturan bütün halkların kardeşliğine ve eşitliğine evet derken anayasaya ve bireysel özgürlüklerin genişletilmesine karşı çıkmıştır (Davison, 1963: 107). Paşa bu görüşleriyle otoriter bir rejim isteğini ortaya koymuştur ki, işte daha önce değindiğimiz Namık Kemal başta olmak üzere bazı Aydınları, Yeni Osmanlılar adı altında birleştiren unsur da bu özgürlüklerin kısıtlanması konusudur. Yeni Osmanlılar için öncelikli konu iki Paşanın uzaklaştırılmasıdır. Çünkü devletin geleceği için oluşturulması gereken özgürlük ortamının sağlanması ancak bu şekilde mümkün olacaktır.

Fuat Paşa ise özgürlükler konusunda Ali Paşadan ayrılmaktadır. Ona göre Müslüman olmayanlara özgürlük tanınması milliyetçi duygulara kapılmalarını engelleyecektir. Bu yüzden halk egemenliğine dayalı bir rejim, özellikle Balkanlarda etkili olan Batı kaynaklı, ulusların kendi kaderini tayin etme düşüncesinin, istisnasız bütün uyrukların eşitliği ve parlamenter sistemin yerleşmesiyle aşılabileceğini savunmuştur (Davison, 1963: 109). Paşa her ne kadar içinde bulunulan durum itibarıyla görüşlerini belirtse de, bu, yetişme tarzı dolayısıyla Ali Paşadan daha Batıya yakın olduğunun da bir ispatı kabul edilebilir.

Her ne şekilde olursa olsun yine de kendi içlerinde çelişkili bu öneriler, devletin içine düştüğü durumu açıkça ortaya koymaktadır. Devletin en tepesindekilerin, vergilerin ve donanmanın özelleştirilmesini isteyecek kadar liberal, bütçe açıklarının giderilmesi için hem ithalata hem de ihracata yüksek vergi uygulanmasını isteyecek kadar müdahaleci görüşleri iktisadi alandaki belirsizliğin görülmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden aslında Tanzimat aydınlarının çoğunu olduğu gibi, Ali ve Fuat Paşaları da iktisadi yelpazenin herhangi bir tarafına yerleştirmek zor görülmektedir. Ancak bu cüretlerinin, ilerde biraz daha bilimsel anlamda irdelenmeye başlanması ve artık kötü gidişin sorgulanmaya başlanması yolunu açmaları bakımından önemlidir.

2.2.2. Cevdet Paşanın İktisadi Görüşleri

Dönemin bir diğer Paşası, Osmanlı düşün hayatında önemli bir yeri olan Cevdet Paşadır. Paşa Batıcı, liberal tanzimat kuşağıyla yakın ilişkilerine rağmen, eskiye bağlı ve eskinin üstünlüğüne inanan devlet anlayışı ile (Birand, 1955: 22) ayrı çözüm yolları ileri sürmüştür. En önemlisi Avrupalılaşmaya karşı çıkmış, bunun nedeni olarak da toplumsal yapı farklılığını savunmuştur. Ona göre İslamiyet, devletin gücünü ve birliğini sürdüren tek faktördür ve medeniyetin Avrupa ile özdeşleştirilmesi yanlıştır. “Medeniyet gelininin bundan sonra hangi tarafa gideceğini ve ne renklere gireceğini ve nasıl elbiseler giyeceğini Allah bilir.” (Çavdar, 1992: 32) sözleriyle bunu açıkça ortaya koymaktadır. En iyi yönetim şeklini İslamiyette gördüğünden, karışıklıklar içindeki Hristiyan devlet şekillerinin çöküntü içindeki Osmanlıya kazandıracağı bir şey olamayacağını ileri sürmüştür (Birand, 1955: 25). Bu yüzden Cevdet Paşa, çözümü önce Devletin kendi iç dinamiklerinde arama taraftarıdır.

Ancak Cevdet Paşa'nın bu görüşlerine rağmen yine de idari yapının Batılılaşmasında önemli bir etkiye sahip olduğu inkar edilemez (Ortaylı, 2002(b): 24). Çünkü Paşanın reformcu yönü yukarıdaki görüşlerine tezat gibi görülse de, yönetimin çağın gereklerine uydurulması gereğini açıkça ortaya koymaktadır. Şu sözleri, dönemin en gelenekçi aydınlarının dahi artık çağa ters düşen uygulamaların sorgulanması gereğini ortaya koymasından oldukça önemlidir:

“...Kısaca reformdan uzak kalmak Allahın namus hassası olup insanlık kanunları zamanın hükmü ile değişmekle, ikiyüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı diye kabul olunan bir kanun ve usul, o vakitten beri kavmin mizacında ve dünya milletlerinin gidişinde meydana gelen değişiklikler dolayısıyla bir işe yaramaz dereceye gelmek tabiatın emri olduğundan, devlet bakanları için asıl lazım olacak, kabullenilecek olayı düşünüp tartışmak ve devletin bugünkü ihtiyaçlarına ve zamanın hükmüne göre incelemek ve yorumlamakla idareyi ona uydurmak ve mevcut nizamları gözönüne alıp, ince

yerinde duruma oturtmak mes'elesidir." (Cevdet Paşa, 1972: 125).

Aslında dönemi iktisadi düşünceleri bakımından iki akıma ayırmak mümkündür. Birincisini, Namık Kemal ve Şinasi başta olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketi oluştururken, diğerini de Cevdet Paşa ile bütünleştirebiliriz. Paşanın liderliğini yaptığı grup, Yeni Osmanlıların liberal ve hürriyetçi ideolojisine karşı Tanzimat döneminin İslamcı kanadını oluşturmaktadır (Mardin, 1991: 92). İktisadi bakımdan ayrılıkları aşağıda her iki akım da inceleyerek görülecektir, ancak birleştikleri noktanın, Devletin iktisadi ve idari yapısının bir şekilde reforma ihtiyaç duyduğu düşüncesi olduğu söylenebilir. Yukarıda, özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarında olduğu gibi, dış zorlamayla Batılılaşmaya kapı açıldığı üzerinde durulurken, Ali ve Fuat Paşalarda bu görüşün haklılık payları da görülmüştür. Ancak Ortaylı'nın (2002(b): 25) ısrarla Batılılaşmanın bir iç kararın sonucu olduğu görüşünü, Cevdet Paşa'nın tutumu ispatlar niteliktedir. Çünkü Paşanın, Batının toplumsal yapısına, yaşam tarzına karşı olmakla birlikte, reform ihtiyacı içindeki Devletin özellikle kurumsal düzenlemelerde batıdan yararlanabileceği görüşü aşağıda yazılarının satır aralarında anlaşılmaktadır. Bunun da devletin yapısında köklü değişiklikler yapmaksızın, İslami kurallara uygun olarak gerçekleştirilmesi isteği dış zorlamadan uzak bir çağdaşlaşma düşüncesi nedeniyle Ortaylı'yı destekler niteliktedir.

Cevdet Paşa'nın görüşlerini öncelikle kendi yazdığı iki önemli eserinden tahlil etmek doğru olacaktır. Bunlar, Paşanın 1854'te yazmaya başladığı "Tarih-i Cevdet" ile, ilk üç cildini Abdülmecid'e sunduktan sonra bitirmeye çalışırken, yazmaya başladığı "Tezakir-i Cevdet" dir (Ülken, 1966:72). Paşa eserlerinde, şahit olduğu, içinde bulunduğu ve duyduğu bütün olayları ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yoruma çok az girmekle birlikte, birçok yerde vurgularından Paşanın kendi görüşlerini de yansıttığını anlaşılmaktadır. Satır aralarında, Avrupa ekonomisinin taşıdığı büyük rasyonellik payına işaret ederken, aslında muhafazakar bir reformcu kabul edilebilecek Paşanın

(Mardin, 1985 (b): 626), Batı düşüncesine ne kadar uyabildiğini görmek de mümkün olmaktadır.

Öncelikle ticaretin geliştirilmesi yönünde tavır koyan Paşa, bunun ancak serbest ticaretle sağlanabileceğini kabul etmekle birlikte, gelişmiş Batı ekonomileriyle bunun zor olacağını da farkındadır. Paşaya göre:

“Mülkün tahammül edemeyeceği bir ordu, kuvvet ve miknet sağlamaz. Asıl kuvveti ahali ve malın çoğalmasını sağlayan mülki mamuriyette aramak lazımdır. Bir tarlaya ne kadar çok tohum ekilirse, mahsulün de o kadar çok olacağı malumdur. İşte mülk dahi aynen bunun gibidir. Mahsulün taşınması için muntazam yollar, muamelatta herkese güven verecek kanunlar ve nizamlar yapılarak, ticaret ve ziraatın genişletilmesi ve kolaylaştırılmasına dikkat olunmalıdır...” (Çavdar, 2003: 20).

Buna göre Cevdet Paşa sanayileşmeden çok ticaret ve tarım üzerinde durmaktadır. Ona göre bu kesimin gelişebilmesi için tek yol da serbest ticarettir. Ancak buna rağmen, gelişmiş ülkelerle olan ticaretin Osmanlıya maliyetinin yüksek olduğunu kabul etmektedir. Tabi Paşa sanayileşmeyi de tamamen ihmal etmiş değildir. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde yaygın olan ancak Osmanlıda henüz bilinmeyen anonim şirketleri halka tanıtmak ve örnek olmak için, “Şirket-i Hayriyye” nin kurulması konusunda Fuat Paşa ile yaptıkları çalışmalar (Cevdet Paşa, 1986 cilt.4: 44-45), bu konudaki hassasiyetini de ortaya koymaktadır.

Paşanın, reformist görüşlerinin sınırlarının belirlenmesi açısından Tanzimat ve Islahat fermanlarına bakışı önemlidir. Her ne kadar Mardin (1991: 93), şeriat kurallarını inkar ettiği gerekçesiyle Tanzimata karşı olduğunu savunsa da, Tanzimat fermanını ve Reşit Paşa'yı övdüğü şu sözlerden Devletin reformlara ihtiyaç duyduğu görüşü açıkça belli olmaktadır:

“... Devleti muhataradan kurtardı ve emniyet-i can ve ırz ve mal kaziyyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye'yi te'sis ve ammeye büyük iyilikler etmiş oldu...” (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 8).

Devleti içine düştüğü tehlikeden kurtararak, halkın can, ırz ve mal güvenliğini sağladığını savunduğu, tanzimat ve Reşit Paşa hakkındaki bu sözlerinden sonra, kendince olumsuz yönlerini ise Ali ve Fuat Paşaları adres göstererek eleştirmekten geri kalmamaktadır:

“ İnkılab-ı hal ve zaman hasebiyle Devlet-i aliyye'nin meslek-i kadimini tebdil ve teba'a-i gayr-i müslime hakkında cari olan muamelesini ta'dil etmesi eğerçi lazıme-i umurdan olup Reşit Paşa dahi bunu münkir değil idi ve mukaddem ve muahhar his ettirmiyerek bu yolda hayli ileri gitmiş idi. Bundan sonra dahi o yolda giderek b'it-tedric ıslahat ve ta'dilat-ı lazımenin icrasını isterdi. Ali ve Fuat Paşalar ise b'it-tedric icra olunabilecek mevaddı def'aten mevki'-i icraya koymalarıyla enzar-ı ehl-i islamda mazhar-ı nefrin oldular.” (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 70-71).

Sözlerinin başında, Fermanın, devletin eskiden beri devam eden yolunu değiştirdiğini belirterek, bu konuda Reşit Paşanın, özellikle müslüman olmayanlara karşı yeni düzenlemelerin yapılması gereğini belirttiğini ve bu değişiklikleri yavaş yavaş hayata geçirmeye çalıştığını, ancak Ali ve Fuat Paşaların müslüman olmayanlara verilen hakları birdenbire ortaya koymalarıyla müslümanlar nazarında nefretle karşılandıklarını ileri sürmektedir. Ayrıca bu uygulamaları Avrupalılara hoş görünmek için başlattıkları ve daha sonra bu konudaki değişiklikleri halkı yanlış bilgilendirerek, verilen hakları halktan gizleyerek uyguladıkları için de Paşaları suçlamaktadır. Görüldüğü gibi Paşanın, Devletin asli ilkelerine yapılan müdahaleleri eleştirirken Reşit Paşayı ayrı tutması reformların gerekliliği savunusunu ortaya koyarken, Islahat Fermanıyla daha ileri giden Ali ve Fuat Paşaları bu konuda eleştirmektedir: “... Fuat Paşa başta olmak üzere yönetimde söz sahibi olanlar, Devletin esasına dokunulmadı deseler de, yüzyıllardan beri hakim millet olan müslümanları, müslüman olmayanlar ile aynı haklara sahip duruma getirmek Devletin esasına hanel getirmek demektir.” (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 85). Bu sözleriyle reformları savunmakla birlikte, kesinlikle Devletin asli unsurlarına dokunulmaması gerektiği, Avrupa'nın doğrudan etkisi olmaksızın, devletin kendi iç

dinamikleriyle Batı'nın rasyonel yapısının, devletin asli unsurlarına uydurulabileceği görüşünün hakim olduğu da görülmektedir. Ancak Paşanın bu konudaki yanılığı, Mardin'in (1985 (b): 626) vurguladığı gibi, kalkınmanın aslında bütün kurum ve tabakaların harekete geçirilmesiyle mümkün olabileceği ilkesidir ki, aslında hep karşı çıkılan tepeden inme bir reformlar sürecinin geçici kurumları yıpratıcı yönünü görememiştir.

Paşa İthalat ve ihracat arasındaki olumsuz farka değinirken de Merkantilist yönü ortaya çıkmaktadır. Avrupa'ya para kaçışının nedeni olarak gördüğü ithalat ile ihracat arasındaki olumsuz farkın nedenini, halkın, özellikle de devletin önde gelenlerinin harcama çılgınlığına, Avrupa mallarına olan aşırı talebe bağlamaktadır. Başta Mısır olmak üzere değişik vilayetlerden İstanbul'a gelen zenginler ile bunları taklit eden İstanbul'un önde gelenlerinin Avrupa mallarına rağbet göstererek aşırı harcama yapmalarını, para çıkışının nedeni olarak görmektedir (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 20).

Borçlanma konusunda ise tavrını çok net ortaya koymuştur. O, tasarruf tedbirleriyle bütçe açıklarına çare bulunmasından yana iken, Fuat Paşanın ısrarlı tutumunun borçlanmaya kapı açtığını belirtmektedir. Borçların devlet üzerindeki ağırlığı nedeniyle de konsolide edilmesini (Cevdet Paşa, 1986 cilt.2: 242) öneren kadar radikal görüşler ileri sürebiliyor:

“Umur-ı Maliyyeyi ıslah için evvela kaide-i tasarrufa riayet lazım gelir iken istikraz yolu açılmak istenildi. Bu yolu en ziyade terciv eden Fuat Efendi idi. Nihayet Fransa'dan bir miktar altın istikrazına karar verildi...” (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 21).

Ancak her ne kadar bu borçlanma, gelen itirazlar üzerine, Padişahın isteğiyle iptal edilse de, bir süre sonra patlak veren Rus savaşı nedeniyle mecburen alınan borçların devam edip gittiğini de yine paşanın notları arasındadır. Borçlanma konusunda daha önce belirttiğimiz, Osmanlı Devleti'nden çok Avrupa devletlerinin ısrarlı tutumlarının, bu devletlerin içerdeki hayranları sayesinde gerçekleştiğini öne sürerek, bu konuda daha önce eleştirmekten kaçındığı Reşit Paşayı dahi suçlamaktadır. Ona göre, özellikle İngiliz ve

Fransız elçiliklerinin nüfuz yarışına çıkmaları, Reşit Paşanın İngiliz, Ali ve Fuat Paşaların Fransız politikalarına bağlı tutumları (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 26), bu devletlerin amaçlarını gerçekleştirmiştir.

Cevdet Paşanın, özelleştirme konusundaki görüşlerinin ise borçlanma kadar katı olmadığı görülmektedir:

“Bir ma'den-i ma'lumu hudud-ı muayyenesiyle bir şahsa yahud şirkete ihale ve ilzam etmek bir emr-i ma'kul olarak her yerde cari olan muamelat-ı adiyyedendir. Amma ale'l-umum Memalik-i mahrusede bulunan ma'adini bu resimden olarak şirket-i ecnebiyyeye maktu'en ilzam etmek memleketin bir hisse-i şayi'asını satmak gibi na-ma'kul ve na-meşru bir keyfiyet olduğuna mebni...” (Cevdet Paşa, 1986 cilt.2: 23).

Ona göre, bir madenin veya değerli bir şeyin belli ölçülerde bir şahsa veya şirkete işletmesini vermek her yerde makul görülen bir olaydır. Ancak, herkese ait özellikle büyük şehirlerde bulunan madenleri yabancı şirketlere toptan satmak, memleketin herkese ait malını satmak gibi meşru olmayan bir keyfiyettir. Paşa ayrıca bu satışları, yabancıların kazandığı bir imtiyaz olarak değerlendirerek, bunu da yine Ali ve Fuat Paşaların Fransız hayranlığına bağlamaktadır.

Sonuç olarak Paşa İslami yönü ağır basan, muhafazakar ancak devletin içine düştüğü durumdan kurtulabilmesi için çareler arayan reformist yönüyle öne çıkmaktadır. Dönemin yöneticilerini Batı hayranlığıyla suçlarken, liberal ve Batıcı Tanzimat kuşağı ile yakın ilişkiler içinde olması, onun katı bir Batı düşmanı olmadığını, eskiye bağlı ancak yeniliklere açık düşünce yapısını ortaya koymaktadır. Ancak Paşayı, reformist düşünceleri bakımından Batılı görüşlere yakın görsek de, dönemin gözde akımı liberalizmin içine yerleştirmek zor görülmektedir. Ticaretin gelişmesi için, dönemin liberal eğilimlerine uygun görüşleri savunsa da, aslında himayeci aydınların öncüsü olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Aynı dönemde, Ali ve Fuat Paşalarla aynı iktidarı paylaşmalarına rağmen birbirinden farklı görüşleri savunmaları da, düşüncelerin serbestçe açıklanabilmesini görmemiz bakımından önemlidir.

2.2.3. Sadık Rifat Paşa Ve Çözüm Önerileri

Tanzimat dönemi devlet adamı ve düşünürlerinin önde gelenlerinden birisi de Sadık Rifat Paşadır. Tanzimattan önce ortaya koyduğu düşüncelerle, bu yeniliklerin teorik anlamda temellerini attığı söylenebilir. Batıda meydana gelen değişimlerin Osmanlı Devletine yansımada, dönemin Avrupa'da görevli bürokratların başrolü üstlendiği düşünüldüğünde, Paşayı da bu akımın başlarına yerleştirmek yanlış olmayacaktır. Çünkü, Paşa Viyana elçiliği yaptığı dönemde Avrupa'yı görme ve tahlil etme fırsatı bulmuş, edindiklerini de ülkesine taşıma gayretini göstermiştir. Birçok üst düzey görevlerde de bulunmuş olan Paşa, "Avrupa'nın durumuna dair" başlığı altında topladığı risalesinde¹, Avrupa ve Türkiye arasındaki temel farklara ve yapılması gerekenlere değinmiştir. Kendi kuşağından birçokları gibi Rifat Paşa da, Avrupa'nın servet, endüstri ve biliminden etkilendiğini yazılarıyla ortaya koymaktadır (Lewis, 1998: 132). Döneminin çoğu düşünürlerinde görüldüğü gibi, Avrupa'daki gelişmeleri aynen almayıp, Osmanlı'nın kendi iç dinamikleriyle birleştirme, uyumlaştırma yoluna gitmeleri hususunu Paşada da görmek mümkündür². İktisat tahsil ettiğine dair bir kayıt bulunmamasına rağmen, ileri görüşlülüğü ve çağdaş görüşlere açık yapısı nedeniyle sosyal ve toplumsal konuların yanısıra, iktisadi alanda da görüşlerini beyan etmiştir (Sayar, 2001: 154). Aslında yazdıklarından, daha çok Batıda edindiği toplumsal ve sosyal izlenimleri aktarma gayreti içinde olduğu görülmektedir.

Sadık Rifat Paşanın daima, Reşit Paşanın yanında yer alması ve desteklemesi, Onun yenileşme hareketlerine katkısının bir göstergesidir. Özellikle Viyana elçiliği sırasında Avusturya başbakanı Prens Metternich ile görüşmesini İstanbul'a bir mektupla bildirirken İngiliz ticaret anlaşmasına karşı olmadığını açıklaması (Kurdakul, 1989 (b): 56) anlaşmanın eleştirildiği

¹ Risalenin tam metni için bkz. (Seyitdanlıoğlu, 1996(b): 118-124).

² Sadık Rifat Paşa Viyana elçiliği sırasında Prens Metternich ile sık sık görüşme fırsatı bulmuştur. (Sayar, 2000: 210). Bu yüzden reformlar konusundaki tutucu görüşlerini buradan edindiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Daha önce belirtildiği gibi, Metternich'in Tanzimat ve reformlar konusundaki uyarılarından, (Gevgili, 1990: 36) Paşanın da haberdar olduğu görülmektedir. Ancak Metternich'in devlet yönetimi konusundaki katı tutumunun, Paşayı ne kadar etkilediği aşağıda inceleneceği gibi tartışma götürür niteliktedir.

bir dönemde, Reşit Paşayı ve politikalarını benimsediğini ortaya koymaktadır. Bunda, İngiltere başta olmak üzere, Avrupa devletleri ile iyi geçinme düşüncesi de vardır ki, savaş karşıtı görüşlerini güçlü devletlerle iyi geçinmek suretiyle pekiştirmek istediğini düşündüğümüzde bu politikasını desteklemektedir. Zaten, daha sonra ikinci Mahmut'a gönderdiği bir mektupta, Avrupa devletleri ile yapılan anlaşmalarda, büyük devletlerin himayesi altına düşülmemesine dikkat edilmesi isteği bu tespiti haklı çıkarır niteliktedir. Bundan sonra da ülkenin kalkınması yönünde önlemler öne sürerken, İngiliz ticaret anlaşmasının ülkeyi açık pazar haline getirdiğini her fırsatta belirtmiştir (Kurdakul, 1989 (b): 56-57).

Sadık Rifat Paşanın, devlet yapısı hakkındaki görüşleri, tam bir Batı tesiri görülmektedir. "Hükümetler halk için mevzu olup, yoksa halk hükümetler için yaratılmış değildir" (Kurdakul, 1989 (b): 57) diyerek Batının yönetim anlayışını özümlediğini ortaya koymaktadır. Devletin adalet ilkesinden ayrılmayarak, mal ve can güvenliğini koruması gereği yine Paşanın bu konudaki görüşlerini desteklemektedir. Adalet ilkesinden bahsederken, bunun, halkın hoşnut edilmesi ve devlete bağlılığının sağlanması nedeniyle gerekli olduğunu savunması (Seyitdanlıoğlu, 1996 (b): 117), artan milliyetçilik ve akımlarının Osmanlı devleti üzerindeki etkisini de gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu konudaki görüşlerini şu sözleriyle özetlemiştir:

"Kaffe-i hukuku tabiiyede mileli muhtelifeyi müsavi tutmak muktezayı devlettedir. İdare-i mülk-ü teb'a iki suretin biri ile hasıl olur. Biri teb'ayı hoşnut etmek ve diğeri halkı ihafe ederek tahtı cebirde tutmak usulüdür. Evamir ve ahkam-ı zulmiye tohm-ı adaveti ekip isyan ve tuğyan anı biçer." (Mardin, 1997: 306).

Farklı milletleri bir arada tutabilmek için iki yoldan sözetmektedir. Biri halkları hoşnut etmek iken, diğeri devletin zor kullanarak bu birliği sağlamasıdır. Ancak Paşa zulüm ekenler isyan biçerler diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur. Metternich ile sık sık görüşmesine ve hakkında olumlu sözlerine rağmen (Sayar, 2000: 214; Mardin, 1985(b): 622), Onun devlet yönetimindeki sertliğin, Sadık Rifat Paşayı ne derece etkilediği aslında tartışmaya yer

bırakmamaktadır. Çünkü yukarıdaki sözleri merkezi yönetimde sertlik yanlısı olmadığını ortaya koymaktadır. İlginçtir ki, Osmanlıda şimdiye kadar ki isyanların nedenini, servet sahipleri ile yokluk içindekilerin aralarındaki uçurumda görmektedir. Ancak asıl ilginç olan bu konuda devletin müdahale etmesini istemek yerine, “Bir hükümete her ne kadar az adam müdahale ederse maslahat o kadar merkez-i layıkında görülür.” diyerek bir yerde devlet müdahalesini en aza indirmek istemesidir. Mardin (1997: 306-307), Paşanın bu konudaki düşüncelerini A. Smith’in düzenleyici el (görünmez el)¹ teorisine bağlamıştır. Yönetim işlevinin dar bir kadro ile görülmesi, dolayısıyla devletin müdahalesini en aza indirmesi olarak yorumlandığında gerçekçi görülmektedir. Ancak bu sözlerin Kameralizme² daha yakın olduğu yolundaki bir yorum daha gerçekçi olacaktır. Çünkü Kameralizm, hükümdarların gücünü parçalayan ortaçağ kurumlarının (Lonca, şehirlerin özel imtiyazları, vb.) ortadan kaldırılarak bunların yerini, merkezden yönetilen, bütün birimleri

¹ Smith “görünmez el” kavramını bir defa Ahlaki Duygular Teorisinde, bir defa da Ulusların Zenginliği kitabında kullanmıştır. Ona göre birey genellikle, aslında ne toplumsal çıkarı teşvik etmeye niyetlenir, ne de onu ne kadar teşvik ettiğini bilir. Birey sadece kendi güvenliğini gözetir ve sanayi üretimini maksimuma çıkaracak şekilde yönetirken sadece kendi çıkarını düşünür. Bu durumda, diğer durumlarda olduğu gibi, bir görünmeyen el tarafından, tasarıları içinde yer almayan bir amacı da teşvik etmiş olur. Smith’i bu şekilde doğal düzen ilkesini benimsemeye iten neden de özgürlük varsayımdır. Ancak özgür insan kendi çıkarlarını korumak için uğraşırken, hiç düşünmediği halde toplum çıkarına da katkıda bulunabilir. (Savaş, 1997: 268-269). Aynı zamanda A. Smith doğadaki düzenin ekonomide de var olduğuna inanmıştır. Bu nedenle de bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için en akılcı yolu seçeceğini, bütün bireylerin aynı şekilde davranması sonucu, toplum refahının maksimize edilmiş olacağını ileri sürmüştür. (Kumbaracıbaşı, 1973: 46). Bu şekilde milyonlarca bireyin gönüllü kişisel çıkarı, aynı zamanda devletin merkezi yönlendirmesi olmaksızın toplumsal refahı yaratmaktadır ki, işte Smith’in müdahalecilikten uzak kişisel çıkar doktrini “görünmez el” olarak adlandırılmaktadır. (Skousen, 2003: 23). Çünkü Smith’e göre, devletlerin koymuş olduğu sınırlamalar tabii iş bölümünü yani görünmez elin işleyişini engelleyecektir. (Barber, 1999: 64).

² Alman devletlerinde ve Avusturya’da yaklaşık üçyüz yıl egemen olan merkantilist düşünce “Kameralizm” olarak adlandırılmaktadır. Kameralistler de, İngiliz ve Fransız merkantilistleri gibi devletin ekonomiye geniş bir şekilde müdahale etmesini, gümrük tarifelerinin yoğun biçimde kullanılmasını, altın ve gümüşün yurt içinde biriktirmek suretiyle ulusal zenginliğin artırılmasını istemişlerdir. Mardin (1991: 84; 1985(a): 342-343), Kameralizmi, “aydın despotizmi” adlı siyasal görüşün, siyasal teorisi olarak özetlemiştir. Bunun nedeni, İngiltere’de bu konuda eser verenlerin çoğu tüccarlar ve iş adamları iken, Almanya’da Kameralist yazarların çoğunun hukuk profesörleri ve maliyeciler olmasıdır. (Savaş, 1997: 162-163). Bu yüzden diğer ülkelere nazaran, daha çok bir aydın hareketi olarak anılan sistem, merkezi devlet kurucularının bir devlet politikasıdır ve hükümdarlar tekelinde toplamak istedikleri gücü parçalayan bütün kurumların kaldırarak, merkezden idare edilen bir devlet yapısı kurmak istemişlerdir. Kameralistlere göre güçlü bir devlet, aynı zamanda güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanmaktadır. Devletin bu açıdan görevi halkına eğitim ve ticareti kolaylaştırmak, onları koruyarak birer üretici haline getirmektir. Kameralistlerin önemli bir farkı, devletin servetini nasıl artıracığı yolundaki merkantilist düşüncenin yanısıra, bu zenginlikten nasıl yararlanılması gerektiği hakkındaki görüşleridir. (Connell, 1949: 291-292).

birbirinin aynı bir devlet yapısı oluşturmak idealini gütmektedir (Mardin, 1985(a): 342). Ayrıca, isyanların nedeni olarak gördüğü alt ve üst gelir grupları arasındaki büyük fark, güçlü bir orta sınıf ideali olarak yorumlanacak olursa, Kameralizme yakınlığının daha fazla olduğu açıktır.

Paşanın bu şekilde, devlet de dahil olmak üzere her konudaki yenilik isteklerini, “Avrupa’nın ahvaline dair risalesi” nde (Seyitdanlıoğlu’nun,1996 (b): 118-124) bulmak mümkündür. Risale incelendiğinde devletten askeriye, eğitimden yönetici yapısına kadar bir çok konuda Paşanın Batıda gördüğü çağdaş kurumların, devletin geri kalmışlığının önüne geçilmesi için ülkede de hayata geçirilmesi gerektiğini ısrarla önerdiği görülmektedir. Ayrıca İktisadi alandaki yenilik istekleri de Paşanın Avrupa’daki izlenimlerinin satır aralarında kendini göstermektedir. Öncelikle Avrupa’da “ziraatte, kazançları kendilerinde kaldığında halkın çalışma ve gayretlerinin daha fazla” olduğunu belirtmesi, özel mülkiyetin gerekliliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ona göre “devlet, mülkiyet konusunda halka zulüm etmeyerek, kendi topraklarında kendi ürünlerini üretmelerini sağlamalı, bu yolla üretimde gayret ve verimliliği artırmalıdır”. Böylece klasik Osmanlı sisteminden önemli bir kopuş Paşada da kendini göstermektedir. Ayrıca Devletin gereksiz harcamalarından kaçınması gerektiğini belirterek, en önemli kaynağın vergi olduğunu ve bu kaynağın verimli kullanılması gerektiğini savunmuştur. Vergi konusunda ise sosyal devlet arayışları içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ona göre, vergiler ağır olmamalı, bu konuda memurlar tarafından halka zor kullanmayarak adaletli bir vergi politikası izlenmemeli, zorunlu tüketim mallarından vergi alınmayarak, sadece ipek, tütün, şarap gibi herkesin kullanmadığı lüks mallardan vergi alınması yoluna gidilmelidir. Paşa sanayi alanında Avrupa’nın ne kadar ilerlemiş olduğunu da layihasında belirterek, bunun nedeni de, buhar gücünün kullanılmaya başlanmasıyla ortaya çıkan makineleşmede görmektedir ki, bunda, devletlerin ticaret ve sanayiye kolaylaştırıcı politikalarının, ilerlemenin kaynaklarını oluşturduğunu savunmuştur. Devamında, büyük maliyet gerektiren yatırımlar için sermaye sahiplerine başvurulması, bunların bu şirketlere ortak edilmesi, özel şirketlere de devletin müdahale etmemesi görüşleri özel teşebbüsün gerekliliği ve

müdahaleciliğin reddedilmesi olarak değerlendirilirken, Paşanın liberal yanını ortaya koyduğu görülmektedir. Ancak bu şekildeki liberal görüşleri dış ticaret konusunda tersine dönmektedir. “Ülke dışına para çıkışını önlemek için daima ihracatın ithalattan fazla olmasına özen gösterilmelidir ve sanayinin ilerlemesi için de halk ülke içinde üretilen mallara yöneltilmelidir” görüşleri, Merkantilist yönünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

Paşanın “sahih sikke” yi savunması da, klasik Osmanlı yanının göstergesi niteliğindedir. Bu şekilde sikke taşımasına karşı çıkarken, paranın idaresini keyfilikten kurtarmanın gerekliliğine inanması, ilk kez bir merkez bankası kurulması fikrinin sahipliğinin de onda olmasını sağlamıştır (Sayar, 2001: 113).

Tabi bu yazılanlardan, ilk çağdaşlaşma hareketinin içinde olanlar gibi, Paşayı da iktisadi alanın herhangi bir tarafına tam anlamıyla yerleştirmek zor görülmektedir. Öncelikle Kameralizmin, Paşanın birçok değerlendirmesinde kendini gösterdiği görülmüştü. Bunun yanında iktisadi liberalizme de çok uzak olmadığı anlaşılmaktadır. Küçük devlet, özel mülkiyet, özel teşebbüs ve hatta Batıya yönelik çağdaş kurumlara özentisi ve yakınlığı Onun liberalizme yakınlaştıran nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda, dış ticarete korumacı görüşleri ve paranın değerinin mutlaka korunması gerektiği (Kurdakul, 1997: 60) yönündeki değerlendirmeleri Merkantilizmin izlerini¹, taşıırken, dönemin himayeci yaklaşımına çok da uzak olmadığını da ortaya koymaktadır. Ancak her ne şekilde olursa olsun ileri görüşlülüğü, Devletin içine düştüğü durumdan kurtulmasının yolunu yenilik hareketlerinde araması ve yönetim hususunda Batının medeni yönetim anlayışını ısrarla savunması, Paşanın çağdaşlaşma yolundaki katkılarının ihmal edilmeyecek seviyede olduğunu göstermektedir.

---

¹ Merkantilizmin değerli maden stoğu yaratılmasına yönelik, dış ticarete ithalatın kısıtlanması yönünde politika taraftarı olduğu daha önce belirtilmişti. Aynı zamanda merkantilistler enflasyonun nedenini, madeni paraların maden değerinde yapılan düşüşlerde, yani taşışte gördüklerinden, paranın eski saflığına döndürülmesi taraftarı olmuşlardır. (Yılmaz, 1992: 7).

2.3. NAMIK KEMAL, İBRAHİM ŞİNASİ VE İKTİSADİ YAKLAŞIMLARI

Osmanlı Devletinde Batılı düşüncelerin yayılmasında etkili olan Yeni Osmanlı hareketinin içinde bir kesim vardı ki, onlar edebi yönleri kadar iktisadi düşünceleri ile de ön plana çıkmışlardır. Bunlar, laik, ulusçu düşünceli olan Şinasi ve onun yanı başında modernleşmeci, ancak bir o kadar da İslamcı Namık Kemal'dir (Ortaylı, 2002(b): 262). Her ikisi de Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde etkili olmuş, ülkenin çağdaş değerlere kavuşması için halkı basın yoluyla bilinçlendirme görevini üstlenmişlerdir. Sahip oldukları edebi yönleri, halka ulaşmalarını kolaylaştırırken, Avrupa'yı görme imkanı bulmaları, geri kalmışlığın nedenlerini daha iyi tahlil etmelerini sağlamıştır. Ancak her ikisinin ortak düşüncesi, Namık Kemal'de daha belirgin olmak üzere, Yeni Osmanlıların ortak değeri olan, hatta bütün ilk çağdaşlaşma hareketlerinde görülen, geleneklere kökten bağlılıktır ki, eskiye özlem duyarak ve yeniden yaşatmaya çalışarak içine düşülen durumdan kurtulunamayacağını görememeleri, çağdaşlaşma yolunda önemli ölçüde zaman kaybına neden olmuştur.

Şinasi, ozan, tiyatro yazarı ve gazeteci kimliğinin yanısıra, Yeni Osmanlı hareketinin entelektüel kanadını da temsil etmektedir. Batılı tavırları ve Reşit Paşa'ya yakınlığı dolayısıyla Ali ve Fuat Paşalar tarafından siyasi husumete uğrayan (Lewis, 1998: 136), bu yüzden bir süre Paris'te kalan Şinasi, ülkenin entelektüel hayatında önemli bir yeri olan Tasvir-i Efkâr gazetesinin de kurucusudur. Bu yüzden, Hareket içinde Avrupa'ya daha yakın, Aydın kesimin öncüsü olarak da kabul edilmektedir. Aydın olarak, hakların korunması hususunu sonuna kadar savunmuştur ki, bu da, etkilendiği Batı siyasi rasyonalizminin¹ bir ürünüdür aslında. Sosyal düzenin kurulması

¹ Aydınlanma felsefesinin bir varyantı olarak Rasyonalizm, onsekizinci yüzyılda siyasi rasyonalizm ve ondokuzuncu iktisadi Rasyonalizm olarak kendini göstermiştir. (Polanyi, 1994: 186). Rasyonalizm karakteristik bir biçimde, insan bilgisini sağlam ve şüphe edilmez temeller üzerine oturtmaya ve dini inançlardan soyutlamaya çalışmıştır. Toplumsal kurumların insan eseri olmaları dolayısıyla, insanın istek ve özlemlerine göre dönüştürülebilir olduklarını kabul etmiştir. Rasyonalizm, yine Aydınlanma felsefesi içinde gelişen Ampirizme (deneycilik) karşı bir tutum izlemiştir. Çünkü Ampirizm, bilinçli olarak yapılan, ancak davranış sahibinin olası sonuçlarla ilgili belirsizlik içinde olduğu davranışlardır. (Görün, 1984: 350). Halbuki Rasyonalizm, dünyanın akılsal bir düzen içerisinde bütün olduğunu, parçaların mantıksal zorunlulukla birbirine bağlı olduğunu, dolayısıyla da yapısının doğrudan

yolunda, özgürlük, eşitlik, adalet kavramları çerçevesinde, bireyin doğal hak ve özgürlüklerini savunması ve laik ve demokratik görüşleri, Onun aynı zamanda Aydınlanma felsefesinin izlerini taşıdığını da ortaya koymaktadır. Aslında Şinasi şiirlerinde her zaman kedisini dini eğilimli göstermiştir. “Hakk yol aramak vacibedir akl-ı selime, tevfikini isterse Huda rah-ber eyler.” dizeleriyle, dini aklın yüklemiş olduğu bir mükellefiyet haline getirmek suretiyle, geleneksel İslam yaklaşımına zıt bir görüşü ortaya koysa da (Mardin, 1996: 298), bu dini tamamen göz ardı ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak Tanzimatı Avrupa fikir iklimini getirmesi bakımından bir başarı ve Reşit Paşayı, halkın taassuptan kurtarıcısı olarak görmüştür. Ona göre Paşanın en büyük başarısı, devletin yapısında meydana getirdiği köklü değişikliktir. Çünkü, kanunlar tektir ve bir defa yazılmıştır, bu da islamın kanunlarıdır. Ancak Reşit Paşanın yaptığı ilk defa insan yapısı, Batıya uygun bir kanundur ki, bu da eskiden tamamen bir kopuşu simgelemektedir (Mardin, 1996: 296-297). İşte Şinasi'nin Reşit Paşaya yakınlığı da, reformlarına duyduğu ilgi ve destekten ileri gelmektedir. İşte bu yakınlık, Reşit Paşadan sonra göreve gelecek Ali Paşa tarafından sürgün edilmesine neden olmuştur.

Şinasi, maliye eğitimi almak için gittiği Avrupa'dan elde ettiği bilgi birikimini, akılcılığı ile birleştirerek, halkı bilinçlendirme görevini üstlenmişti. En büyük avantajı da, edebi yönü ve tamamen halka hitap eden akıcı ve sade dilidir (Berkes, 2004: 261-262). Zaten kurucusu olduğu Tasfir-i Efkâr gazetesindeki yazıları da bunu ispatlar niteliktedir. Yazılarında daha çok halkı aydınlatıcı siyasi ve toplumsal konulara değinmekle birlikte, ekonomik konularda da, hatta aşağıda değinileceği gibi maliyeciler tarafından ön plana çıkarılan gümrük defterlerinin tutulması lüzumu gibi somut örnekler vermek suretiyle görüşlerini beyan etmiştir.

Tasfir-i Efkâr gazetesindeki bazı yazılarında servet ilminin öneminden bahsederken, Mehmet Şerif Efendinin bu konudaki yazılarını örnek

---

kavranabilir olduğu görüşüne dayanır. Temel esin kaynağı matematik olduğu gibi, modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Descartes'ten etkilenmiştir. (Descartes'in mutlak kesinliğe sahip tam bir doğa bilimini tasfir eden, bütünlüklü yeni düşünce sistemi için bkz. Capra, 1992: 57-59).

göstermektedir. Ona göre bu yazılar devletin zenginleşme vasıtalarının bilinmesi ve tetkik edilmesi devleti yönetenlere faydalı olacaktır. Şinasi aynı yazısında, ülkenin ilerlemesi için kişisel servetin ve devlet gelirlerinin artırılması gerekliliğine inancını da şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Bilim ehline göre, gerek fert ve gerek cemiyetin ilerlemesi ve iyilik bulması, kişisel servetin ve devlet maliyesinin artırılmasına bağlı olduğundan herhalde bunun gerçekleştirilmesine ve belki gerçekleştikten sonra devamlı ilerlemesine neden olacak kanunların bilinip uygulanması gerekmektedir.” (Tasfir-İ Efkâr, No:114, 31.07.1863).

Aynı makalesinin devamında ilmin üstünlüğünden bahsederken, insana faydalı bütün ilim kurallarının doğada saklı ve keşfedilmeyi beklediğini ileri sürmüştür. Bunların keşfedilmesinin insanlığın menfaatine olduğunu söylerken, doğanın üstünlüğüne atıfta bulunmaktadır. Zaten iktisadi liberalizmi benimseyen Şinasi'nin özellikle şu sözleri, A. Smith'in doğal düzen¹ ilkesinin geçerliliğini vurgular niteliktedir:

“... ki insan bu vasıtalar ile ömrü oldukça çalışsa akıl kuvvetiyle yapamadığı işleri, doğa az vakitte pek kolaylıkla gerçekleştirir.” (Tasfir-İ Efkâr, No:114, 31.07.1863).

Şinasi bir başka makalesinde, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını istilasına değinirken bunun nedeni olarak da, sanayinin gelişmesiyle daha ucuz ve insana daha hoş gelen üretimin gerçekleştirilmesini ileri sürerken, bu yüzden ilerlemiş Avrupa sanayii ile rekabet edebilmek için yerli sanatların daha fazla teşvik edilmesini önermiştir (Tasfir-İ Efkâr, No:79, 29.03.1863).

¹ A. Smith'in düşüncesindeki insan davranışları ile ilgili normatif unsurlar onyedinci ve onsekizinci yüzyılların (Aydınlanma çağı) tabiat kanunu geleneğiyle bağlantılıdır. Bu dönemde tabiat ve aklın Tanrının yerini aldığı belirtilmişti. İşte A. Smith öğretisinde, siyasal iktisat ilkelerini tabiat ve aklıdan türeterek, bu ilkelerin adil bir düzene, bir tabiat kanunu felsefesine götüreceğini savunmuştur. Smith'e göre kazanç peşinde koşan insan davranışı ancak tabiat kanunuyla açıklanabilmektedir ve bu eğilim bütün insanların doğuştan gelen bir özelliğidir. Bu şekilde, çıkarların doğal özdeşliği veya uyumu düşüncesi iktisadi hürriyet ve serbest piyasa felsefesinin de temelini oluşturmaktadır. (Weiskopf, 1994: 108-111). Aslında, öncesinde Fizyokratlara ait olan bu düşünce, bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için en akılcı yolu seçeceğini savunurken rasyonalist yönünü de ortaya koymuştur. Bu felsefenin sonucu olarak laissez-faire ilkesinin haklılığı da ispat edilmiş olmaktadır. (Kumbaracıbaşı, 1973: 46). Ayrıca bkz. (Skousen, 2003: 41-42; Stark, 1994: 244-246).

Belki maliye eğitimi alması nedeniyle, konu ile ilgili somut örnekler verdiği yazılarına da rastlanmaktadır. Özellikle ithalat ve ihracatla ilgili verdiği rakamlar, bu konuda araştırmalar yaptığının bir kanıtıdır:

“... Bu defa olunan rivayetlere göre gerek İstanbul’a, gerek diğer illere, Cidde ve Yemen ve Bağdat’tan ihraç edilen miktar altıyüz kuruş iken, ithal edilen miktar yediyüz kuruştur... Ancak bu rakamların tesadüf ettiği Mart ayı Osmanlı Devletinin mahsul ve ihracat mevsimi olmadığından gerçekçi bir mukayese olduğu söylenemez. Gümrüklerce defter tutulmasının devamı sayesinde gerçek rakamlar ortaya çıkacaktır.” (Tasfir-İ Efkar, No:158, 31.12.1863).

Buna göre, maliyenin ıslahı için yapılması gerekenlerden birinin de, dış ticaretin mutlaka kayıt altına alınması gerektiğine ve gümrük defterlerinin düzenli olarak tutulduğunda ihracat ve ithalatın daha sağlıklı takip edileceğine dikkat çekmiştir.

Şinasi’nin de, kurucularından olduğu Yeni Osmanlılar hareketinin diğer üyeleri gibi, Batının üstünlüğünü kabul etmekle birlikte, Osmanlılık ve İslam felsefesinden kopma yanlısı olmadığı görülmektedir. Avrupa’nın hürriyet anlayışı ve biliminin benimsenmesini isterken, tam bir taklitçiliğe karşı çıkmış, alınacak esasların Doğu-İslam dünya görüşü ile kaynaşabileceğini savunmuştur (Birand, 1955: 26). Ancak Şerif Mardin’in bu teze katılmadığı görülmektedir. Ona göre, Şinasi, Avrupa’nın ilerlemesindeki dinamikleri, devlete yapısı ile uyumlaştırmaya çalışırken, bunları İslamla uzlaştırmaya çalışmamıştır (Mardin, 1996: 306). Şinasi’nin, Tanzimatı, İslami kurallardan ayrılarak insan yapısı kanunlar olduğu için övdüğü yazılarından anlaşılmaktadır. Bu da zaten daha önce belirtildiği gibi, laik görüşlerinden ileri gelmektedir. Ancak Yeni Osmanlı hareketinin katı bir şekilde geleneklere ve İslami kurallara bağlı düşünce yapısını gözönüne alındığında, Şinasi’nin bu hareket içinde fikir ayrılığına düşmemesi, hatta Namık Kemal’i yazılarıyla etkileyerek, birlikte çalışması, Birand’ın yaklaşımının daha gerçekçi olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne şekilde olursa olsun, rasyonalist düşünce yapısıyla uyumlaştırdığı çağdaş görüşleri, akıcı yazı dili ile birleştirmiş ilgi

uyandıran hümanist ve başta Namık Kemal olmak üzere takdir edilen entelektüel düşünceleri, sonraki nesiller tarafından da takip edilerek, Osmanlı çağdaş düşünce hayatına önemli katkılar sağlamıştır.

Edebi yönüyle öne çıkan ve iktisadi yazılarıyla da ses getiren bir diğer düşünür ise Namık Kemal'dir. Babıali Tercüme odasında Batılı fikirlerle tanışan Namık Kemal etkilendiği Şinasi ile Tasvir-i Efkâr gazetesinde bir süre birlikte çalışmıştır. Avrupa uygarlığının başarılarından etkilenmesine, hürriyet savunusuyla öne çıkmasına rağmen, Osmanlılığa bağlı kalarak panislamîk birlik fikrini ortaya atacak kadar dinine bağlıdır. Ona göre, İslam'ın geriliği Doğu'yu kendi kendine gelişme fırsatından yoksun bırakan Batının emperyalist politikasıdır (Lewis, 1998: 141). İslam geleneklerine ve Osmanlılığa bağlı görüşlerine rağmen, insanların dünyada kimsenin hakimiyetine bağlanamayacaklarını savunması Aydınlanmacı felsefenin etkisini taşıdığını göstermektedir (Birand, 1955: 28). Namık Kemal, Yeni Osmanlıların temel felsefesi olan hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlayacak kurulun meclis olacağını savunur ki, bu sayede kanunları hem yapmak hem de uygulamak hükümdarın tekelinden çıkacak, halka yönetime katılma şansını verecektir. Aslında bu görüşler belirtildiği gibi Yeni Osmanlıların ortak görüşleridir. Örneğin Ziya Paşa da aynı Namık Kemal gibi bir meclisin kurulması ve anayasanın kabulü yönünde görüşlerini her fırsatta dile getirmiştir (Birand, 1955: 35-36).

Geleneklere bağlı görüşlerine rağmen, Namık Kemal'in ana felsefesinin hürriyetçilik anlayışı olduğu görülmektedir. Hatta edebî yönünü de kullanarak halka inebildiğini düşündüğümüzde hürriyetçilik akımının gelişmesinde O birinci sıraya yerleştirilebilir. "Birde insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır..." (Özön, 1997: 212) sözleri de bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Namık Kemal, devrin en önemli sorunlarından ekonomik çıkmaz karşısında da kayıtsız kalmamış, görüşlerini her fırsatta dile getirmiştir. Önsoy'a (1989: 101) göre Namık Kemal, mevcut uygulamalara bir tepki olarak, Tanzimatçıların liberal uygulamalarına karşı himayeciliği önermiştir. Ancak 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasına tepki gösterdiği kabul edilirse aslında, antlaşma haricinde, dış ticarete de serbestliği kabul ederek

iktisadi liberalizmi benimsediği ve savunduğu söylenebilir (Seyitdanlıoğlu, 1996(a): 108). Fındıkoğlu'na (1939: 4) göre de, zamanın modern iktisat¹ düşünceleriyle, Osmanlı iktisadi durumunu birleştiren Namık Kemal liberal görüşlere sahiptir ve sermaye biriktirmenin savunuculuğunu, şirketçiliğin ideolojisini yapmaktadır. Birçok iktisatçının düşünce birliği ettiği gibi, çok yönlü bir aydın olan Kemal, dönemin bütün sorunlarıyla ilgili görüşlerini ileri sürmüştür ki, bunlara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Namık Kemal de Yeni Osmanlıların diğer üyeleri gibi, Batının hızlı gelişmesinin farkındadır ve her fırsatta Batıda gördüğü gelişme karşısında devletin geri kalmışlığını sorgulamıştır. Özellikle İbret gazetesinde² “İbret” başlığı ile yayınladığı yazı, Batıdaki ilerleme karşısında duyduğu hayreti açıkça ortaya koymaktadır:

“...Hasılı zamanımızın medeniyet ve mamuriyeti bir hale geldi ki balada tadat ettiğimiz esbabı icat veya keşfedenler ihya edilmek kabil olsaydı ihtimal ki içlerinde hiçbiri bu alem gene terakki-i saadeti yolunda kendilerinin ifna-yi ömür ettikleri alem olduğuna inanmazlardı.” (Özön, 1997: 56).

Ona göre, Batıdaki keşifler sonucu Avrupa devletleri o kadar ilerlemişti ki, bu keşifleri yapanlar tekrar dünyaya gelseler kendileri bile şaşırırlardı. Bu yeni dünya düzeni, eğitim, tıp, ticaret, sanayi, sanat alanlarındaki gelişme ile Osmanlı devletinin çok ilerisindedir artık.

Batıdaki ilerlemeyi bu şekilde özetledikten sonra, Devletin geri kalmışlığını sorgulama yoluna gitmiştir. Ona göre öncelikle, bu ilerleme karşısında ibret almak, geri kaldık diye tamamen boş vermemek gerekmektedir. Geri kalmışlığın sorumluluğundaki önceliği ise, ilginçtir! hep

---

¹ Modern iktisadın başlangıcını Skousen (2003: 13), 1776 tarihi ile özdeşleştirmiştir. Ona göre, “... Her insanın sabah uyanığında kendine dert edindiği geçim derdi ile ilgili kayda değer bir çalışma yayınlamadan...” geçen önceki asırlar sadece mutlu bir azınlığa hizmet ederken, A. Smith’in 1776’da ortaya koyduğu “Ulusların Zenginliği” adlı eser, iktisadi düşünceyi kökten değiştirecek evrensel bir zenginlik, yeni bir dünya vaat etmektedir. Aynı zamanda Aydınlanma devrinin bir ürünü olarak da kabul edilebilen eser, sonrasında karşıt düşünceleri beraberinde getirerek, sistemli bir iktisat anlayışına kapı açmıştır. Bu yüzden kavram, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de, bu tarihten sonra ortaya çıkan iktisadi düşünceleri kapsar şekilde kullanılacaktır.

² Namık Kemal’in ekonomisiyle ilgili, İbret gazetesinde çıkan yazıları için bkz. (Özön, 1997).

eleştirdiği yönetim yerine, halka yüklemiştir. Çünkü Tanzimattan askeriyeye birçok atılım, idarecilerin iyi niyeti veya zaruretten gerçekleştirilmiştir. Ancak halk, hep servet yokluğundan yakınlıkla bu atılımlara ayak uyduramamıştır. Bu yüzden ülkede, ne sanayide, ne ticarete, ne de şirketleşmede beklenen ilerleme gerçekleştirilememiştir. Kemal, girişimcilikten uzak, belki birazda tembel olarak gördüğü halkını şu şekilde eleştirmektedir:

“Bir takım ukala biliyoruz ki <<Bu türlü esbap, servetle tedarik olunur, bizde ise o yok. Binaenaleyh arzu olunan şeyleri yapmamakta mazuruz>> derler. Halbuki servet de bu türlü esbap mevcut olmadıkça istihzal edilemez. Biz şimdi ne yapalım? Devr-i daimin imkanına kail olalım da servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, sanattan, ticaretten; şirketimiz, sanatımız, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?” (Özön, 1997: 57).

Bu olumsuzluk karşısında en önemli çözüm yolunu da yine kendisi göstermiştir; çalışmak. Ona göre tam bir kararlılıkla çalışmak, istenen herşeyin gerçekleşmesini sağlayacaktır (Özön, 1997: 189). Yukarıdaki sözleri de dahil olmak üzere, klasik emek-değer teorisini¹ benimserken, kendi insanının çalışma konusundaki duyarsızlığından yakınmaktadır. Namık Kemal’in bu yaklaşımı önemlidir. Çünkü aynı makalenin devamında, “...hükümet halkın ne pederidir, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne de lalasıdır...” diyerek devletin sadece asli görevlerini yerine getirmesini, bunların dışında çok fazla müdahaleci olmamasını istemiştir. Buna göre, kişisel servetin geliştirilmesi, bunun özel teşebbüsleri artırarak ticaret ve sanayiye kanalize edilmesi, devletin olabildiğince az müdahaleci olması, Kemal’in liberal görüşlerini destekler niteliktedir.

Namık Kemal, İktisadi gerilikten kurtulmak için öncelikli çareyi eğitimin çağdaşlaşmasında görmüştür. Çünkü Devletin geri kalmışlığının nedenlerinden biri olarak gördüğü eğitime yeterli önemin verilmediğini

¹ A. Smith’e göre mallar, üretimlerine giren emek miktarına göre mübadele edilmektedir. Yani emek, mübadele değerini belirlerken, bunun nedeni emeğin bütün ürününün emeğe ait olmasıdır. (Kazgan, 1984: 70-71; Stark, 1994: 250). Aynı şekilde Ricardo’da malların değerini üretimde harcanan emek miktarına eşitleyerek klasik değer teorisini sürdürmüştür. (Kumbaracıbaşı, 1973: 134).

belirtmiştir. Namık Kemal'in eğitime verdiği önemi şu sözlerinden anlamak mümkündür:

“İtikadımızca maarif-i umumiyenin fevaidinden bahsetmek güneşin vafında kaside söylemek gibidir. İçinde ne kadar parlak burhanlar gösterilse hasılı tahsil kabilinden olur...” (Özön, 1997: 95).

Gerçekten eğitimi, ilmi, bir devlet için güneş ışığına benzeten Kemal'in bu sözleri aslında tüm Yeni Osmanlılar hareketine egemen olmuş bir düşüncedir. İşte eğitimin bu kadar önemli olduğu bir düşünce ikliminde, geri kalmışlığın en önemli nedeni olarak eğitimdeki yetersizliğin görülmesi de muhakkaktır. Namık Kemal'in yazdığı dönemde Hürriyet gazetesinde çıkan ve kendisine ait olduğuna inandığımız şu satırlar bunu açıkça ortaya koymaktadır:

“İlmin olmadığı bir devletin ömrü uzun olmaz. Bir zamanlar Osmanlı dünyayı titretirken, şimdi bundan eser yoktur. Zira Avrupa devletlerinin kuvveti, maliyesi düzgün iken bizim halimiz acıdır. Açıktır ki onların ilerlemesine sebep, ilmin ilerlemesi, bizim geri kalmışlığımızın sebebi ise cehalet ve gaflettir. Bu hastalık ne zaman meydana geldi ve tedavisi neden yapılmadı? Bugün Osmanlının ilmi ne vaziyettedir? Bunun bilinmesi gerekir...” (Hürriyet, No:5, 27.07.1868).

Aynı şekilde Hürriyet gazetesinin bir başka sayısındaki şu satırlar da ilmin geri kalmasının sonuçlarının, ticaret ve sanayiye de yansıdığını aktarmaktadır:

“... Devletin gerilemesinin nedeni, ilmin gerilemesidir... Önceki Padişahlar ilme önem verirler, bunun yüzden okullar açarlardı. Sadece devlete memur yetiştirmek için değil, ticaret ve sanayinin gelişmesi için de ilim eğitimi verilirdi.” (Hürriyet, No:6, 03.08.1868).

Bu yüzden Namık Kemal, eğitimin mutlaka geliştirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ona göre eğitimin, sadece okuyup yazmak için değil, bütün

kurallarıyla, çeşitli alanlarda uzman yetiştirecek şekilde verilmesi gerekmektedir. Ayrıca eğitimin Batıda olduğu gibi zorunlu olması ve kadınların da erkekler kadar bu haklardan yararlanması gereğini de ortaya koymuştur. (Özön, 1997: 97) Bu sözlerle Kemal, Batı yanlısı görüşlerini ön plana çıkarırken, yine aynı dönemde Hürriyet gazetesindeki imzasız yazı, eğitim dilinin de değiştirilmesi savunmuştur:

“... Ancak şimdi okullarda, hatta üniversitelerde okuyanlar dahi ilmi tam öğrenmeden mezun olmaktadır. Bunun nedeni de eğitimin Arapça verilmesidir.” (Hürriyet, no:5, 27.07.1868).

Namık Kemal, Tanzimatla başlayan Batılılaşma hareketleri sonucu, büyük şehirlerdeki yeni hayat şartlarının, bütün toplum kurumlarında meydana getirdiği değişikliğin de farkındadır. Bu çerçevede eski Osmanlı aile yapısının da bu değişikliklerin etkisinden kurtulamadığını savunmuştur. Bu süreçte eski “konak” ailesi ahlakını savunmak isteyen bir nevi gelenekçi zihniyete karşı, aileyi batılılaştırmak eğiliminde olan hürriyetçi bir zihniyet meydana çıkmıştır ki, bu zihniyetin başında yine Namık Kemal’i görülmektedir (Ülken, 1966: 42). İbret’de yayınladığı aile, görenek, medeniyet vb. adlı makalelerinde de eski aile ilişkilerini tenkit ederek, modern batı ailesinin üstünlüğünü açıklamış ve savunmuştur (Özön, 1997: 198-203).

Namık Kemal liberal görüşlerine uygun olarak, Osmanlı Devletindeki tekellere gönderme yapmaktadır. Ona göre, tekeller hem devletin hem de halkın aleyhindedir. Çünkü Devletin asli görevi adaletin yerine getirilmesinden ibarettir (Çavdar, 2003: 22-23). Özellikle tütün tekelinin sigara içenlerin sayısını azalttığı, bu yüzden de devletin bu işten para kazanamadığını belirterek (Özön, 1997: 145), özel teşebbüsün gerekliliğini ve üstünlüğünü ortaya koymuştur.

Namık Kemal’in önerilerinin diğer bir kısmını da vergilendirme konusundaki görüşleri oluşturmaktadır. Vergilendirilen bireyin iktisadi hareket alanının daralacağından yola çıkarak, vergilendirmenin sınırlı ve adalet ilkesine uygun olması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre:

“Vergi ancak gerekli ve zorunlu harcamaları karşılamak üzere alınmalıdır. Kesin gereksinim üzerine alınan vergi, ülkede yaşayan tüm kişilere yaygın olmalıdır. Vergide kar oranı kesinlikle ölçü olarak kabul edilmemelidir. Dolaysız vergiler, dolaylı vergilere yeğ tutulmamalıdır. Vergi, belirli bir düzeye kadar artan oranlarda alınmalıdır.” (Çavdar, 2003: 22).

Görüldüğü gibi Kemal’in öngördüğü ilkeler, liberal ekonominin maliye kuralları ile uyumludur ve verginin, sosyal yaşamın düzenlenmesi için gerekli ve en önemli gelir kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.

Çünkü devletin giderlerini finanse etmek için başvurduğu diğer bir yol olan borçlanma, kriz dönemlerinde yüksek faizlerle gerçekleştirildiğinden devlet maliyesine önemli zararlar vermektedir. Özellikle dış borçlar, milli gelirden görülen gerilemenin ve hazinenin boşalmasının nedeni olduğu gibi, Devletin mali siyasi bağımsızlığını yitirmesinin de en önemli nedenidir (Önsoy, 1989: 100). Ancak bu sözlerinden borçlanmaya tamamen karşı olduğu sonucunun da çıkarılmaması gerekir. Tasfir-i Efkâr gazetesindeki şu sözleri, gerektiğinde belirli ölçülerde borçlanılabileceği düşüncesini ortaya koymaktadır:

“Medeni Devletlerde de, işleri kolaylaştırmak için başvuru yollarından biri de borçlanmadır ki, gerekli oldukça veyahut maddi bakımdan aciz kaldıkça bu yola müracaat edilebilir. Ancak lüzumu kadarınca ve geçici olmak suretiyle borçlanılabilir...” (Tasfir-İ Efkâr, s. 445, 13 Şaban 1867).

Namık Kemal için borçlanmada önemli olan, sürekli başvuru bir yol haline getirilmemesidir. Ayrıca alınan borçların gerekli yerlerde ziyan edilmeden kullanılması gerekmektedir ki, işte Devletin borç batağına düşmesinin ve biriken faizler altında ezilmesinin nedeni bu kurallara uyulmamasıdır:

“... Borçların bir çoğu sefahat ya da lüzumsuz işler uğrunda israf olunarak, gerekli yerlerde kullanılmak yerine bazı kişisel servetlerin artırılmasına yardımcı olmuş ve bu yolda devletlerin hazineleri dahi, ahalinin vergilerini ağırlaştıracak

surette büyük büyük zayi olmuştur...” (Tasfir-İ Efkâr, s. 445, 13 Şaban 1867).

Namık Kemal, ticaret, sanayi ve ziraatin geliştirilmesine önem vermiş ve bunları servet dinmenin üç kaynağı olarak görmüştür. Ona göre, Osmanlıda bir sermaye birikiminin yaratılmamasının nedeni, bu üç kaynağın geliştirilememiş olmasıdır (Önsoy, 1989: 98). Bu üç kaynaktan tercihini ise ticaretten yana koymaktadır. Çünkü ziraat yanlış uygulamalar nedeniyle kısa zamanda düzelmesi çok zor bir hale gelmiştir. Sanayinin gelişmesi için de sermaye birikimine ihtiyaç vardır ki, bunun için de en öncelikli yol ticaretin geliştirilmesi olmalıdır. Bunu İbretteki şu cümlelerinden de anlamak mümkündür:

“...Halbuki dünyada mevcut olan üç memba-i servet içinde ticaret en ziyade isar-i menfaat istidadında bulunduğundan servet-i milliyemiz o yolların açılmasına bir iftikar-i şedit arzedip duruyor.” (Özön, 1997: 164).

Namık Kemal’in tüm yazılarında egemen olan liberalizm anlayışı, dış ticaret konusunda farklı boyuttadır. Çünkü ona göre, Devletin çöküşünün en önemli nedenlerinden biri yabancı devletlerin verilen imtiyazlar sonucu ülkeyi sömürmeleridir. Bu konudaki görüşlerini yine Hürriyet gazetesinde özetle şu şekilde dile getirmiştir:

“...Devlet tarımda ve sınıyide kendine yeter durumdayken, son yıllarda bunların tamamı yok oldu. Bunun nedeni, yabancılara verilen serbest ticaret ayrıcalığıdır. Avrupa mallarının ülkemize akmasıyla, yerli mallarımız gözden düştü ve yerli imalatımız durma noktasına geldi. Bu tür ticaretten fayda sağlamadığımız gibi, yerli ticaretimizi de yabancılara kaptırdık...” (Hürriyet, No:7, 10.08.1868).

Ancak bu sözlerinden dış ticarete serbestliğe tamamen karşı olduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. Çünkü başta da belirtildiği gibi, yazının devamında dış ticarete serbestliğin çok uygunsuz bir zamanda, gelişmiş ekonomilerle rekabet edilemeyecek bir durumda iken kabul edildiğini öne

sürerken (Mardin, 1985(b): 626), serbestlik için hiç olmazsa bir süre beklenmesi gerektiği izlenimini vermektedir.

Her ne kadar dış ticarete serbest politika kararına karşı çıksa da, bundan, Önsoy'un (1989: 101) iddia ettiği gibi himayeci politika yanlısı olduğu sonucunun çıkarılmaması gerekir. Çünkü Namık Kemal'in yukarıda verilen örneklere göre ekonomik tercihinin, en azından liberalizme daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, gerçek anlamda iktisadi kuralları özümseyemediği, Ali ve Fuat Paşalar kadar olmasa da kendi içinde bazı çelişkilerinin olduğu görülmektedir. Aslında çelişkileri sadece iktisadi alanda değil devlet anlayışında da kendini göstermektedir. "Parlamentolu Fransız Monarşisi" idealini dile getirirken diğer taraftan, "daima Ali Osman'ı isteriz" (Birand, 1955: 37) sözleriyle aslında geleneklerinden kopamayacağını sinyali vermektedir.

2.4. YABANCILARIN İKTİSADİ FAALİYETLERİ

Daha önce Batılı iktisadi düşüncelerin iki kanaldan Osmanlı İmparatorluğuna aktığını belirtmiştik. Birincisi, yukarıda incelediğimiz bürokrat kesim ile bir kısım aydının Batı ile teması sonucu, ekonominin kötü gidişini sorgulama çabalarıydı. İkincisi ise, 1830'larla birlikte yabancıların etkisidir (Sayar, 2001: 154). Tanzimatla birlikte hızlanan yabancı kaynaklı iktisadi düşünceler, 1860'lara kadar yoğun şekilde İngiliz etkisini taşımaktadır. Bu etkinin kaynağı ise, 1830-1837 yılları arasında İngiliz elçiliğinde başkatip olarak görev yapan David Urquhart'dır. Dönemin İngiliz elçisi tarafından yardım görerek Osmanlı Devletinde araştırmalar yapan Urquhart, ülkenin zengin hammadde kaynaklarının İngiliz çıkarları için yararlı bir alan olduğuna karar vererek, iki ülke arasında dış ticaretin artırılmasını savunmuştur. Aynı görüşteki bir diğer yabancı da yine İngiliz Churchill'dir. İstanbul'da ticaretle uğraşan, aynı zamanda bazı İngiliz tüccarlarının temsilcisi olan Churchill de, geniş topraklara sahip Osmanlı Devletini bir tarım ülkesi olarak değerlendirirken, tarım ürünü ihraç edip, sanayi malı ithal etmesi gerektiğini

öne sürmüştür (Önsoy, 1985: 92-95). Görüldüğü gibi her ikisinin de ortak yanı Smithian teori çerçevesinde ülkenin serbest ticaret koşullarına kapı açmasını yerleştirmeye çalışmaktır. Ancak bu konuda en önemli başarılarından biri de Fransız Blacque Beye aittir. Osmanlı bürokrasisi ile kurduğu yakın ilişkiler, dostluklar sayesinde, liberal politikaların ülkede tanınmasına ve benimsenmesine önemli katkıları olmuştur.

Bu şekilde yabancı faaliyetlerinin etkisinde, elbette mensup oldukları ülkelerin, ülke içindeki elçiliklerin ve şahsi gayretlerinin payı büyüktür. Ancak Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların yardımları da ihmal edilemeyecek düzeydedir. Bu çerçevede ülkede yaşayan özellikle Rum ve Ermenilere mensup azınlıklar yıllar boyu elde ettikleri avantajları bu iktisadi faaliyetler için kullanmışlardır. Batı kültürüne aşinalıkları, çocuklarını eğitim için Avrupa ülkelerine göndermeleri dolayısıyla da, hem dil hem de entelektüel açıdan zamanın yeni batılı fikirleri almaya hazırdırlar zaten. Tanzimatla birlikte yüksek hizmetlere getirilmeleri onlardan tercümanlar, sefirler, müşavirler, hatta pekçok nazırlar yetişmesine neden olmuştur. Bu şekilde Tanzimatın getirdiği özgürlük ortamından yararlanan azınlıkların ekonomik alanda kuvvetlenmeleri, yabancı sermayenin ülkeye serbestçe girmesi ve onları koruması, ticaret işlerinin ellerine geçmesine ve önemli ölçüde nüfuz sahibi olmalarına yol açmıştır (Ülken, 1966: 37). Zaten daha önce değinilen Galata Bankerlerinin, uzun süredir en üst seviyede mali kaynak, hatta danışman rolü oynamaları (Toprak, 2003: 48-52) konumlarını destekler niteliktedir. Osmanlı Devleti içinde yaşamalarına rağmen tüccar kesim, kendi ülkelerinin kanunları ile idare edildiklerinden Devletin ilerleme sahalarına çok da yardımcı olmamışlardır (Zimmerman, 1964: 87). Kendilerini hep ülkelere mensup hissetmeleri, o ülkelerin çıkarlarını korumalarına neden olurken, Batının Osmanlı Devletindeki faaliyetlerinde de hep başrolde olmuşlardır.

Bu yüzden Urquhart'ın Smithian teoriyi yaymadaki becerisinde, kendi çabalarının yanında bu hazır oluşumun etkisini de gözardı etmemek gerekir. Urquhart öncelikle, Osmanlı Devletindeki eski uygulamaların, tekeller ve dahili gümrükler başta olmak üzere kaldırılmasını önermiştir. Ona göre ülkede üretimi artıracak, ilerlemeyi sağlayacak, tek politika serbest ticaret

politikası olacaktır (Önsoy, 1988: 33; Sayar, 2000: 193). Urquhart'ın bu çabaları doğrultusunda Osmanlı Devleti ile ilgili tespiti önemlidir. Ona göre klasik teori çerçevesinde olmaması gereken devlet müdahalelerinin hiçbirisi zaten ülkede yoktur. Bu yüzden serbest ticaret ilkelerinin kolaylıkla ülkede uygulanabileceğine inanmıştır. İngiliz hükümetince de desteklenen bu çabalar etkisini göstermekte gecikmemiş, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması, Urquhart'ın da etkisiyle imzalanmıştır. Kendisini tam bir A. Smith destekçisi olarak tanımlayan Urquhart'ın çabaları, inandığı klasik teorinin olumlu sonuçlarının hem İngiltere için hem de Osmanlı Devleti için gerçekleşmesini sağlamaktan ibaret olabilir. Çünkü klasik üstünlükler yaklaşımı çerçevesinde düşünüldüğünde, her iki ülkenin de bu şekildeki serbest ticaretten karlı çıkabilmesi için İngiltere'nin de gümrükleri indirmesi konusunda baskı yapmaktan çekinmemiştir (Mardin, 1985(b): 621-622). Diğer yandan 1820'lerde Yunan bağımsızlık hareketine yardım etmiş olması, Yunan Devleti kurulduktan sonra Osmanlı dostluğuna yönelmesi, aslında sadece İngiliz çıkarlarına¹ hizmet ettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Koloğlu, 1995: 327). Ancak bu iki yargının ortak noktası, Osmanlı Devletinin karşılaştığı ilk iktisadi düşünce sisteminin Urquhart tarafından ülkede tanıtılması olmuştur ki, burada önemli olan da budur. Onsekizinci yüzyıl liberalizminin güçlü savunucusu olarak, serbest ticaret ilkelerinin ülkede hayata geçirilmesi için çaba sarfettiği ve sonunda başarılı da olmuştur. Bu açıdan Urquhart'ın, sonuçları açısından ise İngiltere'nin başarısı kesin olmakla birlikte, Osmanlı Devletinin çıkarları konusunda başarısızlıktan söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü İngiltere'nin serbest ticaret antlaşmasından tek taraflı olarak yararlanması ülkeyi açık pazar haline getirirken, Urquhart'ı eleştirenlerin güçlü konuma gelmelerine neden olmuştur.

Yabancıların önemli etkilerinden biri de Batı dünyasında önemini kavradıkları basının Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmesini sağlamak

---

¹ Urquhart tam bir Laissez-faire taraftarı yapan gelişmenin 1820'lerde İngiliz ekonomisinde sifra doğru düşmeye başlayan kar oranının çözümünü dış piyasalarda bularak krizin aşılmasında gösterdiği gayret olarak bilinmektedir. Yazı ve sohbetleri ile üstlendiği bu önemli gayretin etkisini 1838 Baltalimanı ve 1839 Tanzimat fermanının oluşmasında görmek de yanlış olmaz aslında. (Sayar, 2001: 155)

olmuştur. Bu bağlamda resmi olmayan ilk periyodik gazete olan Ceride-i Havadis William Churchill tarafından çıkarılmıştır (Lewis, 1998: 145). Ticaretle uğraşan ve İngiliz tüccarların temsilcisi niteliğindeki Churchill de Urquhart'la aynı görüşleri paylaşmaktadır. Ona göre de Osmanlı toprakları geniş ve elverişli tarım alanlarına sahiptir. Bu topraklar gereğince işlendiği takdirde Osmanlı önemli bir tarım ürünü ihracatçısı haline gelecektir. Ancak ülke sanayileşmenin gerektirdiği teknik bilgi ve sermaye olanaklarına sahip olmadığından, tarımsal ihracattan elde ettiği gelire dışardan sanayi ürünü alması lehine olacaktır (Önsoy, 1988: 33; Önsoy, 1985: 92-93; Sayar, 2000: 273-274). Görüldüğü gibi Churchill'de Smithian üstünlükler teorisini savunarak, ülkede serbest ticaretin yerleşmesi için çaba sarfetmektedir. Ancak Mardin'in (Mardin, 1985(b): 624) deyimiyle, İngiliz tüccarların temsilcisi sıfatı bu çevrelerin görüş ve isteklerini yansıttığı anlayışını güçlendirmektedir. Çünkü Osmanlı'nın hububat satışından elde ettiği gelir, İngiliz sanayi mallarının satışını artıracaktır. Yine de iki ülke arasındaki böyle bir serbest ticaret ilişkisinin iki ülkenin de yararına olacağını belirterek liberal görüşlerini savunmuştur.

İngiltere'nin kendileriyle sürekli temas halinde olan bu kişiler aracılığıyla Osmanlı ekonomisini yönlendirme ve kendi eksenlerinde politikalar üretme çabası içinde oldukları görülmektedir. Ancak Fransızların o zamana kadar görülmemiş kişisel çabaları bu girişi hızlandırmıştır. Bu Fransız kesim, resmi temaslar dışında ilk kez Müslüman Türklerle samimiyet kurmaya ve onların dostluğunu kazanmaya çalışmışlardır. Türkçe konuşan Fransızlar, yerli Hıristiyanların da etkisiyle Batıya yakın az sayıdaki yüksek mevkili Türkler arasında yankı bulmuştur (Lewis, 1998: 65). Bunların en önemlisi daha çok gazeteci kimliği ile iktisadi liberalizmi tanıtmaya gayreti içinde olan Blacque Beydir (Sayar, 2001: 154). 1792'de Paris'te doğan Alexandre Blacque, 1924'te İzmir'e gelerek hem tüccar hem de avukat olarak çalışmaya başlamış, aynı zamanda da ilk Fransızca gazeteyi çıkarmıştır. Aynı dönemi paylaştığı İngilizler gibi Blacque Bey de, ticaret serbestliğini savunmuş ve Osmanlıdaki tekelleri geri kalmanın en önemli nedeni olarak görmüştür. İzmir'de ilk kez Batı türü bir borsa kurulması girişimlerinde de öncülük

yapması, serbest piyasa ekonomisi kurallarına temelden taraftar olduğunu göstermektedir. Blacque'in en önemli özelliği Osmanlı yöneticilerinin tam anlamıyla güvenini kazanmış olmasıdır. Bu yüzden Avrupa'ya hitap eden resmi gazetenin başına getirilmiş ve birçok diplomatik olayda arabulucu olarak kullanılmıştır. Blacque bu gazete aracılığı ile Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarına karşı yayınlar yaparken, kendi ülkesi Fransa'nın dahi tepkisini çektiği görülmektedir (Koloğlu, 1988: 146-147). Gazetenin amacını özetleyen şu yazısı tepkilerin nedenini ispatlar niteliktedir:

“...Osmanlı Devletinin davasının ve gerekli haklarının yeri geldikçe Avrupa'da ispat ve ilanı hususunda ve ıslahı ve yüceltilmesi yüce istek olan iyi düzenlemelerin sağlanması emrinde bu gazetenin büyük hizmetler vereceği düşünülmelidir.” (Koloğlu, 1988: 145).

Blacque Bey de, Urquhart gibi Osmanlı ekonomisinin liberal politikalara çok yatkın olduğu görüşünü savunmuştur. Ona göre ülke gereken özgürlük ortamına sahiptir, ancak yapılması gereken, ekonomi alanında liberal düzenlemelerin gerçekleştirilerek Avrupa ile entegrasyonun sağlanmaya çalışılmasıdır. Bu yüzden Avrupa ile tam anlamıyla eşit, sistemli ve sürekli bir entegrasyonun sağlanması fikri de Blacque'a aittir. Bu öneriyi yaparken bir yandan da Avrupa Devletlerinin tek yanlı uygulamalarını eleştirmiş, serbest ticaret antlaşmalarının eşit şartlarda olması gerektiğini savunmuştur (Koloğlu, 1998: 62-65).

Görüldüğü gibi, Tanzimatın ertesinde ülkeye akan ilk iktisadi sistem liberal görüşler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Özellikle Yeni Osmanlılar hareketinin etrafındaki azınlıklar ve yabancıların bu harekette önemli rol oynadıkları görülmektedir. Serbest ticaret ilkelerinin ülkede hayata geçirilebilmesi için yaptıkları telkinler, Osmanlı yöneticileri tarafından da benimsenmiş, bu sayede Smith çıkışlı klasik teorinin tanınması sağlanmıştır. Ancak Tanzimatın getirdiği özgürlük ortamı içinde azınlıkların, Osmanlı toplumunda olacak değişmeyi kendi faydalarına kullanmaları, ülkeye sokulan yabancı sermaye ile birleşerek kuvvetlenmeleri ülkenin ticaret ve

endüstrisinin aleyhine gelişmiştir (Kazgan, 1999: 44). Her ne kadar ülkedeki bir kısım aydın ve hatta Blacque Beyde gördüğümüz gibi bu akımın bazı yabancı temsilcilerinin bu tek taraflı yapılanmayı eleştirmelerine rağmen, ülkenin içinde bulunduğu durum, kendisini açık pazar haline getiren uygulamaların önüne geçememiştir. Bu şekilde ülkeye ilk giren iktisadi sistem, İngiltere başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinin temsilcileri aracılığı ile liberal görüşler olurken, özellikle Almanya ve Avusturya tarafından bu gelişme engellenmeye çalışılmıştır. Almanya reformlarının gereksizliği ileri sürerken, aynı şekilde Osmanlı Devleti ile yakından ilgilenen Avusturya başbakanı Metternich de, Avrupa kaynaklı reform girişimlerinin ülkenin aleyhine olacağını belirtmiştir (Karal, 1983(b): 262). Ancak dünyada liberal rüzgarların estiği bir ortamda çok fazla dikkate alınmayan bu uyarılar, daha sonra ikinci Meşrutiyetin ilanı ile milli iktisat doktrini şeklinde kendini gösterecektir.

III. BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNÇESİNİN ÇAĞDAŞLAŞMASI

3.1. ÇAĞDAŞ İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNİ YÖNLENDİREN FİKİR AKIMLARI

Tanzimatın ilanından 1860'a kadar daha yoğun şekilde düşünce dünyamıza giren modern iktisat düşüncesi, aslında tabii bir gelişmenin sonucu olmaktan çok devlet politikasında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Önceki bölümde ilk iktisadi arayışların bir zorunluluk olarak ülke gündemine girdiği üzerinde durulmuştu. Bu dönemde, daha çok padişahlara sunulan layihalarda Avrupa'nın ekonomik açıdan gelişmişliği ve Osmanlının az gelişmişliği üzerinde durulmaktaydı. En güzel örneğini Ali ve Fuat Paşalarda gördüğümüz bu layihalar döneminde, aynı zamanda dönemin, Avrupa'yı görme fırsatını elde etmiş Sadık Rifat Paşa ve Cevdet Paşa gibi önde gelen aydınlarının Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gelişmişlik düzeyini karşılaştırmacı ve çözüm önerileri getirici görüşleri de, iktisadi alanda yenilik çabalarını karşımıza çıkarmıştı. Tanzimattan sonra girmeye başlayan daha derli toplu iktisat düşünceleri ise, hürriyetçilik akımlarının da etkisiyle, bununla bir tutulan liberalizm odaklı olarak gelişmiştir. Aslında 1830'lara kadar sürecek olan ilk iktisadi arayışlar çerçevesinde gelişen iktisadi hürriyetçilik akımının, Osmanlı iktisat zihniyetinde çok da fazla bir değişikliğe yol açmadığını görülmüştür. Ancak Tanzimat sonrası artan iktisadi sorunları aşmak için de Batılı iktisat politikalarına bel bağlandığı görülmekle birlikte, verilen imtiyazlarla ülkenin bir açık pazar haline dönüşmesi, 860'lardan sonra, daha sonra incelenecek olan himayeci eleştirilerin artmasına neden olacaktır.

Şunu açıkça belirtmek gerekir ki, biraz klasik dönemdeki merkantilist karşıtı uygulamaların yatkınlığı ile, biraz Tanzimat kuşağının hürriyetçi

söylemi benimsemiş olmasıyla, birazda dış güçlerin etkisiyle liberal görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 sonrası geniş yankı bulmuştur. Bu bakımdan klasik iktisat öğretisi Tanzimat sonrası Osmanlı yazının da sürekli vurgulanır olmuştur. Batılılaşma hareketinin öncüleri olarak kabul edilen Şinasi, Namık Kemal gibi düşünürlerin, sosyal mesajlarla yüklü edebi eserlerinde liberal görüşleri savunmaları, geniş halk kitlelerinin bu uygulamalardan haberdar olmasını sağlamıştır. İçlerinde Yeni Osmanlılar Hareketinin öncülerinin de olduğu bu grubun kısmen sistem değişikliği yanlısı tutumları da (Okay, 1980: 8), hürriyetçilik akımıyla uyumlaşan liberalizmin benimsenmesini sağlamıştır. Daha da önemlisi bu liberal görüşler Osmanlı yönetimince de benimsenmiş ve liberal öğretilere uygun politikalar bu dönemde kendini göstermiştir. Özellikle ekonominin parasallaşması doğrultusunda pazar göstergelerine öncelik tanınmış, ticaret sözleşmeleriyle de dış ticarete serbest politikalar benimsenmiştir (Toprak, 1985 (c): 635).

Esasen Tanzimatın bu ilk dönemlerindeki düşüncelerin, Namık Kemal, Şinasi örneğinde olduğu gibi gerçek anlamda bir iktisatçı zümreden geldiği söylenemez. Çünkü, daha çok iktisadi hürriyetçilik şemsiyesi altında, pozitif-normatif¹ ayırımı olmayan fakat ekonominin içinde bulunduğu sorunları aşması için çeşitli reçeteler sunan kişilerin görüşlerinden ibaret olduğu görülmektedir. Ancak iktisatla dolaylı olarak ilgilenen bu zümrenin liberalizmin gelişmesine öncülük ettiği de bir gerçektir. Çünkü yine bu dönemde artan tercüme faaliyetleri Fındıkoğluna (1946: 17) göre, iktisadi konulardaki ilk eser olan “İlmi Tedbiri Menzil” i ortaya çıkarmıştır. Sahak Abru tarafından kaleme alınan bu eser her ne kadar Fransız iktisatçı J.B. Say'ın² eserinin sadece bir

¹ Normatif kavramı, yanlışlanabilirliği olmayan değer yargılarını, iktisat politikası önerilerini, olması gerekeni ifade ederken, Pozitif kavramı, iktisadi düzenlilikleri, tutumları değer yargılarından bağımsız olarak açıklama, bunlara dayanarak tahminde bulunmayı ve olanı formüle etmeyi kapsamaktadır. (Alada, 2000: 38). Bu yüzden, Pozitif teorinin ulaştığı sonuçları test etmek, yani olayların onu doğrulayıp doğrulamadığını araştırmak mümkündür. Ancak Normatif teoride bunu yapmak yani, gözlemlere başvurarak, ekonometrik araştırmalar yaparak bir teorinin doğru olup olmadığını göstermek imkansızdır. Çünkü işin içinde subjektif nitelikte değer yargıları vardır. (Üstünel, 1972: 21-22). Dolayısıyla pozitif ve normatif arasındaki ayırım, dünyanın fiilen nasıl işlediğine ilişkin görüşlerin, nasıl işlemesi gerektiğine ilişkin görüşlerden ayrı tutulmasını sağlar. (Lipseş, Steiner, 1984: 17-21). Konu hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Friedman, 2000: 12-28).

² Fransa'da doğan J.B. Say, burada ilk politik iktisat profesörü olduğu gibi aynı zamanda, ünlü “Treatise on Political Economy” adlı eserin yazarıdır. Say, A. Smith'in rekabet, doğal düzen, özgürlük

tercümesi olsa da, bilimsel anlamda liberalizm arayışının başlaması bakımından önemli bir adım olarak kabul edilmelidir. Bu bakımdan Sayar'a (2001: 182-184) göre, modern iktisat düşüncesinin gerçek anlamda düşünce ikliminde yerini almaya başlaması 1871-1876 yılları arasındadır. Özellikle klasik teoriye marjinalist¹ açıdan eleştirel bakanların temsilcisi niteliğindeki, subjektif değere önem veren Ohannes Paşa yazılarında bu akımın ülkede yerleşmesinde etkili olmuştur. Tarım-sanayi tartışmasında, tarımdan yana tavrıyla, Osmanlı Devleti için sanayileşmenin gerekli olmadığını ileri sürerek (Fındıkoğlu, 1952: 344), her ülkenin belirli alanda uzmanlaşması fikrinin de ülkedeki ilk savunucusu olmuştur. Sonrasında ikinci Meşrutiyetin en önemli dergisi olan Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye dergisi ise liberal görüş savunusunun doruk noktasını oluşturmaktadır. Mehmed Cavid, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb tarafından çıkarılan dergi her yönüyle liberal görüşlerin savunusunu üstlenmesi bakımından, Osmanlı iktisadi düşüncesinin çağdaşlaşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Ancak derginin bir diğer önemli özelliği Pozitivizmin² felsefi boyutlarının ilk kez bu dergide işlenmiş olmasıdır.

---

ve sınırlı devlet sisteminin destekçisi ve laissez-faire kapitalizminin tavizsiz savunucusu olmuştur. (Skousen, 2003: 51-52). Aynı konuda bkz. (Kumbaracıbaşı, 1973: 66-67).

¹ A. Smith ünlü eserini yayınladıktan yaklaşık üç yıl sonra, 1870'li yıllarda güncel sorunları çözümlenmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle tarihçi okul, laissez-faire yaklaşımına karşı devlet müdahalesinin gerekliliğini savunurken, aynı zamanda klasik teorelin metodolojisine de eleştiriler yöneltmiştir. (Savaş, 1997: 511-515). Tarihçi Okulun bu olumsuz tutumuna bir anlamda reaksiyon olarak ortaya çıkan Menger, Walras ve Jevons gibi Marjinalistler, kesin bir ekonomi teorisi gerekliliğini savunarak, bir anlamda klasik teoriyi yeniden canlandırmışlardır. (Skousen, 2003: 2). Marjinalist Okulun teorisi psikolojik temellere dayanırken, hareket noktaları bireylerin ihtiyaçlarıdır. Bu bakımdan malların değerini bireylerin attettikleri kıymetle özdeşleştirirken, fayda değerini ortaya çıkarmışlardır. Malların değeri kesin değil, izafidir. Dolayısıyla klasiklerin objektif davranışlarının karşısına Marjinalistler subjektif yaklaşımı getirmişlerdir. (Kumbaracıbaşı, 1973: 105-106; Stark, 1994: 276-277). Aynı zamanda Marjinalist analiz, fayda, maliyet, gelir ve verimlilik alanlarında üretici ve tüketici davranışlarının açıklanmasına teorik bir çerçeve çizmeyi amaçlamıştır. Bu konudaki amaçları ise, klasiklerle aynı görüşte oldukları makro büyüklüklerin davranışlarının yanısıra, bunları mikro bazda temellendirmeyi başarmaktır. (Demir, 1996: 15-16). İşte klasik iktisat düşüncesinin Smith-Ricardo yorumuna dayalı pozitif boyutu (emek-değer teorisine dayanır) 1871'de, Neoklasikler olarak da adlandırılan marjinalistler tarafından bu şekilde sağlam bir zemine oturtularak dünyaya akmıştır. Bu, sadece geliştirilen teoriler nedeniyle değil, bugünkü yerleşik iktisadın temel mantığını yansıtmaması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

² Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında beliren Pozitivizm, Felsefe dilinde, geçmişin bıraktığı her şeyi terk etmeye yönelik doktrine işaret etmek için A. Comte tarafından ortaya atılmıştır. Comte'un felsefi doktrinine göre, insan zekası asıl yaratılışı ve şeylerin gerçek nedenlerini bilmeye elverişsizdir. Bu yüzden bilim, devamlı birbirini takip eden kanunları kurmakla görevlidir. Amaç ise, olayların geliş şartlarını incelemek ve aralarındaki normal ilişkilerle benzerlik ve ardı ardına gelişlerine göre birini diğerine bağlamaktır. Bu şartlarda Pozitivizmin ana görevi, gerçek ilmi yaygınlaştırmak ve toplumsal yönetimi sistemleştirmektir. (Korlaelçi, 1986: 15-17). Comte felsefesini bu şekilde özetlerken, felsefi

Evrimsizliğin temel ilke olarak benimsendiği dergide, Bedi Nuri, Satı, Asaf Nef'i, Dr. Ethem, Faik Nüzhet gibi birçok yazar da toplumbilimle ilgili kapsamlı yazılar yazmışlardır (Toprak, 1985(a): 127). Özellikle Ohannes Paşa'nın izinden giden M. Cavid Beyle doruk noktasına ulaşan liberal görüş 1908 ve sonrasında bir süre devlet politikası olarak uygulama olanağı bularak, sistemli bir şekilde Osmanlı Devletinin son dönemindeki önemli bir düşünce akımını oluşturmuştur.

Ancak bir başka grup düşünür de, daha sistemli bir şekilde, ekonominin düzelmesi için devletin güdümünde, iktisadi himayecilikle yol alınmasını tavsiye etmektedir. Bu gurubun en önemli isimleri ise, A. Mithat Efendi ve sonraki yıllarda daha sistemli bir yapıyla karşımıza çıkan Akyiğitzade Musa Bey'dir (Sayar, 2001: 128-129). A. Mithat Efendinin özellikle "Ekonomi Politik" adlı eserinde savunduğu korumacı politikalar Musa Bey ile devam etmiş ve ikinci Meşrutiyet sonrası Milli İktisat politikalarıyla daha belirgin hale gelmiştir. Bu düşünürlerin himayesinde gelişen korumacı düşünce, A. Smith'in klasik teorisine¹ bir anlamda karşı çıkış olarak kendisini göstermiş ve alternatif politikalar üretilmesini sağlamıştır. Buna göre insanlar klasik teorinin aksine sadece ekonomik dürtülerle hareket etmemekte, insan davranışlarını, din, örf ve adetlerinde etkilediği göz önüne alınarak, bu çerçevede iktisadi politikalar

---

gelişimi dinamik bir gelişmeye bağlamıştır. Bu dinamik gelişme içerisinde Teolojik, Metafizik ve Pozitif olarak adlandırdığı üç statik dönemin amacı, insanların şahsi tanrıların tasarlandığı en eski geçmişten, kozmik kuvvetlerin kainatı yönettiğinin düşünüldüğü bir orta devreye ve insanların ilim sayesinde toplumlarını planlayabildikleri pozitif bir duruma doğru tek bir çizgi üzerinde gelişmesi hareketini gösterir. (Zimmerman, 1964(a): 89-90). A. Comte'nin izlediği bu yol, bir anlamda insan tarihinin birliği düşüncesini haklı çıkarma isteğidir ki, bu durumda toplumsal doğa, tarihsel evrimin temel niteliklerinin ortaya koyduğu gibi olması gerekmektedir. (Aron, 2000: 69-70). Pozitivizmin dünyadaki ve Osmanlıdaki önde gelen düşünürleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Korlaelçi, 1986: 49-165 ve 227-313).

¹ Klasik teorinin temel unsurları daha önce dipnotlarda yeri geldikçe incelenmişti. Burada dar bir çerçeve çizerek olursak, 1776'da "Ulusların Zenginliği" adlı kitabıyla iktisat bilimine yeni bir anlayış getiren A. Smith'in Klasik teorisi kabaca şu dört unsuru içermektedir: Bireycilik, özgürlük, kendiliğinden doğan düzen ve piyasa ekonomisi ile sınırlı devlet (Yayla, 1998: 139-140). Bu ilkeler ışığında gelişen teori, Aydınlanma Çağında dünya çapında ses getiren yeni bir düşünce sistemini doğurmuştur. Skousen'in, (2003: 15), insanlık tarihinde bir dönüm noktası olarak özetlediği teori, insanların iktisat ve ticaret hakkındaki düşünce ve uygulama yollarını kökten değiştirecek bir evrensel zenginlik ve finansal bağımsızlık formülü olarak kabul edilmiştir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. (Skousen, 2003: 13-125; Savaş, 1997: 266-275; Barber, 1999: 45-67; Kumbaracıbaşı, 1973: 45-57; Yayla, 1998: 66-82; Roll, 1994: 161-175; Stark, 1994: 246-252; Demir, 1996: 8-14).

oluşturulmalıdır. A. Mithat Efendi bu konudaki görüşlerini şöyle özetlemektedir:

“Lüzumu taktir etmiş olduğumuz cemiyet yalnız mesela bir milyon halkın İstanbul’a toplanarak kimisi hakim kimisi mahkum olduğu ve kimisi halka kundura yaptığı ve kimisi dahi kunduracıya ekmek sattığı halde yaşamasından ibarettir. Acaba insanların mecbur olduğu cemiyet yalnız bundan ibarettir itikadında mı kalacağız?” (Mardin, 1985 (b): 628).

Daha sonra ayrıntılı olarak inceleneceği gibi korumacı politika yanlılarının eleştirdiği ikinci önemli nokta ise, dış ticarete izlenen serbestlik politikasıdır. Ülke ekonomisinin gelişmiş sanayi ekonomileri ile rekabet edemeyeceği savından hareketle, açık pazar durumuna düşmemek için ülke sanayinin korunması gerekmektedir (Toprak, 1985(c): 636).

Her ne kadar korumacı politikaların, liberal görüşe tepki olarak sonradan ortaya çıktığı düşünülse de, aslında, liberalizmin yayılmaya başlamasıyla birlikte doğduğu, ancak liberal politikaların önemli miktarda taraftar bulduğu bir ortamda silik kaldığı unutulmamalıdır. Çünkü liberal teori yanlısı ilk önemli yapıtlardan olan Sakızlı Ohannes’in “İlmi Serveti Milel” adlı eseri ile Ahmet Mithat’ın “Ekonomi Politik” adlı eseri aynı yıllarda (1880-1881) yayınlanmıştır (Çavdar, 1992: 127). Buna göre, 1860'lara kadar olan süreçte İngiliz etkisiyle¹ liberal sistem etkili olmuş ve ilk tercümelemler genellikle yabancılar ile azınlıklar tarafından yapılmıştır (Önsoy, 1985: 95). Ancak şu husus önemlidir ki, sonraki dönemde, yani iktisadın daha bilimsel olarak ele alınmaya başlamasıyla birlikte himayeci sistem de yerleşmeye başlamış ve yine daha

¹ Tanzimattan sonra Smith-Ricardo çıkışlı, emek-değer teorisine dayanan klasik iktisat öngörülerini, 1960'lara kadar Tanzimat aydınlarının başvuru kaynağını oluşturmuştu. Bunun nedenlerinden biri yabancıların, özellikle İngiliz elçiliğinde görevli D. Urquhardt'ın Osmanlı devlet adamlarıyla sohbetlerinde laissez-faire kaynaklı klasik iktisadın yayma çabası olmuştur. (Sayar, 2001: 154). Aynı şekilde İngiliz tüccarlarının temsilcisi niteliğindeki Churchill'de 1840'da çıkardığı gazete aracılığı ile İngiliz liberalizminin yayılmasına yardımcı olmuştur. (Önsoy, 1988: 33). Bir diğer etki kaynağı da Namık Kemal, Şinasi gibi Tanzimat aydınlarının Avrupa'da oldukları sırada edindikleri laissez-faire düşüncesidir. Ancak daha sonra değinileceği gibi, ilk çeviri eserlerin Smith-Say yorumuna dayalı Fransızca eserler olması, aslında ülkede Fransızcanın, İngilizceden daha fazla biliniyor olması ile bağlantılı olduğu düşünülmelidir. Ancak bu etki Tanzimatın hemen ertesinde daha çok siyasal ve toplumsal alanla sınırlı kalmıştır. (Sayar, 2000: 297; Kurdakul, 1989(a): 184-185).

derli toplu eserler bu konuda da verilmiştir. Bu bakımdan kapitalistleşme yolunda, ancak iki ayrı kutupta ilerleyen iktisadi görüşlerin önemli temsilcilerinin öne sürdüğü politikalar, Osmanlı Devletinin son dönemine damgasını vuran iktisadi düşünce akımları olarak incelememizin anakonusunu oluşturacaktır.

3.1.1. ÇAĞDAŞ İKTİSATÇI KUŞAĞININ DOĞUŞU VE NEDENLERİ

Tanzimatla güçlenmeye başlayan Batılılaşma, medenileşme rüzgarları, ikinci Meşrutiyetle¹ birlikte doruk noktasına çıkmıştır. Ancak bu süreçte birçok hizipler kurulduğu, bu yüzden Batılılaşmanın birbirine benzemeyen çeşitli manzaralar aldığı görülmektedir. Bunlardan biri, Tanzimatın medeniyetçileridir ki, onlar için asıl sorunun Osmanlı birliğini koruyarak Batılılaşmak olduğu daha önce belirtilmişti. Bunun için de, Osmanlı-İslam geleneklerine sadık bir Batılılaşmayı hızlandırmak istemişlerdir. Özellikle, layihacılar olarak nitelediğimiz Ali ve Fuat Paşalar başta olmak üzere, Namık Kemal, Şinasi gibi Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelenleri bu grubun öncüleri arasında yer almaktadır. Batıcıların diğer bir kısmı ise, ülkede en önemli meseleyi sosyal kuruluşların yetmezliğinde görmektedirler. Onlara göre Türkiye üretici ve müteşebbis insan yetiştirmedeği, yalnız her işe koşan memur sınıfı ve şahsi girişimden yoksun çiftçi yetiştirdiği için bütün batılılaşma hareketleri neticesiz kalmıştır. Başlarında Prens Sabahattin olmak üzere, bu aydın zümre, önce sosyal yapının tetkiki, sonra onu Batı medeniyetini kuran ileri toplumsal yapıya ulaştıracak radikal bir eğitim sisteminin kabulü yolunu ileri sürmüşlerdir. Batıcıların bir üçüncü kısmı Servet-i Fünun ve Ulum-u İçtimaiye dergileri etrafında toplanan

¹ Yeni Osmanlıların baskısı ve Mithat Paşanın çabaları sonucu 1876 yılında Osmanlı Devleti ilk anayasası olan “Kanuni Esasi” sine kavuşmuştu. Ancak kısa süre sonra Abdülhamit’in meclisi kapatmasıyla başlayan istibdat döneminde, yönetime karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında toplanan yeni bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur. İttihatçı Jön Türklerin yurt içinde ve dışında yaptıkları muhalefet, 1908 yılında ikinci Meşrutiyetin, yani yeni bir anayasal ve parlamenter dönemin başlamasıyla sonuçlanmıştır. (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 56). İkinci Meşrutiyetin ilanı ve kanun düzenlemeleri için bkz. (Gözübüyük, Kili, 1982: 63-86).

pozitivistlerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi evrimciliğin¹ temel ilke olarak benimsendiği dergide (Toprak, 1985(a): 127), bir bölümü sosyalizme² kadar ilerleyen grup, bütün hakikati yine Batı'da görmüş, Doğuya ve geçmişe bakmaya lüzum görmemişlerdir. Batıcıların bir kısmı da, Jön Türkler arasından doğan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır” şeklindeki hayranlık duygusundan ilham alanlardır. Onlar, Doğudan gelen her şeyi geri, Batıdan gelen her şeyi ileri bulmuşlar, tersine geleneğe bağlanmak isteyenleri de gericilikle itham etmişlerdir. Başında İçtihat dergisi ve onun sahibi Abdullah Cevdet'in olduğu grup, geçmişteki her şeyin inkarına gittikleri için batıcılığı tehlikeli bir zemine sürüklemişlerdir (Ülken, 1966: 205-207).

Batıcılık hareketlerinin yoğunlaştığı bu dönemde, daha önce incelenen iktisadi anlamda Batıyla bütünleşmeye yönelik ilk çabaların aksine, 1840'larla birlikte iktisadi düşüncelerin daha sağlam bir zemine oturmaya başladığı görülmektedir. Buna göre benzer iktisadi sorunlarla karşılaşmış Avrupa devletlerinin üretmiş oldukları politikalar ve bunların gerisindeki pozitif mantık sorgulanmaya başlanmıştır. Bu arayışlar aslında Osmanlı düşünce yapısındaki “ilm-i tedbir-i devlet” anlayışının dışında “ilm-i tedbir-i menzil” anlayışına da kapı açmıştır.³ Bu hususta ilk adımın da Batı'da yayınlanan

¹ Hanioglu (1985: 346-347), ülkede evrimciliğin gelişimini dönemin Avrupa'sında gelişen evrimci-Pozitivist akıma bağlamıştır. Ona göre Batının üstünlüğünün gerisindeki gücü arayan Osmanlı aydınları, bilimin etkisini çözdükten sonra, artık eskiden dini kurumların oynadığı rolleri bilime atfetme yoluna gitmişlerdir. Aynı zamanda Batı biliminin her alanda tek rehber olarak ele alınması, Pozitivizmin etkili olduğu bir dönemde, toplumu maddi şekilde açıklama arzusunu şiddetlendirmiştir. Servet-i Fünun ve Ulum-u İçtimaiye dergilerinde, özellikle Ahmet Şuhyab ve Rıza Tevfik bu düşüncenin savunucuları olmuşlardır.

² Öncelikle bütün bu hizipleri, Tanzimatın Yeni Osmanlılarını da hareketin temeli kabul edersek, Jön Türk hareketi içerisinde gelişmiş hizipler olarak görmek gerekmektedir. Bu bakımdan sosyalist görüşlerin yerleşmesi de, Jön Türk hareketi bünyesinde kurulan İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşuyla ortaya çıkmıştır. 1889'da Askeri Tıbbiyede kurulan Cemiyet, 1908'den sonra siyasi parti olarak hayatını sürdürmüştür. İçerisinde birçok görüşü barındıran İttihat Terakkinin fikri kökenlerine bakıldığında Askeri Tıbbiyede onduktuzuncu yüzyıl biyolojik materyalizmin etkisi görülmektedir. Askeri Tıbbiye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmüşlerdir. (Mardin, 1985(a): 350-351). Böyle bir düşünce ortamında gelişen akımlardan biri de, 1908 sonrasında çeşitli partiler adı altında toplanan sol akımlar olmuştur. Mustafa Suphi, Nazım Bey, Hüseyin Hilmi, Ethem Nejad, Refik Nevzat, Baha Tevfik, gibi sosyalist düşüncenin önde gelenleri, bu partiler aracılığı ile 1908 sonrası siyasal iktidar mücadelesi vermiş olsalar da kuvvetli bir iz bırakmadan kaybolmuşlardır. (Tunçay, 1985: 1448-1451).

³ Düşünce yapısındaki bu değişiklik, Osmanlıdaki klasik devlet anlayışından, evrensel ilim anlayışına geçişi ifade etmektedir. Bu aynı zamanda Osmanlı normatif değerlerinden kopuşu ifade ederken, pozitif değerlere açılan bir kapı olması bakımından önemli bir adımdır. (Her ne kadar normatif

iktisat kitaplarının tercümesiyle atıldığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak bir tıp doktoru olan Serendi Arzişen çabaları ve Sehak Abru'nun, J.B. Say'ın "Catechisme Economie Politique" eserini tercüme etmesi yepyeni bir başlangıcın habercisi niteliğindedir (Sayar, 2001: 155-156).

Tercüme hareketleriyle başlayan yeni süreç iktisat yazınında da kendini göstermekte gecikmemiştir. Bu konuda William Churchille adındaki İngiliz'in çıkardığı "Ceride-i Havadis" Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan ilk gazete olurken, (Önsoy, 1994: 259; Gevgili, 1990: 39) Şinasi, Agah Efendiyle birlikte ilk Osmanlıca gazete olan "Tercüman-ı Ahval" i çıkarmıştır (Mardin, 1996: 283). İzleyen yıllarda artan basın hareketleri iktisadi düşünceye yepyeni bir boyut kazandırmış, bilimsel iktisadi eserler öncülüğünde daha derli toplu bir iktisat düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu şekilde iktisadi düşünce akışının hızlanması, ülkede önemli bir eksikliğin giderilmesine de yardımcı olmuştur. Çünkü Batı da 1776'larda Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" ile iktisat, bilimsel ve bağımsız bir disiplin haline gelirken, Osmanlı'da 1840'lara kadar iktisat eğitiminin olmadığı görülmektedir (Fındıkoğlu, 1946: 21). Ancak bu tarihten sonra Mekteb-i Mülkiye'nin kurulması ve ilk tercüme hareketlerinin etkisiyle iktisat ilmi dersleri verilmeye başlanmış, Macar Emin Efendi, Mehmet Şerif Efendi ve Ohannes Paşa da verdiği iktisat dersleri ile bu konuda ilkler arasında yer almışlardır (Sayar, 2001: 156). Mehmet Şerif Efendi verdiği derslere de konu olan "İlm-i Emval-i Milliye" adlı eseri ve aynı konuda Tercüman-ı Ahval'deki yazıları daha sonra ayrıntısıyla inceleneceği gibi ekonomi ile ilgili önemli görüşleri kapsamaktadır (Önsoy, 1985: 93). Aynı şekilde Ohannes Paşa'nın liberalizm alanındaki ilk sistemli eser olarak kabul edilen "Mebadi-i İlm-i Servet" (Ülken, 1966: 119) adlı eseri de başta Cavid Bey olmak üzere, Ahmet Şuayp ve Rıza Tevfik gibi isimlere önemli bir kaynak teşkil etmiştir (Fındıkoğlu, 1952: 344). Özellikle Cavit Bey'in Maliye Bakanlığı döneminde uygulama alanı bulan bu iktisadi görüş, dönemin iktisadi liberalizmi ihraç

---

değerlerdeki çözülme onaltıncı yüzyılın sonlarında başlamışsa da (Sayar, 2001: 180), çözüm daha çok Osmanlı klasik düşüncesinde aranmış, pozitif iktisat arayışlarına dönüşmemiştir).

eden en önemli merkezi konumundaki İngiltere ve Düyun-u Umumiye konseyi tarafından takdirle karşılanmıştır (Blaisdell, 1979: 98).

Aslında bu süreç daha çok liberal iktisadi düşüncenin gelişimine hizmet etmekle birlikte, aslında aynı dönem bir tepki olarak himayeci görüşleri de ortaya çıkarmıştır. Bu süreç nedeniyle ülkede önemli bir taraftar kitlesine sahip olan Batılı liberal iktisat teorilerini, biraz da milli bir şuurla ele alan ve ülke menfaatleri ile çatışması halinde tavır takınılması gerektiğini düşündüren ilk Osmanlı aydını, Ahmet Mithat Efendidir (Okay, 1980: 12). “Sevda-yı Sa’y-ü Amel” ve “Ekonomi Politik” adlı eserlerinde hep himayeci politikaları¹ savunmuştur. Bu yazılarında A. Smith’in görüşlerini eleştirerek, liberal sistemin, ancak gelişmiş Avrupa ülkeleri için düşünülebileceğini, Osmanlı Devleti gibi ziraat toplumlarının mahvı demek olacağını ileri sürmüştür. Yazara göre, şimdiye kadar kurulan fabrikaların işletilememesinin nedeni ithalatın serbest olmasıdır. İthal mallara ağır gümrükler konmalı, ancak Avrupa teknolojisinden uzak kalmamak için sanayi tahsili için öğrenci gönderilmeli ve yabancı sermayeye ancak belirli bir süre imtiyaz verilmelidir (Önsoy, 1985: 95) görüşleri, himayeciliğini açıkça ortaya koymaktadır. Liberal görüşlere iktisat ilmi ışığında bir diğer eleştiri ise, Musa Akyiğitzade’den gelmiştir. Ona göre, iktisadi fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddi servetten özveride bulunulmalı, bu yüzden serbest pazar, ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izlenmesi gerekmektedir. Aslında Akyiğitzade, mutlak bir koruyuculuktan yana olmadığı

¹ Klasik iktisatçılar, her ülkenin elverişli olduğu alanda üretimde bulunmasını, ürettiği malları başka mallarla serbestçe mübadele etmesini, bütün dünya ülkelerinin istifade edeceği bir politika olarak sunmuşlardır. Ancak bir süre sonra bu uygulamanın, başta İngiltere olmak üzere gelişmiş sanayi ülkelerinin menfaatine olduğu yönünde eleştiriler gelmekte gecikmemiştir. Bu çerçevede öncelikle Almanya ve Amerika’da klasik ekolün öngörülerine karşı bir reaksiyon doğmuştur. Almanya’da himayeciliğin öncüsü F. List, “her ülkenin kendine has milli bir ekonomisi bulunmalıdır” görüşünden yola çıkarak, Almanya gibi sanayide geri kalmış ülkelerin himayeci politikalar uygulaması gerektiğini savunmuştur. Amerika’da ise İrlanda asıllı H.C. Carey, birazda İngiltere’ye husumetinin etkisiyle, serbest politikaların İngiltere hegemonyasının araçlarından biri olduğunu ileri sürerek, daimi olarak himaye politikalarından yana tavır koymuştur. Bu gelişmeler sonucu List ve takipçileri, liberal politikaların 1860’lı yıllar çevresindeki hakimiyetinden sonra, ondokuzuncu yüzyıl sonunda daha hakim bir konuma gelmişlerdir. Gelişmenin en son haddi ise, bütün karşı düşüncelere rağmen, “kendi kendine yeterlik” doktrininin yayılması şeklinde olmuştur. (Lajugie, 1973: 40-45). F. List ve ekonomik doktrini için ayrıca bkz. (Skousen, 2003: 113-114; Kumbaracıbaşı, 1973: 76-78; Yılmaz, 1992: 105-107). Alman Tarihçi Okulu çizgisinde F. List ekolünün gelişimi için bkz. (Stark, 1994: 269-274).

görülecektir. Bebek endüstrisini (genç endüstri görüşü)¹ benimseyen yazar, dışa karşı korunan ekonomide zamanla iç rekabetin oluşacağını, daha etkin bir üretime geçileceğini, bunun da fiyatları düşürerek ithal mallarla rekabet edebilecek sanayinin kurulabileceğini öne sürmüştür (Toprak, 1982: 107).

Liberalizm yanlılarında olduğu gibi, himayeci taraftarlarının da Batının gelişen teknolojisinin farkında oldukları ve kapitalistleşmenin, kurtuluş için tek çare olduğunu benimsedikleri bir gerçektir. Çıkış yolları farklı olsa da her iki politika yanlılarını buluşturan asıl amaç da budur. Bu politikalar çerçevesinde yetişen çağdaş iktisatçı kuşağının etkileri ve ortaya çıkışında birçok faktörden bahsetmek mümkündür. Öncelikle Tanzimattan sonra ortaya çıkan bürokrat-burjuva kesiminin etkisinden sözedilebilir. Aralarında sultanlar, şehzadeler, Mısırlı Hidivler ve üst düzey devlet adamlarının bulunduğu bu kesim verimsiz ve aşırı tüketim harcamalarıyla ithalatın artmasına neden olurken (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 20), yeni bir iktisadi oluşuma da kapı açmışlardır. İthalatı artırarak ülkeden para çıkışını hızlandıran ve aynı zamanda yabancı mallara talep nedeniyle özellikle el sanatlarını öldüren bu yeni oluşum, karşısında ülke sanayinin himaye edilmesini savunan bir kısım iktisadi düşüncenin doğmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, azınlık veya yabancı olarak Gayri Müslimlerin iktisadi hayata etkisi de önemli bir düzeydedir. Özellikle Ermeni ve Rumların, çocuklarını Avrupa'ya tahsile göndermeleri, oradaki iktisadi gelişmeleri izleme olanağı bulan bir kesimin doğmasına neden olurken, aynı zamanda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında köprü kuracak bir nesli de oluşturmuştur. Nitekim daha önce belirttiğimiz daha çok Ermeni elitinden oluşan tercüme odası memurlarının Osmanlı iktisat yazınına katkıları hiç de azımsanmayacak boyuttadır. Bu yolla gelişen yayın hayatı

---

¹ Genç endüstri tezinin yaratıcısı F. List, 1841 yılında yayınladığı "Politik Ekonominin Ulusal Sistemi" adlı ünlü eserinde, klasik tezinin serbest ticaret ilkesini reddetme amacını gütmüştür. List'e göre sanayileşmenin sağlanması için himaye usulü ile yerli sanayinin korunması gerekmektedir. Ancak milli sanayi rekabet edebilecek düzeye geldikten sonra serbest mübadeleye dönülebilir. (Lajugie, 1973: 42-43). List, yalnız sanayinin korunması gerektiğini söylemiş, tarımın korunması ile ilgilenmemiştir. Ona göre yeterince hızlı gelişen bir sanayi, tarımın gelişmesini de sağlayacaktır. Bu yüzden iklim, coğrafi konum ve buna benzer nedenlerle sanayileşmesi mümkün olmayan ülkelerin sanayilerini "bebek endüstriler" veya "yavru sanayiler" olarak adlandırarak, bu ülkelerin koruyucu politikalar uygulaması gerektiğini savunmuştur. (Savaş, 1997: 426-427). Ayrıca bkz. (Yılmaz, 1992: 105-107).

iktisadi düşüncelerin ve çağdaş iktisatçı oluşumunun belki de en önemli nedeni olmuştur. Son olarak Mekteb-i Mülkiyenin kurulması, Mehmet Şerif Efendi, Ohannes Paşa, Münif Paşa gibi aydınların burada verdikleri dersler sonucunda asıl amaç iktisatçı yetiştirmek olmasa da, iktisadi konulara ağırlık vermeleri ve bu konularda telif eserler ortaya çıkarmaları, eğitim kurumlarının çağdaş iktisatçı kuşağının oluşmasında katkısı ortaya koymaktadır (Sayar, 2000: 282-291).

3.1.2. BATILI ANLAMDA LİBERALİZM AKIMI VE TEMSİLCİLERİ

Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun her bakımdan bir yeniden yapılanma sürecine girmiş olduğu daha önce belirtilmişti. Bu süreç sadece devlet kurumlarını etkilemekle kalmamış, siyasi ve ekonomik alanda da düşüncelerdeki değişimi su yüzüne çıkarmıştır. İşte bu değişim içerisinde Avrupa'da doğup gelişen liberal düşüncelerin Osmanlıya girmeye başladığı ve düşünce hayatını etkilediği görülmektedir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, bu dönemde Avrupa liberalizm alanında tam bir olgunluk devresini yaşarken, Osmanlı henüz bu akımın hayati gereklerinden uzak görünmektedir.¹ Öyle de olsa ekonomik alanda baş gösteren sıkıntılar, önce kurumsal, sonrada düşünsel değişimi gerekli kılmış bu da devletin liberalizmle tanışmasına neden olmuştur. Başlangıçta liberalizm kelimesi Osmanlı aydını için bir yenileşmeden ve değişimden ibarettir ki, bu yüzden Ali ve Fuat Paşalar layihalarında ülke gerçeklerini göz ardı ederek, ağır liberal öneriler sunabilmişlerdir. Ancak Paşaların mülkiyete

¹ Sayar (2001: 180-181) Tanzimatın ilanından 1860'lara kadar çeşitli kanallarla ülkeye akan modern iktisat düşüncesinin, tabii bir gelişmenin sonucu olmaktan çok, Tanzimatlı yıllarda çıkar ve inanç değişimleri ve dış alemin etkisiyle olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre, kişisel arzu ve ihtirası tatmin ettiği için özel mülkiyet yerleşmeye başlasa da, gösteriş ve ihtişama açık konak hayatı, ululanma, asalet iddiası, altın ve gümüş yağma düşüncesi vs. ile Osmanlı iktisat zihniyeti hala ayaktadır. Alada'da (1988: 188) bu dönemde, iktisadi bilgiyi arzedemeyen kesimin, şeri-örfi geleneğin dışına taşamaması ve tam olarak laik felsefeyi yaratamamasının bu sonucu doğurduğunu savunmuştur. Bu yüzden ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında liberalizmin yerleşebilmesi için gerekli olan, bireysel özgürlük, dolayısıyla bireysel girişim, serbest fiyat mekanizması gibi unsurların gelişmediği görülmektedir.

hürriyet istemeleri ve bu yolla, gelişmenin bireylerden başlayarak hızlanacağına inanmaları (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 55), liberalizm alanında atılmış önemli ve cesaret isteyen bir adım olarak kabul edilmelidir.

Bu ilk arayışların ardından gelen Tanzimat ve Islahat hareketleri liberalizm arayışlarının bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996 (a): 103). Özellikle Yeni Osmanlılar denilen reformcu grubun Avrupa'ya kaçmasından sonra ekonomiye olan ilgileri artmış, orada tanıştıkları liberal söylemleri, biraz da yönetimle olan siyasi husumetleri nedeniyle kötü gidişi durduracak tek çare olarak ortaya koymuşlardır. Bunlar içinde daha önce incelenen, Namık Kemal ve Şinasi, liberalizmi savunan görüşleriyle öne çıkmışlar, her ne kadar iktisat asıl uğraşı alanları olmasa da bu konuda önemli görüşler ortaya koymuşlardır (Çavdar, 2003: 22-23). Ancak bu kuşağın da bilimsel anlamda liberalizmden uzak oldukları, birbiriyle çelişen yazılarından anlaşılmaktadır. Örneğin Namık Kemal'in:

“Devlet, hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilan etti ki, mülkümüzde sınaat ve marifet tamamıyla inkıraz halindeydi. O yolda haiz-i kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mulatının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı san'at harab oldu.” (Mardin 1985(b): 626).

Sözleri daha önceki yönü belirsiz arayışların bir devamı gibi düşünülebilir.

Aynı dönemde liberalizmin ülkeye girişinde yabancıların etkisi de ihmal edilemeyecek düzeydedir. Urquhart ve Blacque Beylerin eski Osmanlı ekonomi ve maliye uygulamalarını, özellikle ticaret tekellerini ve dahili gümrükleri kaldırmayı, buna karşılık dış ticaretin serbest bırakılmasını, gümrüklerin düşük tutulmasını ülke için yegane kurtuluş yolu olarak göstermeleri (Önsoy, 1994: 259), liberalizm telkinlerinin en önemli göstergesi niteliğindedir. Ancak David Urquhart'ın ortaya attığı, Osmanlının bir tarımsal ürün ve hammadde ihraç eden ülke olarak, sanayileşme düşüncesinden vazgeçmesi (Sayar, 2000: 261) yönündeki ısrarı, Smith-Ricardo çıkışlı

üstünlükler teorisinin¹ bir yansıması olarak görülse de, sistemli bir şekilde ülkenin tarım alanına hapsedilmeye çalışıldığı izlenimini de vermektedir. Yabancı etkisi bununla da kalmayıp, basın yoluyla da gündemini liberalizme hazırlayıcı bir politika izlemiştir. Bu konuda William Churchill adındaki bir İngiliz tarafından kurulan ve ilk Osmanlı gazetesi olarak bilinen (Fındıkoğlu, 1946: 20) “Ceride-i Havadis” gazetesi aracılığı ile de liberal görüşler savunulurken, yine ülkenin bir tarım ülkesi olduğu ve tarım yoluyla kalkınması gerektiği sanayileşmenin ancak bundan sonra gerçekleşebileceği düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır (Kurdakul, 1997: 89-91).

Bu şekilde basın hareketleriyle birlikte, liberalizmin önemli eserlerinin tercüme edilerek iktisat öğretisine kazandırılması, bilimsel anlamda liberalizmin savunulmasında en önemli kaynağı teşkil etmiştir. Bu konuda ilk olarak J.B. Say’ın “Cetechisme d’Economie Politique” adlı esri çevrilmiş ve uzun süre liberal iktisadi düşüncenin temelini teşkil etmiştir (Mardin, 1985(b): 624). Bu kitap “İlm-i Tedbir-i Menzil” adıyla Sehak Abru tarafından çevrilmiş ve serbest ticaret ilkelerinin savunuculuğunu yapmıştır. Öyle ki bir ülkenin dış satımının, dış alımından fazla olduğunda meydana gelecek refahı çürütecek örnekler içermekte ve yine Ortadoğu hammadde deposu olarak üzerine düşeni yaparsa bunun karşılığında sanayi ürünlerinin Batı’dan karşılanabileceği düşüncesine yer vermektedir (Kurdakul, 1997: 130-131). Sehak Abru ile birlikte Aleko Suço, Serendi Arşizen gibi “Tercüme Odası” memurları da yine bu dönemde Batı’da yayınlanan klasik iktisat eserlerini ülkeye kazandırmışlardır. Tercüme Odasında istihdam edilen bu kişiler sistemli bir şekilde, klasik teorisinin özellikle “Smith-Say”² yorumuna dayalı eserleri kazandırmaya yönelik çaba sarfetmişlerdir. Sayar’a göre bunun

¹ Smith, emeğin verimliliğinin artması için işbölümünün gelişmesine dikkat çekmiştir. Bu yüzden uluslararası işbölümünün de ülkelerde karşılıklı refah artışına neden olacağını savunmuştur. Ona göre ülkeler ancak en ucuza üretebildiği mallarda uzmanlaşmalı, diğer malları dışardan satın almalıdır. (Mutlak Üstünlükler Teorisi). (Yılmaz, 1992: 19-25; Kubaracıbaşı, 1973: 53). Ricardo ise bir adım ileriye giderek bir ülkenin bütün mallarda mutlak üstünlüğe sahip olması durumunda bile uzmanlaşmanın her iki ülkeyi de kazançlı çıkaracağını (Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi) öne sürmüştür. Geniş bilgi için bkz. (Skousen, 2003: 109-111; Yılmaz, 1992: 26-36).

² J.B. Say, A. Smith’in doğal düzen, tam rekabet, doğal özgürlük ve sınırlı devlet sisteminin başlıca destekçisi ve laissez-faire kapitalizminin savunucusudur. Teoriye en önemli katkısı, emek-değer teorisi yerine, subjektif fayda yaklaşımı ve piyasalar yasası olmuştur. Geniş bilgi için bkz. (Skousen, 2003: 52-60).

nedeni, akademik dünyada Fransızcanın İngilizceden daha çok konuşulan bir dil olması ve Smithian iktisadın Say'cı yorumunun Ricardo'nunkinden daha kolay anlaşılır olmasıdır (Sayar, 2000: 268-270).

Bütün bu gelişmeler, ülkede klasik liberalizmin gelişmesinde önemli rol oynamış ve daha bilimsel olarak iktisadi görüşlerin ortaya konulmasına önayak olmuştur. Bu bakımdan, bilimsel anlamda liberalizmi incelemiş, bu konuda önemli eserler ortaya çıkarmış, dersler vermiş aydınların dönemin iktisat literatürüne katkıları inkar edilemez düzeydedir. Özellikle, iktisat bilimine ilk profesyonel yaklaşımı sergileyen Mehmet Şerif Efendi, ilk klasik ekonomi kitabı örneğini veren Sakızlı Ohannes Paşa ve onun açtığı yolda ilerleyen Mehmet Cavit Bey, Prens Sabahattin doğrularıyla yanlışlarıyla liberal politikaların ülkede hakim olması için önemli adımlar atmışlardır. Bu yüzden iktisatla yakından ilgilenen ve daha bilimsel anlamda yorumlayabilen bu aydınların görüşleri, Osmanlı çağdaş iktisadi düşüncesinde liberalizmin daha yakından tanınmasına olanak sağlamıştır.

3.1.2.1. Mehmet Şerif Efendi Ve İlk Profesyonel İktisat Yaklaşımı

Mehmet Şerif Efendi profesyonel anlamda ilk iktisatçı olarak kabul edilebilir. Yabancı dil bilgisi ile Batı ile temasını devamlı canlı tutarak, iktisadı geniş halk kitlelerine sevdirmek için önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu nedenle Tercüman-ı Ahval gazetesi başta olmak üzere iktisat konularında yazılar kaleme almış, yazdığı "İlm-i Emval-i Milliye" adlı kitabıyla da ilk telif iktisat kitabının yazarı olmuştur (Sayar, 2001: 156). Ayrıca "Tercüme Odası"nda görevli olması onun yabancı dile hakimiyetinin bir kanıtı iken, "Mülkiye Mektebi"nde iktisat hocalığı yapması da iktisat ilmine olan hakimiyetinin kanıtı niteliğindedir. M. Şerif Efendi, Fransızca "Economie Politique"nin karşılığı olan "İlm-i Tedbir-i Menzil" tarzındaki tercümesi yerine, "İdare-i Mülkiye" tabirini kullanma yoluna gitmiştir. Ancak Tercüman-ı Ahval ve Mecmua-i Fünun'daki makaleleri ile Mülkiye mektebindeki derslerini

topladığı eserine ise, farklı olarak “İlm-i Emval-i Milliye”¹ adını vererek, iktisat literatürü araştırmalarını da, yine bu eserlerinde ortaya koymaktadır. Bu yazılarında İngiliz tesiriyle A. Smith’den etkilendiği anlaşılan iktisadi görüşlerini yayınlama olanağı bulurken, (Fındıkoğlu, 1946: 20-21; Sayar, 2000: 306-308) iktisadi kültürünün, aynı dönem iktisatçılarına göre daha üstün ve sistemli olduğu görülecektir (Okay, 1980: 74).

M. Şerif Efendi öncelikle, makalelerinde iktisat ilmi için “İlm-i Emval-i Milliye” tabirini kullanmayı tercih ederken, daha yaygın olarak kullanılan “Ekonomi Politik” tabirine olan karşıtlığını öne sürmüştü, ülkede bu tabirin kullanılmaması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Ona göre aynı yanlışlık bazı Avrupa devletleri tarafından da yapılmakta ve “...bilinen hata bilinmeyenden iyidir...” (Tercümanı Ahval, 1278: no:75) diye düşünerek ekonomi ilminin ismini doğru şekliyle değiştirmeye yanaşmamaktadırlar. Aynı şekilde bu tespitinde ekonomi kelimesinin anlamını da yorumlayarak aslında konuya ne derece vakıf olduğunu da ortaya koymuştur:

“İlmi mezburun tesmiyesi maddesine gelince bu babta gerek Avrupa müelliflerinin, gerek Fransızca ve Türkçe lügatlarımızın beyninde cari olan ihtilafat ile hakikat hali izhar ve hikayeye mübaderet farizadan olup şöyle ki ekonomi kelimesi, hane ve kanun manalarına gelen Rumca iki kelimededen mürekkep olup, kanun-ül beyt, yani idarei beytiye demek olduğu halde mülkiye manasına olan politika sanatı dahi buna lavetenlügatlarımızın tefsiri veçhile idarei mülkiye deyü tesmiye etmişlerse de ilmi mezburun asıl müellifi olan Adam Smith bu babta vukua gelen telifatına (Teftiş-i esbab-ı tabiiyye-i servet-i milliye) deyü isim vermiş ve muahharen bu yola salık olan zevatın ise ekonomi politik tabirinin bu ilme şayan bir ilim olmadığı malumları olduğundan telifatlarında ilm-i servet, ilm-i mübadele ve ilm-i kavanin tabiiyei mahsulat gibi türlü türlü tabirat tasrih olunmuş olmasile bunun hem Türkçemizde, hem de Avrupa lisanlarında galat olarak bulunduğu anlaşılmaktadır... İşte bu nükteye mebni balada ilmi mezbure idare-i mülkiye denmeyip müellifini sairenin efkarcınca ilmi emvali milliye denmiştir.” (Tercümanı Ahval, 1278: No:75; Fındıkoğlu, 1946: 22).

¹ M. Şerif Efendinin “İlm-i Emval-i Milliye” adlı eseri, makaleleri ve Mülkiye’de verdiği derslerin bir derlemesi niteliğindedir (Sayar, 2000: 307) ve Fındıkoğlu’na (1946: 22) göre, taş basması olan eserin sadece bir nüshası bulunmaktadır.

“Ekonomi Politik” yerine “İlm-i Emval-i Milliye” yani, milli mallar ilmi tabirini kullanmasının nedenini A. Smith’in bu yöndeki yorumuna dayandırması, Şerif Efendinin izlediği yolu da açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre Smith, iktisat ilmini, “milli servetin kontrolü” olarak yorumlayarak aynı zamanda ayrı bir bilim dalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak yazar aynı konuya, Tercümanı Ahval gazetesinin önceki sayısında “Ekonomi Politiğin Tarifi” başlığıyla değinmiş ve yine ekonomi ilminin tarifi ve gerekliliği üzerinde durmuştur. Ekonomi politik tabirini kullanmasına rağmen, yine bu söylemin yanlış olduğunu belirterek, burada da iktisadın ayrı bir bilim dalı olarak değerlendirilmesi gerektiğini, bu yüzden “İlm-i emval-i milliye” nin daha doğru olacağını savunmuştur. “Ekonomi politik ilminin tarifiyle tabii sınırlarının belirtilmesi beyanındadır” cümlesiyle başladığı yazısında şu görüşleri ileri sürmektedir:

“Fransızca ekonomi politik ve İngilizce politik el ekonomi söylenip, bizce (İlmi emvali milliye) denmekte doğru bulunan iktisat ilmi, diğer ilimlerle birlikte Avrupa’nın bütün darülfunun ve dershanelerinde ve belki bütün okullarında okutulmakta ve ortaya çıkmasıyla okutulmaya başlaması arasında bir elli senelik zaman geçmesi nedeniyle de yeni ilimler hükmünde bulunmaktadır...” (Tercümanı Ahval, 1278: No:74).

Kısa süre öncesine kadar iktisadi konularda, hangi yönde olduğu belirlenemeyen, bilimsellikten uzak, birbiriyle çelişen görüşler ileri sürüldüğü düşünülürken, M. Şerif Efendinin iktisadı ayrı bir bilim dalı olarak ortaya koyan bilinçli yorumları, bu konuda gelinen noktanın tahlil edilebilmesi için önemli bir kaynaktır. Yazısının devamında bu konuyu pekiştirmek amacıyla, insan ihtiyaçları sonucu ortaya çıkan, tarih, kanun, felsefe, ahlak ilimleri gibi, iktisat ilminin de aynı şekilde insan ihtiyaçları sonucu ortaya çıktığını şu sözleriyle anlatmaktadır:

“...Zikredilen topluluğun ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların doğru temini dahi insanlık topluluğuyla ilgili ilmi olarak ortaya konur. Bunun üzerine mali ilimler bilgisi (ilmi emvali milliye) ahlak

ilmi, kanunlar ilmi, tarih ilmi ve felsefe ilmiyle ve bunlarla ilgili tüm ilimler, akli ilimler ve melekiyyeden sayıldıkları halde insan topluluklarıyla ilgili olan bu ilmin teşkili de istenir olmaktadır. İşte ilmi emvali milliye öyle bir şeydir ki, insan topluluklarının doğrudan doğruya bir kısım hallerinin oluşmasıyla özel ve genel ihtiyaçlardan haber vererek bunların giderilmesini sağlayacak yolları açıklamak ve özellikle kar ve kazanç yolunda insanlığı harab edecek illet ve hastalıklar ile bunların çare ve ilaçlarını bulmayı amaçlar” (Tercümanı Ahval, 1278: No:74).

İktisadın önemini kavradığı anlaşılan Şerif Efendi, dünyada iktisat biliminin aslında eskiden beri var olmakla birlikte, başlı başına bir bilim dalı olarak incelenmesinin çok da eskilere dayanmadığından yakınmaktadır. Bunun nedenini savaflara bağlarken, aslında Osmanlıda da savaflar ve günlük kazançlar peşinde koşulması nedeniyle bu konuyla ilgilenilmediğini ortaya koymuştur. Yazısının devamında bu şekilde iktisat biliminin doğuşunu açıklayarak, sözü devrinin iktisatçılarına getirmekte ve bu bilimin yeterince ilgi toplayamadığına işaret etmektedir:

“Bilinen ilim önceden var ise de asıl uğraşı ve eğitim alanına girmesi, miladın 18. ve hicretin 11. asrında meydana gelmiştir. Erbabının bu konuda meydana gelmiş olan araştırmalarına nazaran öncekilerin zikredilen ilimden haberdar olmadıkları ve zamanımızda Avrupa’da geçerli olduğu şekilde çeşitli milletlerle insanlık önünde cereyan eden ticari işler ve mübadele hakkında icap eden böyle bir ilmin asıl tertip usulüne bir bakımdan düşünce teatisi yaptıkları açık ise de, öncekilerin bu ilmi meydana çıkarmamış veya çıkarmak hatırlarına gelmemiş olduğu zamanlarında şimdiki gibi... herkes kar ve kazancıyla meşgul olmayıp bilahare bugün evde yarın seferde bulunmuş olmasından ticaret işleri ve mübadelenin usul ve esasını araştırma ve açıklamaya zaman müsait değildi.” (Tercümanı Ahval, 1278: No:74).

İktisat bilimini bu şekilde tarif ettikten sonra, Ohannes Paşa’da olduğu gibi A. Smith’in tesirini aşağıdaki yazılarında çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Zaten yazılarının önemli bir bölümünü Smithian teorinin açıklamasına ayıran yazar, “İngilterelilerin ziraat ve topraklarına ve bu babda

yazılmış risaleleri”nden söz etmesi, aynı şekilde “Tercüman-ı Ahval”de İngiliz eserlerinden tercüme yapması, İngiliz tesirinin bir ispatı niteliğindedir. (Sayar, 2000: 300) Aynı yazısının devamındaki ve sonraki sayıdaki şu sözleri Smithian teoriyi benimsediğini kanıtlar niteliktedir:

“... zikredilen ilme dair başlangıcı İngiltere bilginlerinden meşhur yazar Adam Smith olup eseri üç ciltten ibaret olduğu halde hicretin 1203 tarihinde ortaya çıkmış ve derhal Fransızca ve diğer dillere tercüme ve tadavüle başlamıştır... bu konuda uzun ve kısa kitaplar yazılarak Adam Smith’in bu ilimde belirlemiş olduğu sınırların içine geçilmiştir.” (Tercümanı Ahval, 1278: no:74).

“... velhasıl geçmişte yazılanlar umumiyetle ticarete dair hususların tamamını içine almasıyla herhangi bir millet nezdinde tedavül eder ise onun saadet haline hizmet etmiş olacağı yalnız İngiltere milletine nazaran delil olunur...” (Tercümanı Ahval, 1278: No:75).

M. Şerif Efendiye göre söz konusu iktisat ilmi dört maddeden oluşmaktadır. Bunlar, üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketimdir. Bu maddeler aynı zamanda bir ülkenin iktisaden gelişebilmesi için gerekli olan kuralları da içermektedir. Bir ülke sanayinin gelişmesine yönelik, serbest ticaretin nasıl uygulanması gerektiğinden bahsederken de, aslında ayrıntısına girmemekle birlikte mutlak üstünlükler kuramının¹ önemini işaret etmiştir. Bu çerçevede iktisat biliminin neleri anlatmak istediğini aşağıdaki sözleriyle özetlemektedir:

“Söz konusu ilim başlıca dört maddeden oluşup, birincisi mahsulat, ikincisi tevzi ve taksimi, üçüncüsü mübadele, dördüncüsü istihlaktır. İşbu dört maddeden herbiri dahi birçok fasılalara ve bablara taksim olunarak cümle mahsulat-ı sanayiye ve arziyeyi içine alan kısım kısım irad olunmuş ve derinliğine arzedilerek mütalalar, günlük haller ve herbiri hakkında devlet ve milletçe gerekli kılınması icap edecek suretler, akli ve tarihi buhranlar ve deliller nakl ile gösterilmiştir... Milli serveti husule getirecek mahsulatın

¹ A. Smith’in “mutlak üstünlükler kuramı”na göre, ülkeler sadece en ucuza üretebildikleri malların üretiminde uzmanlaşacaklar, diğer malları ise dışarıdan satın alacaklardır. Bu şekilde işbölümüne verdiği önemi ortaya koyan Smith, uluslararası işbölümünün her iki ülke refahını da arttıracığını savunmuştur. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. (Yılmaz, 1992: 19-25; Skousen, 2003: 18; Kubaracıbaşı, 1973: 52-53).

nelerden ve bunların usulü işinde istenilen şeylere kavuşabilmek için önemli hususların ne suretlerden ibaret olduğunun ve bir milletin saadet halini vücuda getirmek için ithalat ve ihracatından hangisinin fazla olması lazım geleceğini ve bu hususa hizmet için gümrük tarifelerinin ne şekilde hayırlı düşeceğini öne sürmekle serbest ticaretin ne demek olduğunu ve sanayi ve milli ticaretin hanel ve bozulmaya uğramadan nasıl bir yolla husule geleceğini hakimane ve açık olarak ilan ve beyan olurlar ve böylece yukarıda anlatılan maddelerden ikincisi olan tevzi ve taksim (bölüşüm) fıkrasına gelince demiryollarıyla adi yollar ve kanalların bu yolla olan ehemmiyetleriyle irad ve ticari mallardan ve işçilerin ücretleri hakkında vukua gelen ihtilafı vücuda getiren muhtelif sebeplerden ve bunlara benzer birçok hususlardan beyan edilen ve üçüncüsü olan mübadele maddesinde akçenin hakikat ve mahiyetiyle inip çıkmasına (değerinin) neden olan hususlardan ve kurallardan, bankaların nevinden ve ticaret alanında bunların vukua getirmekte oldukları menfaatlerin ve zararların ne suretle ortaya çıkmakta olduğu açıklamalarından anlatarak ve ilan ederek, istihlak (tüketim) olan dördüncü maddeye ait olan sairenin hal ve durumlarından nakl ve bahsederler.” (Tercümanı Ahval, 1278: No:75).

İnsan ihtiyaçlarının giderilmesinde mübadelenin önemine ve paranın işlevsizliğine satır aralarında değinmişse de, konuyla ilgili asıl görüşlerini ve emeğe verdiği önemi Mecmua-i Fünun'daki “Lüzum-u Say-u Amel” adlı makalesinde anlatmıştır. Ona göre İhtiyaçlarının tamamını kendileri karşılayamayacak olan insanlar, ürettiklerinin fazlasını mübadele ederek diğer ihtiyaçlarını da karşılama yoluna giderler. Bu yüzden servet sadece mübadele yoluyla elde edileceğinden, mübadele edecek malı olmayanlar servet sahibi de olamazlar. Bu çerçevede ihtiyaçların giderilmesinde para geçerli değildir derken, doğal mübadeleye işaret etmektedir¹. Kendince Smithian emek-değer teorisini açıklayarak, aynı zamanda servetin kaynağının emek olduğunu vurgulamaktadır:

¹ Smith'e göre, her birey kendi faydasını takip ederken, görünmeyen bir el tarafından kendi niyetinin parçası olmayan bir amacı teşvik etmeye götürülür. İnsan “akşam yemeğini kasabın yahut fırıncının cömertliğinden değil, onların kendi çıkarlarına önem vermesinden bekler” ki, iki çıkarın bu eşanlı tatminini mübadele mümkün kılar. Bu yüzden insan, canı istese de istemese de toplumsal düzenin üyesi olması nedeniyle, aldığına karşılık olarak mübadeleye katkıda bulunmakla yükümlüdür. (Roll, 1994: 167-168). J.B.Say daha sonra bu yaklaşımı “her arz kendi talebini yaratır” şeklinde özetlerken, bunu piyasa kanunu olarak sunmuştur. (Skousen, 2003: 57-59).

“...İnsan kendinin nereden gelip nereye gittiğini anlamadan aciz olduğu halde her türlü ilim ve irfandan habersiz ve kendisini rahat ettirecek mal ve mülkten yoksun olarak yaşarken, medeniyet ilerledikçe yaradılışında varolan ihtiyaçları birer birer başgösterir ancak talep ettiklerine ulaşamayınca dünyaya çıplak olarak geldiğini o vakit anlayarak hayrete düşer. Bir taraftan tecrübesinin, bilgilerinin ve içinde bulunduğu insan topluluğunun maddi ve manevi tabii olduğu kanunların ve geçerli hükümlerin bilinmediği nedenle dünya pazarında yürürlükte olan mübadeleye önem vermeyerek mevcut olanı harcamaya başlar. Yetmediği zaman bunu kötü kaderine dayandırır. Bilmez ki her çeşit neden, refah ve servet bir çeşit mübadele yoluyla ortaya çıktığından pazardan eli boş olarak dönecektir (servet sadece mübadele ile elde edileceğinden, mübadele edecek malı olmayanlar servet sahibi olamaz). Maddi ve manevi ihtiyaçlarımızı karşılamak üzere başkalarının harcama gücünde gördüğümüz şeylerin hepsi çalışma ve işle ortaya çıktığından, kabul edilen işler bunun gibi çalışma ve işle bağlıdır ki, bundan önce zikredilen mübadele bundan ibarettir. Piyasada insanlar arasında cereyan eden işler adaletli bir şekilde dağıtılan altın ve gümüş paralar ile icra olunur ise de, gerçekte bu mübadele ile olur. Bundan dolayı kişinin serveti mübadele edeceği mallardan ibaret olduğu halde, ihtiyaçlarının tahsiline olanak olamaz... Şimdi gerek zaruri ve gerekse gayri zaruri ihtiyaçlarımızın ortaya çıkması emrinde lazım olan çalışma ve iş olup, yoksa ihtiyaçların karşılanmasında para geçerli değildir...” (Mecmua-İ Fünun, 1283: S. 333-334).

Görüldüğü gibi serbest piyasanın işleyişine vakıf olduğu görülen yazar, mübadele ve çalışmanın önemine bu şekilde değindikten sonra, yazısının sonunda işbölümü ve uzmanlaşmanın gereğini açıklarken, aynı zamanda çalışanların yeniliklere açık olması gerektiğini de belirtmektedir:

“Binaaneleyh gönül rahatı ile iyi durumda olmak isteyenler, ihtiyaç halinde, işbölümü içinde, zor durumda çalışan ve amelelerin kadir kıymetini artırmaya, yani sanatlarının ıslahıyla ziyade temettü eylemeye çalışıp ötesini taktire havale etmelidirler. Yoksa ben babamdan veyahut ustamdan böyle gördüm böyle yaparım diyerek günübürlük çalışıp yenilikleri dikkate almazsa gücü oldukça gece gündüz çalışsa

baba ve ustasından fazla olmayacağı açıktır.” (Mecmua-ı Fünun, 1283: S. 335).

Emek-değer teorisini bu şekilde özetleyen M. Şerif Efendi, “İtibar-ı Umumiye Ticarete Dair” adlı makalesinde daha teknik konulara değinerek veresiye alışverişin sakıncalarına değinmiş ve konuyla ilgili yine İngiltere’den örnek vererek İngiliz kanunlarına ve uygulamalarına yakınlığını ortaya koymuştur:

“Bazı ticaret veresiye olarak vuku bulan alışverişten oluşur ki, her kim olursa olsun bir müddet vade ile bir şeyi alıp sattığı zaman veresiye satmış ve veresiye almış olur ki, bu alışveriş karşılığında borca karşılık olan şey tahvil olarak isimlendirilip para gibi vadesi geldiğinde başka bir borcun ödenmesine aracılık eder... Mesela, Devlet-i Aliye tüccarından olupta Avrupa’da bulunduğu halde orada örneğin bir miktar ayna almak isteyip, peşin ödemek üzere satışına itibarı yok iken aynacı şahıs alıcının itibarlı tüccar olduğunu anlayarak alıcıya bir miktar ayna satarak elinden bir borç senedi almış olsa, o şahıs aynaları İstanbul’da ortağına göndermeye muvaffak olur. İhtimal ki, İstanbul’da bulunan tüccarın dahi nakit mevcut olmadığına para yerine senet göndermekle arkadan şuna buna tutturabildiğine aynaları satıp borcunu ödeyeceğinden ve Avrupa’da bulunan tüccar dahi sonunda vasıl olan para ile aynacıya borcunu ödeyeceğinden bu babda ilgili olan üç muhtelif zat da faydalanmış olur. Fakat işbu itibarda ticaret faydalı görünse de, tabi aksiliklerin tecavüz eylediği anda zararı davet edeceğinden bu babda kemaline dikkat etmek gereklidir. Zira yukarıdaki aynayı İstanbul’a getiren gemi kaza yapmış olsa İstanbul’daki tüccar aynaları kendine gönderene borcunu ödeyemeyeceğinden ve aynı şekilde Avrupa’daki tüccar da vadesinde borcunu ödeyemeyecek olursa derhal iflasa çıkmış olacağı meydandadır. İtibarın en fena olanı ticarete methali olmayanlarla vukua gelen alışverişte ortaya çıkar... Bu şekilde iflasa çıkan tüccarlar borçlarını ödemeye muvaffak olsun olmasın yeniden ticarete başlaması ve böyle olmayıp da bir nevi haramzadelik yoluyla şunun bunun hakkını zimmetine geçirerek telef etmiş ve ödemekten aczi bulunmuş olan tüccarların durumlarını düzeltmeksizin memlekette ticarete başlamaması İngiltere ticaret kanunlarındandır.” (Tercümanı Ahval, 1278: No:105).

M. Şerif Efendi, Avrupa'nın sanayide üstünlüğünün kabul edildiği bir dönemde, geç de olsa onların düzeyine ulaşılabileceğini öne sürerek önemli bir adım atmıştır. Bu çerçevede yine Tercüman-ı Ahval'de "Sanayi ve ticaretten hangisinin hakkımızda hayırlı olduğuna dair" başlığı ile sanayileşme tezini savunan yazılar yazmıştır (Mardin, 1985(b): 624). Her ne kadar Kurdakul (1997: 139), sanayileşme için ön koşul olarak serbest ticaretin sınırlandırılması gerektiğini öne sürdüğünü savunsa da, yazılarında böyle bir görüşe rastlanılmamıştır. Aşağıdaki makalesinde, Avrupa'nın uzun süren çalışmalar sonucu ulaştığı düzeye aynı yollarla çıkılabileceğini öne sürmüş, "Çarşıda sebze aramaktan ise evdeki bahçeyi ıslah etmek devlet politikasının başlıca meselesi olmalı iken, Avrupalılar Osmanlı halısıyla Hint şalının aynısını üretmek için hala çalışmaktadırlar" diyerek, aslında bu konuda girişimcilerin üzerine düşen görevi itiraf etmektedir. Bu yönüyle Say'ın girişimci modeline¹ atıfta bulunan Şerif Efendi, böylece devlet müdahalesini de reddetmiştir:

"Sanayi ve ticaretimiz Avrupalılara nispetle aşırı derecede geri kalmış olmasından dolayı bazıları, milleti islamiyenin Avrupa sanayi ve fabrika zenginliğine ulaşmada asla başarılı olamayacağımızı, bu yüzden sanayi geliştirmek yerine ziraati teşvik ile kabiliyet-i mülkiyyeye münasip tarım ürünleri, pamuk, ipek gibi birtakım ham eşya üretip, Avrupa'ya satıp karşılığında altın ve Fabrika malı eşya almak hayırlı olacağı iddiasındadır. Gerçek şu ki, sanayide ilerleme arayışı olsa Avrupa'nın varmış olduğu menzile ulaşmak için birçok zaman sarfına ihtiyaç olduğu ve ziraat tarafı pek az vakitte ve kısa zamanda gerçekleşeceğinden dolayı bu görüş isabetli olsa da, bir kerede Avrupalıların çeşitli malları daha ucuz olarak yapabilmeleri konusunda tabiat onlara yardım etmediği halde kendi çabalarıyla yüzyıllar sonunda ortaya çıkan maharetleri sayesinde bulmuş olmalarına bir de buldukları yerin özellikleri ve doğal kaynakları ile karşılaştırdığımız halde, sanayi emrinde dahi eğer ki onlara üstün olmasak da pek de onlara zannedildiği gibi aşağı kalmadığımız açıktır. Bir memlekette zor ve masraflı olup, satın alınması daha ucuz

¹ J.B. Say, kar amacıyla bir işi başlatmak ve idare etmek için sermaye, bilgi ve emeği bir araya getiren ticari serüvenci ya da sermayedar olarak girişimci terimini icat etmiştir. Smith'in ihmal ettiği bu yaklaşım, Say tarafından kritik bir üretim faktörü olarak kullanılarak bir yerde devletin müdahale gerekliliği ortadan kaldırılmıştır. (Skousen, 2003: 55-57).

olan eşyanın serbestlik üzere kabul ve satın alınmasına her ne kadar müsaade ediliyorsa da diğer taraftan eşyaların dışardan geldiği fiyat üzere, içerde üretilmesi için gerekenlerin hepsi üretimine çare arayan olmak yani, çarşıda sebzeler aramaktan ise, evdeki bahçeyi ıslah etmek devlet politikasının başlıca meselesi olması gerekirken, Avrupa'nın fabrikalarında üretilen çeşitli pamuklu tekstil yapılmakta olduğu halde, Osmanlı halısıyla, Hint şalının aynısını üretmek için nice senelerden beri halen çalışmaktadırlar. Bunlar şimdiye kadar ki tecrübeleriyle husul-i emellerine nail olamadıklarını anladıkları halde bu işten vazgeçebilir iken, devam ettikleri için bir vakit başarmaları ihtimali vardır. Fakat bunlar o yolda sarfettikleri gayret ile bir taraftan tekstil üretimini ilerletmekte olduklarından eğer ki aynen varlıklarını devam ettiremezlerse Hindistan ve Osmanlıdan şal ve halı satın almaları dahi haklarında zarar olmayıp belkide faydalı olur. (Tercümanı Ahval, 1278: No:68).

Sanayi mi-tarım mı tartışmasında açıkça sanayileşmeden yana tavır koyan M. Şerif, bunun için tek yapılması gerekenin çalışmak ve inanmak olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı başlıklı bir sonraki sayıda yine aynı konuyu işleyerek, aslında tarımın da ihmal edilmemesini belirtmiştir. Ona göre sanayide ilerlemek aynı zamanda tarımı da destekleyerek, gelişmesini sağlayacaktır. Çıkış yolu ise, sanayinin ilmi, ilmin serveti, servetin de tarımı geliştireceği şeklindedir. Ancak asıl sorunun sanayinin geliştirilememiş olduğunun altını çizen yazar, ülkenin Avrupa ile arasındaki sanayileşme farkını aşağıdaki gibi özetlemiştir:

“... Osmanlının sanayi ve ilme yetenekli iken daha kabiliyetini olan Avrupalılar yol almaya yüz tuttıkları zaman, her nasılsa gevşek davranmış ve özellikle sanayi ve ticaretimizin zararına neden olacak suretle, kah maluben, kah başka nedenlerle mecburen, yabancı devletler ile ticari ayrıcalıklara karar verilmiş olmasından adım adım geri kalınmıştır. Yoksa ehliyetli olduğundan fabrikalarını kapatmış değillerdir. İlerlemek için ziraati olduğu kadar, sanayii teşvik etmesi gerekir. Zira şu nedenle söylerim ki, sanayi, ilmi ve ilim serveti ve servet ise ziraati geliştirir... İngilizlerin bu hususta yazılmış olan eserlerine dikkat edilirse, ziraatçe ne derece ilerlemiş oldukları ve bundan fazla sanayi ve ilimleri dahi ne mertebeye getirerek bu hususta ilerlemiş buldukları bilinir. Bunların ziraatçe ilerlemiş olmaları başlıca iki nedene

dayanır; birincisi, ziraatte gelişmiş aletlerin kullanılması ile ziraat ilmi tahsilinde kusur etmemeleri. İkincisi, tarımsal ürünlerin nakli için gereken yol ve kanalların yapılmış olmasıdır. Şimdi burada bir soru sorulabilir ki, ziraatte kullanılacak makine ve aletlerin icadı ve kullanılması ile yeni yolların yapılması ve ziraat ilminin gelişmesi için niye gereklidir? Cevabı ise, bu ilimlerin okutulması neyi gerçekleştirir? Sanayi ve ziraatin gelişmesini ve bunun gelişmesi neyi gerçekleştirir? Şüphesiz serveti, işte istenen de budur, bununla her şey yapılır. (Tercümanı Ahval, 1278: No:69).

Görüldüğü gibi, çağdaşlarına göre daha derli toplu ve daha bilimsel olarak görüşlerini ortaya koyan yazarın, Smithian teorinin yorumlanmasında önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Konuyla ilgili yapılmış birçok incelemede M. Şerif Efendiye çok az veya hiç yer verilmemesi, bu yazar hakkında aslında çok az şey bilinmesinden ileri gelmektedir. Yazdıklarına bakıldığında Smith ağırlıklı görüşlerinin yanı sıra, Say'cı yorumlara da atıfta bulunması, klasik teoriyi bütünüyle tahlil ettiği anlaşılmaktadır. Belki tek farkı, uluslararası işbölümünü kavramasına rağmen, hem sanayi hem de tarımda aynı oranda ilerlenebileceğini savunması olmuştur. Her ne kadar bu, Onu, katı bir Smithian yanlısı yapmaktan uzaklaştırırsa da, sistemli ve araştırmaya dayanan görüşleri onu daha profesyonel ve çağdaş iktisatçılar arasına almamıza yetmektedir. Gerçekten karmaşık düşüncelerin havada uçuştuğu bir dönemde, araştırmacı yapısıyla gelecek nesillere iyi bir kaynak teşkil ettiği söylenebilir.

3.1.2.2. Sakızlı Ohannes Paşa Ve Ekonomik Yaklaşımı

Tanzimatla birlikte başlayan modernleşme çabalarında yabancıların ve gayri-müslim tebaanın katkılarına daha önce değinilmişti. Özellikle gayri-müslimlerin eğitim için yurtdışındaki okulları seçmeleri, buralardan dönenlerin Batı'daki yeni sistemleri ülkeye taşımaları ve bu sistemlerin öncüleri olmaları, ülkedeki iktisadi yapıdaki değişmelere de önemli bir katkı teşkil etmiştir. İşte

bu grup içinde, üçüncü Selim'den itibaren değişen siyasi iklimde ön plana çıkan (Davison, 1963: 111), sonrasında ekonomide kilit mevkilere gelen ve çoğu Fransa'da eğitim gören Ermeniler, iktisadı iktisat için tahsil etmiş olan bir kuşağın doğmasına neden olmuşlardır. Bunların içinde en önemlisi olarak kabul ettiğimiz Ohannes Paşa, eğitimini tamamladıktan sonra birçok devlet görevinde yer almış, bunun yanı sıra da iktisat alanında önemli yazılara imza atmıştır. Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat hocalığı sırasında Fransa'daki eğitiminde elde etmiş olduğu laissez-faire iktisat öğretisini¹ yayma olanağı bulurken, aynı zamanda Mecmua-i Fünun'daki yazılarıyla da birçok iktisatçıya kaynak teşkil etmiştir (Sayar, 2000: 358-359).

Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat dersleri ve Mecmua-i Fünun'daki yazılarının yanı sıra, buradaki bilgi birikimini aktardığı “Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel” adlı eseriyle, Adam Smith'in “Ulusların Zenginliği” kitabı ve onun liberal iktisat anlayışının ülkedeki temsilciliğini üstlenmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1996(a): 108). Liberalizm alanında ilk sistemli eser olarak kabul edebileceğimiz “Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel”in önsözünde şunları söylemektedir:

“Bundan 120 yıl önce İlm-i Servet'in hiçbir eseri yoktu. O vakitler Fransa'da Quesnay'ın açtığı okulda Fizyokrat olarak tanınan siyaset adamları, sonra Fransız vekillerinden Turgot, iktisat ilminin esaslarını kurdular. O zaman bu ilim ekonomi politik adını aldı ve siyasi ilimlerle karışık bir halde idi. Sonra İngiltere'de Adam Smith, 1776'da Milletlerin Zenginliği adı ile yayınladığı kitapta ilk defa bu ilmin sınırlarını çizdi ve umumi kaidelerini koydu”. (Fındıkoğlu, 1946: 33).

M. Şerif Efendi gibi Paşa da “Ekonomi Politik” tabirine karşıtlığını bu sözlerle açıklamaktadır. Ohannes Paşa'nın kitabında anlattığı iktisat, serbest piyasada arz ve talep kanununa göre işleyen ekonomik olaylardan ibarettir.

¹ Merkantilizmi birçok alanda eleştiren Smith, devlet müdahalesi konusunda da özel çıkar çevreleri içinde gördüğü hükümetlerin, gelişmeyi engelleyecek tarzda hareket edebileceklerini öne sürmüştür. Onun kişisel görüşü, devletin koymuş olduğu sınırlamaların tabii iş bölümünü yani görünmez elin işleyişini ve gelişmeyi kaçınılmaz olarak engellediği şeklindedir. Bu yüzden görüşlerinin temelini oluşturan doğal düzenin, ulaşmak istediği amacı, yani iktisadi büyümeyi gerçekleştirebilmesi için devletin ekonomiye hiçbir şekilde müdahale etmemesi taraftarı olmuştur. Laissez-faire olarak özetlediği bu sistem, klasik teorinin ayrılmaz bir parçası durumundadır. (Barber, 1999: 62-64).

Bu olaylar her türlü devlet ve gelenek baskısı dışında, serbest değişime göre çalışan bir iktisat sistemi için geçerlidir aslında (Ülken, 1966: 119). Ancak şu hususu da belirtmek gerekir ki, Paşanın eserinde, çalışmanın yani emeğin, değer ölçüsü olamayacağını, bir değer ancak başka bir değerle ölçülebileceğini savunması, klasik değer teorisi yerine marjinalist akımı benimsediğini göstermektedir (Sayar, 2001: 184).

Her ne şekilde olursa olsun Ohannes Paşa kitabında, tartışılmaz bir şekilde serbest ekonomiyi savunmuştur. Ona göre:

“Hükümetin bir takım gereksiz müdahalelerde bulunması ülke halkının çoğunu rehavete itmektedir. Halkın şevk ve gayretini engellemektedir. Bu durum toplumların yaşam nedenlerinden olan bireylerin girişim gücünü zayıflatır ve genel harcamaların gereksiz yere artmasına neden olur.” (Çavdar, 2003: 25)

Görülüyor ki Paşa, devletin ekonomiye müdahalesine kesin bir dille karşı çıkmaktadır. Ulaşım ve iletişim hizmetlerinin bile özel şirketlere verilmesinden yanadır ki, 1881 yılında yayınlanan kitabı, yabancıların Osmanlı demiryolları üzerindeki egemenlikleri açısından iyi bir gerekçe teşkil etmektedir. Paşanın mülkiyet ve dış ticaret konusundaki görüşleri ise tam da liberal öğretiye uygundur. Mülkiyet hakkının tam bir serbestlik içinde kullanılması gerektiğini savunurken, Serbest ticaretin yerini alan himayeci ve dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik bir ekonomi politikasını savaşların nedeni olmakla suçlayan Paşa, kitabının sonuç bölümünde de sosyalizm ve komünizme değinerek, bireysel çıkarlarla, toplumun genel çıkarları arasındaki uyumun serbest ticaret ve rekabet sayesinde kendiliğinden sağlanacağını vurgulamaktadır (Çavdar, 2003: 26-27). Bunların yanı sıra fiyatın oluşumu konusundaki görüşleri Smithian teorinin tipik bir yansıması şeklindedir. Fiyatın da serbest rekabet sonucu belirlenmesi gerektiğini ortaya koyarken, “... Serbest rekabet geçerli olduğu sürece eşyanın fiyatı da tabii düzeyini bulur. Eşyanın fiyatını tayin eden kural rekabettir denilmesinin nedeni budur. Bundan ötürü hükümetin eşya fiyatına müdahalesinden hiçbir yarar elde

edilemez.” (Çavdar, 1992: 65) sözleriyle doğal düzende devlet müdahalesinin gereksizliğini ortaya koymaktadır.

“Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel” adlı eserindeki, iktisat ilmine ait görüşlerinden verilen bu örnekler, “Mecmua-i Fünun” gazetesindeki aynı başlıklı yazılarıyla karşılaştırma olanağı sağlayacaktır. Çünkü “İlm-i Servet-i Milel” adını verdiği makalelerinin, kitaptaki yazılarıyla hemen hemen aynı olması (Sayar, 2000: 360) kitabının, makalelerinin bir derlemesi olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu yüzden makalesindeki görüşleri, iktisadi görüşlerinin temelini ortaya koyacaktır.

Paşa makalesinde öncelikle, insanların zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için üretimde bulunmaları gerektiğini, bunları karşıladıktan sonra zenginliğe ve süse meylederek üretimlerinin bir bölümünü de bu ihtiyaçlarını karşılamak için kullanabileceklerini belirtmektedir. Bunu insanlığa yapılan bir iyilik olarak değerlendiren Paşa aslında, paranın ihmal edildiği bir takas ekonomisinin çerçevesini çizmektedir:

“Ben-i Adem muktezay-ı saffet beşeriyyesinden olan hevayıcı-ı mütenevasını tahsil için atalet-i bedna-i bedel vasi ve kudret etmeye muhtaç olduğundan evvel açlık ve susuzluktan ve şiddet-i hevedan telef olmayacak kadar me'kulat ve meşruvat ve libas-ı mesken tedarikine kuvve-i akliyesi ve tebdil ve ıslah-ı ahval istidat ve kabiliyet-i iktizasınca esbab-ı zaruriyye-i teayyüşünü ihtihsal ettikte me'kulat melbusatca tağnin ve tezeyyün meyil ve rağbet eyler ve bu vechile bir taraftan daire-i hevayıcını tavsi ve diğer taraftan dahi bunları vesaili tahsiliyesi tedarikine say ile telezzüzad-ı cismaniye ve ulum-u fünun misüllü kemalat-ı insaniyyenin iktisabına mail ve ragip olur...” (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 86-87).

Aynı zamanda, medeniyetin ilerlemesiyle artan ihtiyaçların, çeşitli fen ilimleri ve icatlarla gelişen sanayi kesimi tarafından karşılanabileceğini öne sürmektedir. Ona göre sanayi, çok çeşitli ve çok fazla mal üretebileceğinden, gelirin bir kısmını vergi olarak devlete bıraktıktan sonra, kalan kısmı tasarruf edeceği ve sermaye için harcayacağından hem kendi servetlerinin, hem de toplum servetinin artmasını sağlayarak, refah düzeyinin artmasına neden olacaktır. Görüldüğü gibi tasarrufların doğrudan piyasaya dönerek sermaye

harcamasına dönüşmesiyle servetin artacağı görüşü, J.B. Say'ın, tasarruf savunusuyla¹ örtüşmektedir:

“... hasılı medeniyete nispetle terakki bulan hevayıcı günagün ulum-ü fünun ahdasını istilzam ettiğinden sınıyiin bedayet hudusundan bittabidir derkar olan naks-u kusur asar-ı ilmiyye ve muhteriat-ı mütevaliyle ile gittikçe ıslah ve ikmal olunarak ihtiyacat-ı insaniyeye nisbetle nef-ü kıymeti olan şeyler mübezzül olur. Zira sınıyii muhtelifte erbab-ı kendü ihtiyacat-ı mahsusalarından çok ziyade şey hasil ettiklerinden işbu fazla olan hasılatın bir miktarını tahsil-i emniyet ve muhafaza-i hukukları zemininde canib-i hükümete terk ile bakiyesini tasrif-i kaide-i mergubesini icabınca ihtiyata-i hıfz-u edhar veyahut arazi imarı valat-u edevat iştirası ve münasip olan sınıyii ve maarif-i taallüm-ü tahsil misüllü iktiza eden şeylerin iktisabına yani tezyid-i sermayeye sarfettiklerinden ihtiyacat-ı beşerriyenin def'ine medar olan her türlü şeylerin yani esbab-ı servet-ü samanin günagün mütezayid olmasıyla servet-i mahsusa gittikçe terakki bulup servet-i umumiyeye dahi bu nisbet üzere tekzir eder...” (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 87).

Ohannes Paşa sanayi üretiminin artmasıyla birlikte artan tasarruf ve sermaye birikiminin serveti ve refahı artıracığını vurgulamaktadır. Ancak, yazısının devamında “...servet-ü samanin mahza ulum-u sınıyii vasıtasıyla husule geldiği beddidar olup ancak harf-ü sınıyii bazı usul-ü umumiyeye üzere zuhura gelip bazı şerait-i esasiyeye mebni intişar-u kesb-i tevsî ettikten bunlara matlu olmak faideden hali değildir...” (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 87) diyerek, her ne kadar öyle görülse de tasarrufun, serveti artıran tek unsur olmadığını öne sürmektedir. Çünkü önemli olan işbölümü ile uzmanlaşmayla üretimin gerçekleştirilebilmesidir. Buna göre işbölümü ve uzmanlaşmayla ihtiyaçtan fazla üretim mübadeleyi doğuracaktır.

---

¹ J.B. Say, tasarrufun iktisadi büyüme için yararlı olacağını savunurken, bunun harcamalarda ve üretimde azalmaya neden olacağı görüşünü reddetmiştir. Üretimi artırabilmek için gerekli sermaye mallarının üretiminde kullanılacağından, tasarrufu iyi bir harcama biçimi olarak değerlendirmiştir. Çünkü ona göre tasarruf, doğrudan yatırım malları üretimine sarf edilecektir. (Skousen, 2003: 60).

“...cemiyyet-i beşeriyenin evaili zuhuru teşkilinde her bir kavm-i tahsili hevayic-i zarurîyesi zemininde sayd-ı şıkar veyahut emr-i haraset ile meşgul olur ise de kaffe-i efradı birlikte çalışarak işbu mesai-i müşterekenin semeresi cümleye taksim ve tavzi ve bu veçhile esbab-ı taayyüş ve levazım-ı emniyet-i umumiyye heyetçe tahsil olunur... ol kavmin hevayici tezayüd ettikçe her bir ferdi kaffe-i ihtiyacını kendi başına tedarik edemeyeceği derkar olunduğundan kendisi ile iyalinin kadr-i hacetlerinden ziyade olarak husule getirebildiği eşyayı bir ahirinin fazla olan eşyasıyla mübadeleye başlar...” (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 88).

Mübadelenin oluşumunu bu şekilde açıkladıktan sonra yazar önemli bir tespite varmaktadır. Mübadele ile bölüşüm arasındaki ilişki sonucu, bütün fertler ayrı ayrı işlerle meşgul olacaklarından ve hepsi ihtiyaçlarından fazla mal üreteceklerinden zamanla teknolojilerini geliştirerek hepsi kendi alanlarında bir sanayiye oluşturacaklardır. Ona göre bu da mübadelenin temel kuralını oluşturmaktadır:

“...işte bu vechile her bir sanat teşib ve tefrit ederek kesret-i hevayice nisbetle kesb-ü tes’ib ehemmiyet ettiğinden türlü türlü harf-ü sınavii tahdis eder. Halbuki meşagilin ber’vech-i meşruh ettirip erbab-ı faraset ve sanat ise işlerini bırakarak bu emr-i cedit ile meşgul olmayacaklarından bir takım eşhas dahi teshil-i mübadelat-ı sanat ithaz ederek bu suretle emr-i ticaret dahi zuhura gelir ve merkumun hevayici arttıkça fünun-u sınavii mütenevvia erbab-ı hususasına münhasır olarak makdumları icrası herkese ait olan hizmet-i müşagil-i taksim olunup usul-ü mübadele kaide-i umumiyye derecesine vasıl olur...” (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 89).

Paşa değer konusuna da burada değinerek, değişime konu olan malların değerini, üretilmesinde harcanan emekle açıklamaktadır. Buna göre marjinalist görüşü kabul etse de, klasik emek-değer teorisi Paşanın başvurduğu önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır:

“...herkes hasıl ettiği emval veyahut ifaya muktedir olduğu hizmet mukabilinde vesait-i meskure-i ihza ve kabul ederler ve bu eşyanın kıymeti dahi bilcümle eşyayı sairenin veyahut

a'mal ve hizmetlerin kadr-ü kıymetine oldukça sahih bir mukayas olur..." (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 90).

Mübadelenin öneminden bahsederken, her ne kadar öncesinde ihmal etse de, değişim aracı olarak paranın yerini de işaret etmektedir. Paşaya göre değişime konu olan şeylerin, herkesçe kabul edilir olması, küçük parçalara ayrılabilmesi, kolay taşınabilir olması, kolay bozulabilir olmaması gibi nitelikleri nedeniyle para da değişim aracı olarak kullanılabilir. Ancak kusursuz bir işbölümü sağlandığı taktirde mübadele yoluyla serbest ticaretin yaygınlaşması sanayinin ilerlemesine hizmet edeceğinden, mübadelenin daha önemli olduğunu vurgulasa da, paranın işlevini de göz ardı etmemektedir:

"...İşte akçe istimali dahi bu vechile tahaddüs edip availde demir ve kalay ve meşin ve tuz ve dehan-ı esdaf-ı bahriyye vesair bazı eşya akçe makamında kullanılmış ise de bir şeyin vasıta-i mübadele olabilmesi bir kıymet-i asliyyesi olmak ve hava ve suyun tesirat-ı kimyeviyyesinden maktul olmamak ve inkısam-ı cüziyyeye taksim olunabilir nakli dahi asan olmak gibi bazı havası cami olmaya mütevakıf olduğundan sim-ü zerden mumul meskukat-ı eşya-ı sairenin takdir-i kıymetleri alel-umum kabul ve ittihaz olunmuştur... heyet-i içtimaiyyenin esas-ı mebni aleyhi olan hukuk-u mülkiyet ve emniyet-i şahsiyye ve umumiyeye ve hasılatın teşvikiyle teshil-i mübadelat zemininde ehem-ü elzem olan tarik-u vesail-i nakliyye ile münebbi servet olan harf-ü sinayii serbesti-i icrası ahaliyyenin evsafı memduhe-i tasrif karanesine manzum olduğu zaman cemiyet-i beşerriye teksir-i refah ve yasare mazhar olur." (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 90-91).

Ohannes Paşanın yukarıdaki görüşlerinden klasik iktisadı iyi özümsemiği görülmektedir. Dikkat edilecek olursa görüşlerinin duygusallıktan uzak, tetkik ve araştırmaya dayalı, saf bir teoriyi yansıttığı görülecektir. Amacının servet ilminin maksadının anlaşılması olduğunu söylediği sonuç bölümünde, emeğin değeri ve mübadelenin sonuçları üzerinde durmaktadır:

"...ilm-i servet taliminden maksad-ı insanın haiz olduğu kuvve-i sinaiyyesi eseri olan kaffe-i ef'al ve a'malinin suret-i

intizam ve merbutiyetti ve kavaid-i umumiyyeye mebni ve kavie geldiğini tahkik ile esbab-ı servetin gerek heyetin ve gerek efradının menfaatine muvafık olarak nasıl tahsil ve tavzi ve ne suretle sarf-u istihlak ve akvam-ı mütemeddine meyanında herkes hevayic-i zatiyyesini mübadele tarikiyle istihsale mecbur olup icra ettiği sanat veyahut bulunduğu mevki ve memuriyet iktizasınca mukaseme-i a'mal usulünde müşareketi olduğu misüllü akçesiz dahi hiçbir iş göremeyeceği derkar olduğundan ilm-i meskurun işbu kavaid-i selase-i umumiyye iktizasınca karhane-i alemde sarf-ü say-ü amel eden kaffe-i ename mensup ve müteallık ve faidesi cümleye ait ve raci ise..." (Mecmua-ı Fünun, 1279 No:2 : 91-92).

Bu haliyle pozitif iktisat düşüncesinin yerleştirilme çabası olabildiğince açıktır. Öyle ki, aynı dönemde hocalığı ve tercüme odası katipliği sırasında arkadaşı olan, M. Şerif Efendinin de aynı görüşlere sahip olmasına rağmen, sanayi ile tarımın gelişimini birlikte gerçekleştirmek düşüncesi, her ne kadar mantıklı olsa da, öne sürdüğü teoriyle pek de bağdaşmadığı malumdur. İşte, Paşa bu duygusallıktan uzak, saf bir iktisat teorisini düşünce hayatımıza kazandırması bakımından önemlidir. Aynı konuda, Tarım mı-sanayi mi tartışmasında tarımdan yana tavır alarak, sanayileşmenin İmparatorluk için bir zaruret teşkil etmediğini ileri sürmesi (Fındıkoğlu, 1952: 345), ülkenin hammadde deposu olarak gösterilmek istenmesi olarak yorumlansa da, klasik üstünlükler teorisinin bir yansıması olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu özellikleri ile çağdaşları arasında daha şuurlu ve araştırmacı olarak gördüğümüz Ohannes Paşa'nın, iktisat politikası arayışına giren Osmanlı ekonomisi için sadece "laissez-faire" düşüncesini ileri sürmesi, aynı dönemde tepkileri de üzerinde toplamıştır (Sayar, 2001: 157). Esasen politika arayışlarında bir yol ayırımına giren Osmanlı düşünce yapısı farklı iktisat tedbirlerine yönelmiş ve korumacı iktisat anlayışının doğmasına neden olmuştur.

3.1.2.3. Liberalizmin En Güçlü Savunucuları: M. Cavid Bey ve Prens Sabahattin

Selanikli bir tüccarın oğlu olan Mehmet Cavit Bey İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarını yönlendiren kişidir (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 56). Bu yönü ile liberal ekonomi politikasının hem bilim adamı, hem de iktidarda karar sahibi bir Maliye Nazırı olarak en önde gelen savunucusu olmuştur (Kurdakul, 1997: 133). Liberal ekonomi politikasının gerektirdiği maliye bilgisine sahip olması nedeniyle de, İttihat ve Terakki'nin¹ etkin bir yöneticisi olarak bulunduğu Maliye Nazırlığı sırasında liberal görüşlerinden hiçbir şekilde ödün vermemiştir. Liberalizmi hem iktisadi hem de siyasi anlamda bir bütün olarak savunan Cavit Bey'in, devletin her kademesini liberalizme uyumlaştırma çabası içinde bulunduğu görülmektedir.² Bu konudaki görüşlerini "Devlet, millet halinde teşekkül etmiş cemiyetin uzv-ı müştereki olup en büyük vazifesi emniyet ve selamete müteallik olan hizmetidir ki, bu da hem dahili hem haricidir." (Karaman, 2001: 14) sözleriyle ortaya koyarak, devletin asıl üstlenmesi gereken görevlerin altını çizmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda M. Şerif Efendi, Sakızlı Ohannes Paşa gibi eli kalem tutan iktisatçılardan devraldığı liberal iktisat öğretisini uygulama olanağı da bularak, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük ilkeleri ışığında uzmanlaşacakları³ ve ödemeler bilançosunun sonunda dengeleneceğini savunmuştur. (Toprak,

¹ 1889'da Askeri Tıbbiyede kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti (Mardin, 1985(a): 350), bünyesindeki Jöntürkler aracılığıyla Abdülhamit'in İstibdat dönemi boyunca muhalefeti sürdürmüştür. Abdülhamit'e Meşrutiyeti geri getirmeye zorlamadaki hedefi, çok uluslu Osmanlı Devletinde ulusların temsil edildikleri ve birleştirildikleri parlamentolu demokrasinin yolunu açmak olan Cemiyet, daha önce değinildiği üzere ikinci Meşrutiyetin ilanıyla 1908'den sonra siyasi parti olarak hayatını sürdürmüştür. (Okyar, 1996: 93-96).

² İçerisinde birçok görüşü barındıran İttihat Terakkinin fikri kökenlerine bakıldığında Askeri Tıbbiyede ondokuzuncu yüzyıl biyolojik materyalizmin etkisinin görüldüğünü daha önce belirtmiştik. (Mardin, 1985(a): 350-351). Ancak 1908'den sonra Parti içindeki grupların liberaller ve ittihatçılar olarak iki ana gruba ayrıldıkları görülmektedir. (Ahmad, 2002: 50-52). İşte bu gruplardan başta Cavit Bey olmak üzere liberaller, 1908-1914 yılları arasında etkin olmuşlar ve Cavid Beyin liberal politikalarını uygulama olanağı bulmuşlardır. Ancak 1912 sonrası balkan savaşlarının etkisiyle artmaya başlayan İttihatçı muhalefet, 1914'ten sonra milli iktisat doktrinlerinin hakim olduğu bir döneme kapı açmıştır. (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 56-57).

³ Cavid Bey'de, Ohannes Paşa gibi Osmanlı Devletinin bir tarım ülkesi olduğunu düşünerek, tarımda uzmanlaşması gerektiğini öne sürmüştür. Ülke gerçekleri bu yönde olduğundan, sanayii geliştirmek için yapılacakların kaynak israfından öteye gidemeyeceğini savunmuştur.

1982: 104). Onun için ulaşılmaması gereken en önemli hedef dünya ekonomisiyle bütünleşebilmektir. Bu yolda öncelikle yabancı sermayenin ülkeye gelişini kolaylaştırmak lazımdır ki, bunun yolu da serbest ekonomi politikası izlemek ve özel teşebbüsün bu yolla gelişmesini sağlamaktır. Bu amaçla uygulamaya koyduğu en önemli politikası 1917’de “İtibar-ı Milli Bankası”¹ kurmak olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1996(a): 110).

Aynı düşüncelerle yazdığı “İlm-i İktisat” adlı ünlü kitabı, içeriği bakımından günümüzde bile ders kitabı niteliği taşımaktadır (Çavdar, 2003: 34). Ohannes Paşanın etkisinin açık olarak görüldüğü kitap, bütün bu görüşlerini topladığı önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Servetin üretilmesi, bölüşümü, tedavülü ve tüketilmesi konularıyla birlikte bütçe gelir ve giderlerinin de anlatıldığı ünlü eserin başlangıcını, Ohannes’de olduğu gibi iktisat terminolojisi tartışması oluşturmaktadır. Bu konudaki görüşleri etkilendiği yazarlardan farklı değildir:

“Son zamanlara kadar lisanımıza servet ilmi olarak tercüme edilen “Economie Politique” ifadesine karşılık olarak birkaç seneden beri “İktisat İlmi” tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bu tabir birçok açıdan birincisine göre daha sık kullanılmaktadır... Bugün Avrupa’nın bütün yazarları bu unvanı terk ettiğinden, iktisat ilminin siyaset ile bir olduğu, daha doğrusu siyasete bağlı olduğu zannını vermekte olan Ekonomi Politik tabirinden “Politik” kelimesini çıkararak yalnız “Ekonomi Bilimi” (science economique) tabirini kullanmaktadırlar ki bizim iktisat ilmi tabirimiz de tamamen bunun karşılığıdır. Bu tabir gerek gazetelerimizde, gerek konuşmalarımızda kullanılmaya başlandığı için artık lisanımızda genel kabul görmüş sayılabilir.” (M. Cavit, 2001: 3-4).

¹ Aslında daha önce kurulan “Bank-ı Osmani” yabancı sermayeyle kurulduğu ve haliyle pay sahiplerinin çıkarlarına öncelik tanıdığı için ulusal bir kimlik kazanamamıştır. (Bank-ı Osmani’nin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Toprak, 2003: 48-56). Bu yüzden ikinci Meşrutiyet yıllarında bankacılık ulusal temellere oturtulmaya çalışılmış, özellikle Ziya Gökalp ve Tekin Alp’in Ulusal banka kurulması yönündeki çalışmaları yankı bularak 1917’de ulusal sermaye ile “İtibar-ı Milli Bankası” kurulmuştur. Milli iktisat görüşlerinin hakim olduğu bir ortamda kurulan banka, ilk Türkçe pay senetleri düzenlenerek, sadece Osmanlı uyrukluların ortak olması ve çalışacak memurların da Osmanlı uyruğundan olması gibi kararlar içermektedir. Buna rağmen ilk genel müdürlüğüne Belçika’da birçok banka kurmuş olan Avusturyalı banker Weil geçici olarak getirilmiştir. Dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey de, özel teşebbüsü harekete geçireceği ve ülke ekonomisine yararlı olacağı düşüncesiyle bankanın kuruluşuna öncülük etmiştir. (Toprak, 1995(a): 65-71).

Görüldüğü gibi Cavit Bey de Ohannes Paşada olduğu gibi, iktisadın herhangi bir bilim dalıyla karıştırılmadan ayrı bir bilim dalı olarak kabul edilmesi taraftarıdır. Üretimin başlaması için ihtiyacı birinci neden olarak görmesi ve tanımlaması da, kitabın sonuna kadar, klasik teorinin izlerini ispat eder niteliktedir:

“İhtiyaç, insanları faaliyete geçiren birinci nedendir. İnsanlar, birçok ihtiyaca sahip olduklarından dolaydır ki çalışırlar ve bu yüzden servet üretirler...” (M. Cavit, 2001: 13).

Üretim ve servetin kaynağı olarak ihtiyacı gösterdikten sonra, servetin tanımını yaparken Avusturya okulundan Fransız Paul Leroy Beaulieu’yu referans göstererek aslında servetin tek kaynağının emek olmadığını savunmaktadır:

“...Servet hakkında en uygun tarif olması sebebiyle “Paul Leroy Beaulieu”nun aşağıdaki tarifini söyleyeceğiz: İnsanların ihtiyaçlarına nispetle tabiatta sınırsız olarak bulunmayıp üretim kazancı bir çalışmaya bağlı olan ve alınıp satılabilen, kiraya verilen, kiralanan, yahut çalışmanın meydana gelme ve tesir derecesini artırmaya hizmet eden her şey servettir..” (M. Cavit, 2001: 19).

Cavit Bey, devamında serveti emeğin ürünü olarak gösterirken, aynı zamanda üretimin derecesini belirleyen bir araç olarak da tanımlamaktadır. Ancak emeği ikinci planda servetin kaynağı olarak göstermesi, Smith-Ricardo modeline çok da yakın olmadığını ortaya koymaktadır. Çalışmayı keşif ve icatlar meydana getiren bir araç olarak tanımlaması da, emeğe ve çalışmaya verdiği önemin göstergesidir:

“Servetin ikinci üretim vasıtası işgücüdür. İşgücünün iktisadi tarifi; iktisadi herhangi bir faydalı gayeye ulaşmak için insanlar tarafından sarfedilen çaba ve kuvvettir... Eğer çalışma, zahmet ve meşakkate sebep olmasaydı zahmetleri hafifletme kolaylaştırma endişesi olmayacak ve o zaman,

doğal olarak keşif ve icatlar meydana gelmeyeceğinden medeniyet ilerleyemeyecekti...” (M. Cavit, 2001: 29).

Önemli kavramları bu şekilde açıkladıktan sonra, Smithian teorinin canalcı yaklaşımının, yani serbest rekabetin tartışma götürmez savunucusu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konudaki düşüncelerini çok açık bir şekilde ifade eden Cavit Bey, Maliye Nazırlığı sırasında da serbest piyasa ekonomisini uygulamaya dönük politikalar izlemiştir.

“Serbest rekabet, çalışma ticaretin serbest olmasının bir neticesi gibi düşünölmelidir. Aynı mesleğe sahip olanların, kendi mahsullerini piyasaya sürmek maksadıyla, her türlü müdahaleden uzak olarak ve bir takım meşru vasıtaları kullanarak, birbirlerine karşı iktisadi bir mücadelede bulunmalarına serbest rekabet denir. Rekabet, bütün mevcudatın en büyük kanunudur... Rekabeti, her hususta maddi ve manevi ilerlemenin teminatı olan bir müessese gibi kabul etmeli ve bunun hareket sahasını daima genişletmeye çalışmalıdır...” (M. Cavit, 2001: 48-55).

Serbest rekabeti ilerlemenin yegane vasıtası olarak kabul ederken aynı hassasiyeti özel mülkiyetin yaygınlaştırılması konusunda da göstermektedir. Özel mülkiyetin yaygınlaşmasının vergi geliri sağlaması bakımından devlet için önemine değinirken, maliyeci tarafını da ortaya koymaktadır:

“Gerek çalışma hakkı, gerek serbest üretim, gerekse serbest rekabetin olgunlaşmaya müsait olan faydaların tamamını ortaya çıkarabilmesi için diğere bir hak ile birlikte olması gerekir ki bu da mülkiyet hakkıdır. Mülkiyet hakkının temin edilmesi, bir ülkenin en önemli ilerleme ve medenileşme unsuru olarak kabul edilir... özel mülkiyetten, cemiyet adına olacak şekilde, hükümet daima istifade eder. Arazi ve emlak vergileri, veraset ve intikal vergileri hükümetin özel işbirliğini teşkil eder ve doğal kıymetler arttıkça bu vergilerin de hasılatı artar...” (M. Cavit, 2001: 57-60).

Vergilendirme konusundaki saptamaları ise, sosyal devlet anlayışının bir parçası gibidir. “...hükümetin herkes hakkında kaide-i esasiyeye riayet etmek şartıyla siyyanen muamele eylemesi ve kanuna müstenid olmaksızın hiçbir

kimseden vergi ve rüsumat namıyla ve nam-ı ahirle para alınamamasıdır.” (Karaman, 2001: 105) sözleriyle, vergilerin mutlaka bir kanuna dayanması gerektiğini belirtirken aynı zamanda kanunların üstünlüğünü de vurgulamaktadır.

Cavit Bey Smithian iktisadın en güzel örneklerinden birini de işbölümü ve uzmanlaşma konusunu açıklarken vermiştir. A. Smith'in verdiği bir örneği de kitabına alarak gerek sanayi, gerek ticaret ve gerekse ilimde ilerlemenin kaynağı olarak işbölümü ve uzmanlaşmayı göstermiştir:

“İş bölümü, yani her bir sanayi maddesinin bağlı olduğu farklı tecrübelerden her birinin başka bir işçi tarafından yerine getirilmesidir ki bu, üretimi artıran en önemli sebeplerden sayılır... Önceleri gerek sanayide, gerek ticarete, gerekse ilim ve fende meşguliyetlerin bölümlenmesine tamamen uyulmazdı. Çünkü bir sanat, bir ticaret, bir ilim ve fen bir kimsenin idaresini yürütmeye yeterli olmazdı. Halbuki sonraları toplumun ihtiyaçlarının artması, aşamalı olacak şekilde bunu mümkün kılmış, işlerin ve çalışmaların bölümlenmesi günden güne kuvvet kazanarak genişlemeye başlamıştır... İşbölümü olağanüstü bir alışkanlığın meydana gelmesine sebep olur. Burada Adam Smith'in meşhur misalini aktaralım...” (M. Cavit, 2001: 89-91).

İşbölümü hakkındaki bu görüşleri, aynı zamanda uluslararası işbölümüne de kapı açmaktadır. Bu konuda da A. Smith'in bire bir takipçisi olduğunu ispatlar nitelikte, ülkelerin sadece en verimli alanlarda uzmanlaşması gerektiğini savunmuştur. Bu çerçevede tarım-sanayi tartışmasında tavrını çok net bir şekilde tarımdan yana koyarken, ülke gerçeklerinin bu yönde olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti, sanayileşmek için kaynak israfına neden olmamalı, zengin imkanlara sahip olduğu tarımı desteklemelidir:

“... Osmanlı ülkesi bir ziraat memleketidir. Büyük sanayilerin kurulması için ne gerekli sermaye, ne teknoloji ne de vasıflı işgücü vardır... Sanayi bakımından Avrupa ülkelerine göre pek geride olan ülke, ziraat açısından zengin imkanlara sahiptir... İşte bu sebeplerden dolayı sanayii himaye etmek için ne hükümet bütçesine tahsisatlar koymalı, ne efrad

bütçesine masraflar tahmil eylemelidir.” (Karaman, 2001: 16-17).

Servetin bölüşümü konusunda ise, klasik üretim faktörlerini tanımlayarak, bölüşümün herhangi kurum tarafından değil doğal kanunlar tarafından meydana gelebileceğini vurgularken bu hususun iktisadın en önemli konularından olduğunu öne sürmüştür. Bu arada girişimciyi üretim faktörü olarak kabul etmesi, Smith’in ihmal ettiği bu olguyu, J.B. Say’dan¹ esinlenerek elde ettiğini göstermektedir.

“Mademki servet vasitanın ortaklığı ve birlikteliği ile meydana geliyor ve mademki bu vasıtaları birleştirmek için müteşebbisin de hizmetlerinden yararlanılıyor; o halde üretilen her servetten bunların her birine bir hisse isabet etmesi gerekir ki tabiatın hissesine rant, sermayenin hissesine faiz, çalışmanın hissesine ücret, müteşebbisin hissesine de kar adı verilmektedir. işte iktisat ilminin servet bahsi, bu hisselerden her biri ile ilgili kanunlardan ve bu kanunlar ile ilgili olan diğer maddelerden bahseder. İktisadi hadiseler etrafında meydana gelen bütün tartışmaların neticesi servetin bölüşümüne bağlı olduğundan, pek çok kimseler doğal kanunların tesiri altında meydana gelen bölüşüm keyfiyetini kabul etmeyip, bunun yerine kendilerinde daha makul ve daha mantıklı, halbuki söz hakkı ve hareket serbestliği vermeyecek şekilde bir takım bölüşüm usullerini uygulamak istediklerinden bu konu, iktisat ilminin en önemli konularından sayılır...” (M. Cavit, 2001: 105-106).

Cavit Bey mübadele hakkındaki görüşlerini de özel mülkiyete dayandırmaktadır. Servetin kullanılması için en doğal yolun tartışmasız doğal mübadele olduğunu belirtirken, mübadelenin önemli şartlarından biri olarak özel mülkiyeti göstermesi, aynı zamanda bireysel özgürlük savunusunu da içermektedir.

---

¹ Daha önce belirtildiği gibi girişimci kavramını ortaya atan Say, bunu üretim faktörü olarak kabul etmiştir. Ayrıca girişimciye önemli bir misyon yükleyerek, iktisadi kaynakları düşük verimli bir alandan yüksek verimli bir alana kaydırıldığını savunmuştur. (Skousen, 2003: 55-56). Say’ın bu yaklaşımı önemlidir aslında, devlet müdahalesini savunanların karşısına, üretim faktörü olarak kabul ettiği girişimciyi sürerek, müdahalenin gereksizliğini ortaya koymaktadır.

“İktisadi faaliyetler ile meşgul olanların hangisini dikkate alırsak alalım; bunların ya ürettikleri eşyayı, hiç muhtaç olmayarak tamamen başkalarının ürettiği veya kazandığı maddeler ile yahut ürettikleri eşyanın bir kısmını kendi ihtiyaçlarına tahsis edip geriye kalanı başkalarının kazanç ve ürettikleriyle değiştirdiklerini görürüz... Mübadele, mülkiyeti gerektirir. Yani bir kimse ancak kendisinin mülk edinme ve kullanma hakkı olan maddeleri, başkalarının üzerinde de aynı hakka sahip olan maddeler ile değiştirir...” (M. Cavit, 2001: 199-200).

Mübadelelerin öneminden bahsettikten sonra, yazar, paranın işlevini de ihmal etmemiştir. Ona göre medeniyetin ilerlemesiyle zorlaşan mübadele usulü para kullanımını yaygınlaştırmıştır:

“İnsanlar, önceleri kıymetli ve taşınabilen şeylerin mübadelesi usulünü uyguladılar. Yani her şahıs, kendi ürettiği eşyanın ihtiyacından fazlasını başka üreticilerin ürettiklerinin fazlasıyla mübadele ederdi. Fakat ilkel bir cemiyette işbölümünün, mübadelelerin, ihtiyacın genişlemediği yerlerde uygulanabilen bu usul, ilerlemiş cemiyetlerde pek çok sakıncalardan dolayı uygulanamazdı... İşte kıymetli ve taşınabilen şeylerin mübadelesinin bu sakıncalarını ortadan kaldırmak üzere, insanlar tarafından mübadelelere aracılık edecek orta derecede bir mal kabul edilmiştir ki bu da paradır...” (M. Cavit, 2001: 209-210).

Sonuç olarak klasik teorinin en güzel örneklerini veren kitap, serbest mübadele ve himaye usulü başlığı altında açık olarak serbest piyasa ekonomisini savunurken, himaye usulünün sakıncalarını anlatarak izlenmesi gereken yolu da işaret etmektedir:

“Gerek insan tabiatı ve gerek yeryüzündeki zıtlıklar ve yukarıdan beri söylediğimiz büyük iktisadi kanunların hareket genişliği, serbest mübadele usulünün diğer usulle, yani korumacılıkla mukayese edilemeyecek derecede fazla oranda tercih edilmesi gerektiğini göstermektedir. Fakat bugün gerek hükümetler, gerek ekseri yerlerde yaygın fikirler, himaye usulünün ülkenin menfaatlerine uygun olacağını zannederek aldatmakta ve bu hal, gayet yanlış bir politika takip edilmesine sebep olmaktadır...” (M. Cavit, 2001: 269).

Görüldüğü gibi Mehmet Cavit Bey, klasik iktisadın en güzel örneklerini verdiği kitabının yanısıra, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayıp ile birlikte kurduğu, Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye dergisinde de liberal görüşlerini aktarma olanağı bulmuştur. Daha derginin ilk sayısında “Mukaddeme ve program”¹ başlığı altında yazılan giriş niteliğindeki yazıda, toplumsal ilerlemenin ekonomik ilerlemeye bağlı olduğunu vurgulamışlardır. “... Ödenen vergilerin, yüksek tabakanın zevk ve safahatlarına gittiği bir dönemde Avrupa ülkelerinin servetlerini artırmak için yeni yollar aramakla meşgul olduğu...” (Seyitdanlıoğlu, 1996(c): 123; Çavdar, 1992: 142) tespiti ekonomik ilerlemenin önemini vurgularken, üst düzey bir tabakanın daha önce değindiğimiz, Batı taklitçisi yaşamını gözler önüne sermektedir. Derginin asıl amacı, bu toplumsal ilerlemeyi sağlamak için uygulanması gereken temel politikanın, kapalı bir ekonomiden uzaklaşılması gereğinin savunulmasıdır (Mardin, 1985(b): 630).

Bu bakımdan Mehmet Cavit, ilm-i İktisat kitabında olduğu gibi bu dergide de inandığı liberal politikaları sonuna kadar savunmuştur. Ancak dergi ile ilgili göze çarpan en önemli husus daha ilk sayısında tarım-sanayi tartışmasına koyduğu nokta olmuştur. Çünkü bir tarım ülkesi olarak değerlendirdiği Osmanlı İmparatorluğunda tavrını tarım lehinde koyarken, sanayinin de ihmal edilmemesi gerektiğini ancak, klasik üstünlükler teorisi gereği Osmanlının da zengin toprakları nedeniyle tarımda uzmanlaşmasının daha öncelikli olacağını öne sürmüştür (Seyitdanlıoğlu, 1996(c): 121; Karaman, 2001: 51).

“Memleketimiz her şeyden evvel unutmamalıyız ki, bir ziraat memleketidir. Bizde sanayiin terakkisini arzu itmek büyük bir emeli vatanperveranedir ki, hiç şayan-ı muahaze değildir. Fakat bitin muamelatı beşeriyeyi idare iden bu kanun-ı azim, s’ay-ı akıl kanunu vardır ki, bunun tatbikatı bizi ihtiyat ve tedbir ile harekete sevk ve mecbur ider. Efrad gibi, milletlerin de gaye-i amali az s’ay ile çok netice iktisabına masrûf olmak lazımdır. İhtiraat ve keşfiyyatdan, ıslahat-ı

¹ M. Cavit Beyle birlikte, Ahmet Şuayıp ve Rıza Tevfik’in de imzasını taşıyan ve daha yayın hayatının başında, derginin izleyeceği yolu işaret eden giriş niteliğindeki “Mukaddime ve Program”ın tam metni için bkz. (Seyitdanlıoğlu, 1996(c): 120-123).

sanayiden, vesait-i nakliyyeden, hülasa bütün mahsusa-i medeniyetten maksat budur. Şuabat-ı iktisadiyyemizi tetkik, daha doğrusu “san’at mı ziraat mı?” sualini hal eylemek istediğimiz vakit, yine bu kanunun rehberliğini terk itmemeliyiz... Ulum-u iktisadiyye ve içtima’iyye mecmuası bu ciheti nazar-ı dikkatten dur tutmayarak daima iktisat-ı zirai mesa’ilini, ziraat istatistiklerini kari’lerine arz ve teşrih idecektir...” (Seyittanlıoğlu, 1996(c): 121)

Cavit Bey, Maliye Nazırı olduğu dönemde düşüncelerini uygulama olanağı bulmuş, Mecliste yaptığı birçok konuşmasında liberal ekonomi düşüncelerini aktarmıştır. Ancak 1911 tarihinde yaptığı konuşma, bu özgürlük hareketi öncülerinin, devirdikleri mutlakiyetçi yönetimden çok da farklı düşünmediklerini ortaya koymuştur. Bu konuşmayı Çavdar şu şekilde aktarmaktadır:

“... Memleketimizde mevcut olan yabancı mali kurumlar hakkında beslediğimiz saygı ve güven duygularına tamamıyla karşıt olarak, onlara güven duymadığımız biçimde, yayılan rivayet ve yalanlara karşı bugün ülkenin gerçek dostlarından biri, Düyun-u Umumiye yönetim kurulu başkanı yazmış olduğu bir raporla bütün o rivayet ve asılsız sözleri yalanladı. Evet bizi Düyun-u Umumiye’nin can düşmanı gibi gösterirken, o mali kurumun başkanı ülkede kesin olarak böyle bir düşüncenin olmadığını söylüyor. Hem de kendi ülkesinde bile şiddetle eleştirilen ve yerilen mali durumumuzu savunuyordu. Zannederim ki böyle yetkili ve kelimenin bütün manasıyla doğru bir ağızdan çıkan sözler içeride ve dışarıda güven reva olmalı. Bu sözleri söyleyen zata karşı da borçlu olduğum teşekkürü açıkça beyan etmeyi görev sayarım...” (Çavdar, 2003: 84).

Devletin çöküşünün dönüm noktası olarak kabul edilebilecek sömürgeci uygulamanın en güzel örneğinin yaratıcıları hakkında söylenen bu sözler, eğer siyasi amaçlarla söylenmemişse gerçekten vahimdir. Çünkü Cavit Bey, her ne kadar liberal öğretiyeye uygun politikalar yürütse de ülke gerçeklerini gözardı ettiği bir gerçektir. Zaten dış ticarete sınırsız bir serbestliği savunması ve Düyun-u Umumiye’yi alkışlayacak kadar teslimiyetçi bir politika izlemesi daha nazırlığı sırasında tepkileri üzerine çekmesine neden olmuştur.

Cavit Beyin bu görüşlerine en sert tepkiyi ise yine meclis kürsüsünden Kirkor Zohrap Efendi göstermiştir. Serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını açıkça belirterek, iktisadi bağımsızlığın ancak himaye usulü ile gerçekleşebileceğini öne sürmüştür. Çünkü ona göre, en aşırı ticaret serbestisine taraftar olan uluslar bile en sonunda ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdir ki, bu da himayeciliğin tek çözüm yolu olduğunun ispatıdır (Toprak, 1985(c): 637).

Cavit Beyin bu uygulamaları belki de aynı dönemde ortaya çıkan Milli İktisat düşüncesinin doğuş nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Her ne kadar Fransız liberalizmi ve P. Lorey Beaulie'nun etkisinde kalarak övgüye değer icraatlarda bulunmuş ise de, sahip olduğu imkanlara ve gördüğü teşviklere rağmen devletin iktisadi siyasetini düzeltmeye muvaffak olamamıştır (Eldem, 1994: 233). Bu yüzden nazırlıktan ayrıldıktan sonra, hükümetine yönelik tepkilerin hedefi haline gelmiş ve Ferit Paşa hükümeti tarafından yargılanarak on beş yıl kürek mahkumiyeti ile cezalandırılmıştır (Karaman, 2001: 5).

Liberalizm akımının güçlü savunucularından bir diğeri de Prens Sabahattin'dir¹. 1908 devriminden önce Jön Türkler arasında meydana gelen düşünce ayrılıkları, Prens Sabahattin'in yeni bir lider olarak doğmasına neden olmuştur. Özellikle, Paris'te arkadaşlarıyla sürgün hayatı yaşayan Jön Türklerin ileri gelenlerinden Ahmet Rıza ile olan düşünce ayrılıkları, hem Türk milliyetçiliği, hem de Osmanlı liberalizmi alanında kendini göstermiştir. O dönemde yapılacak reform hareketlerine, özellikle Ermeniler, Avrupa devletlerinin müdahale etmesini istemişler, Ahmet Rıza ve arkadaşları buna kesinlikle karşı çıkarken, Prens Sabahattin'in destek vermesi düşünce ayrılıklarını doruğa çıkarmıştır (Lewis, 1998: 200).

Bunun üzerine Prens Sabahattin Paris'te "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"² adıyla bir dernek kurmuş ve bu dernekle federal,

¹ Prens Sabahattin'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. (Budak, 1998: 9-11; Ege, 1977).

² Prens Sabahattin öncelikle yerel yönetimlerin güçlendirildiği, "Adem-i Merkeziyet"çi bir yapılanmayı savunmuştur. Ona göre, bölgelerin ihtiyaçlarının birbirinden farklı olması ve merkezîyetçilikte bürokrasinin hantallığı nedeniyle hizmetlerin aksaması nedeniyle yerel yönetimler güçlendirilmelidir. İkinci olarak özel girişimciliği (Teşebbüs-i Şahsi) savunarak, bu sayede insanların hükümete dayanacak yerde, doğrudan kendisine güvenerek engelleri kolayca aşacaklarını ve servetlerini artıracaklarını ileri sürmüştür. (Köktaş, 1997: 94-95).

Ademi Merkezîyetçi ve liberal bir Osmanlı Devleti düşüncesini geliştirmeye çalışmıştır. Düşüncelerinin temelini oluşturan ve aynı zamanda rakipleriyle ayrılıklarına neden olan konu ise, o dönemde ayrılık rüzgarları estiren Hıristiyan azınlıkları, özellikle de Ermenileri Devlet içinde tutacak federatif bir düzen öngörmesidir. Ancak bu düşünce ne ülke dışında yeni arayışlar içinde olan bu azınlıklar arasında, ne de İttihat ve Terakkinin etkisinde kalan Türk unsurlar arasında taraftar bulmamıştır (Lewis, 1998: 202). Hatta, 1908'den sonra federalizme kapı açtığı gerekçesiyle, adem-i merkezîyet düşüncesi etrafındaki ilk çıkışları İttihat ve Terakki çevresinin hücumlarıyla karşılaşmıştır (Ülken, 1966: 160).

Prens Sabahattin'in şahsi teşebbüs ve ademi merkezîyet düşüncesinin sosyolojik temelini Le Play'in ve Demolines'in öğretileri¹ oluşturmuştur (Lewis, 1998: 230). Dolayısıyla Jön Türkleri etkileyen Fransız öğretileri Sabahattin'de de kendini göstermiştir. Sabahattin, "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir" adlı eserinde deha olarak tasvir ettiği bu düşünürler hakkında şunları yazmaktadır:

"İlk Tulu'unu üç büyük dehaya: Le Play, Hanri de Tourville, Edmond Demolines medyun olan ilm-i ictima hey'et-i beşerîyyeyi ictima'an tahlil edebilmek için usul-i ictima'îyyesine istinaden ve basitten mürekkebe doğru muhtelif sunuf-ı ictima'îyyeye a'id vücuda getirdiği tavsif-i hususilerle te'essüs etti... Bu tasnif-i ictima'îyi tanımak

¹ Prens Sabahattin'in sosyolojik anlamda düşüncelerinin temelini, Le Play ve Edmond Demolines'in toplumbilimsel metodları oluşturmuştur. 1789 Fransız ihtilaliyle birlikte toplumda çıkan sorunlara çözüm arama amacıyla yola çıkan bu iki Fransız aydını, daha çok aile, işçi-işveren ilişkileri gibi küçük grupların gözlem yoluyla sorunlarını tahlil etme yoluna giderek, toplumsal değişimin etkilerini çözmeye çalışmışlardır. Buna göre toplum özelliklerini, birey, aile gibi küçük gruplardan almaktadır. Yani, esas refah sadece iyi gelişmiş hayat standardı ile değil, aynı zamanda hayat standardını muhafaza etmek üzere teşkilatlanmış bir sosyal sistemle bağlantılıdır. (Zimmerman, 1964(b): 16-17). Bu yüzden soyut bir toplumdaki hareket etmek yerine, toplum içindeki insanların ve ailelerin yaşayışını inceleyerek toplum mekanizması hakkında bilgi elde etmeye çalışmışlardır. Prens Sabahattin özellikle Demolines'in memur toplum tiplemesinden esinlenerek, Osmanlı toplum yapısıyla ilişki kurma yoluna gitmiştir. Demolines'e göre toplumda memurların çok olması, merkezi yönetimin güçlenmesine neden oluyordu. Çünkü siyasal iktidar memur sınıfının elinde toplandığı için ve bunlar da sistemi devam ettirmek istedikleri için en küçük yönetimsel işlemi denetimleri altında bulundurmaya zorunluydu. Ve bu da merkezîyetçi bir yönetim sistemi idi. Sabahattin, Osmanlı Devletiyle özdeşleştirdiği bu yaklaşımı benimseyerek, memurluğa karşı cephe almış ve ancak bu şekilde birbirine karşılıklı çıkarlarla bağlı memur-hükümdar ilişkisinin kırılarak güçlü ve işlevsel yerel yönetimlere kavuşulacağını savunmuştur. (Mardin, 1983: 213-215; Ege, 1977: 164).

milletlerden her birinin hangi teşekküle hangi derecede mensub olduğunu bilmek demektir.” (Prens Sabahaddin, 2002: 13-14).

Yazara göre, sosyal bilimler teorisini ortaya çıkaran bu üç deha, insan birliklerini basitten karmaşığa doğru tasnif etmiş, böylece halkların hangi yapıya, hangi seviyede mensup oldukları ayrıştırılabilir olmuştur. Ona göre bunun gerekliliği, uygulanacak olan ıslahat programlarının ülke halkları tarafından kabul edilebilirlik derecesinin bilinmesidir ki, Tanzimat dahil ıslahat hareketlerinin başarısızlığının altında yatan nedenin, böyle bir tahlilden uzak, tepeden inme uygulanmaya çalışılan tedbirler olduğunu çözmüş gibidir.

Prens Sabahattin sözünü ettiğimiz “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir” adlı eserinde, eğitimden mülkiyet biçimine, siyasi ortamdan yerel yönetimlere, güvenlikten adliye ve maliye konularına kadar bütün konulardaki görüşlerini aktarmıştır. Özellikle iktisadi görüşlerini içeren bölümlerin incelenmesi, Sabahattin’in düşüncelerinin tahlil edilmesi bakımından önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Öncelikle, ülkedeki ıslahat hareketlerinin başarısızlığını ülke gerçekleriyle bağdaşmayan, analizden uzak, tepeden inme uygulamalarda bulan tespiti önemli ve gerçeklerle bağdaşır niteliktedir. Yazar bu konuda:

“Vakı’a, Tanzimat devrinden beri çoğalan ıslahatçılarımız samimi bir emel-i teceddüd besliyor; fakat bu teceddüdün ne suretle vuku’a geleceğini kat’iyyen keşfedemiyorlardı. Yalnız, şart-ı terakki olarak hürriyet, meşrutiyet, ma’rif, ahlak ve nihayet Garplılaşmak lüzumu da’ima ileri sürülüyordu ve el’an sürülmede! Fakat bütün bu iddialar ne cemi’yyet ne de onu ıslaha çalışan zihniyeti bir karış ileri götüremedi; çünkü teşkilat-ı ictima’iyye zikrettiğimiz tezahürat-ı muhtelifeden çıkmıyor, bi’l-akıs bunlar, müsbet veya menfi tarzda teşkilat-ı ictima’iyyeden çıkıyor.” (Prens Sabahaddin, 2002: 16-17).

diyerek, ıslahatçıların samimi olmakla birlikte, hiçbir başarı sağlayamadıklarını savunmaktadır. Çünkü ilerlemek için şart koşulan, hürriyet, meşrutiyet, eğitim, ahlak ve son olarak da Batılılaşmak görüşlerinden yola çıkarak bir toplum yaratmak olanaksızdır. Tersine toplumun sosyal yapısından bunların çıkması gerekir. Dolayısıyla yazar,

toplumsal gelişmenin, toplum yapısına göre, bir süreç dahilinde şekillenebileceğini vurgularken, Le Play'ci (Zimmerman, 1964(b): 17) tarafını ortaya koyarak, aslında değişimin, toplumun alt tabakalarından başlaması gerektiğinin de altını çizmektedir.

Sabahattin'in, toplum yapısını da iki önemli ayırma tabi tuttuğu görülmektedir. Bireyci ve cemaatçi olarak ayırdığı toplum tahlilinde liberal, kapitalist görüşlerini de örnekleriyle ortaya koymuştur. Yukarıda özetlenen Demolines'in memur toplum yaklaşımını sergilediği bu ayırma göre bireysel yapı, özgürlük ve kişilik gelişmesini sağlayıp, iş yaşamında başarıyı artırırken, cemaatçi yapı, insanları tüketime yöneltip, kişisel ve sosyal yeteneklerinin gelişmesini engellemektedir. Bu konuda aşağıdaki görüşleri, vurgulamaya çalıştığımız düşüncelerini bir anlamda özetler nitelikte olması bakımından gerçekten önemlidir:

“...teşekkül-i tecemmü'i, ...ferdi a'ile, cema'at, fırka ve hükümete; ya'ni eşhası yek-diğerine bağlayarak nokta-i istinadlarını da'ima şahsiyyetleri haricinde aramağa mahkum insanlardan mürekkeb bir cem'iyyet-i atıla halk ediyor. Sa'y-i maddinin sıklığından çıkan teşekkül-i infiradi ise teşebbüs-i şahsi ile fa'al bir istihsal tevlid ederek kabiliyyet-i ictima'iyyenin inkişaf-ı tamını ihzar ediyor ve teşekkül-i ictima'ide olduğu gibi şahsı şahsa değil, fakat temellük-i hususiyi çıkaran çetin ve fa'al bir zira'atle evvela toprağa sonra da mesa'i-i sa'ire-i istihsaliyyeye rabtederek istinadgahlarını kendi kendilerinde keşfeden müstakill ve mütefevvik şahsiyyetlerden mürekkeb bir cem'iyyet-i fa'ale halk ediyor...” (Prens Sabahaddin, 2002: 20-21).

Buna göre cemaatçi yapı bireyi, aile, parti, hükümet gibi daima bir yerlere bağlı kılarak, insanları birbirine muhtaç bırakıp, şahsiyetlerini kendi dışında aramak zorunda olan tembel bir toplum yaratmaktadır. Maddi çalışmanın yetenekliliğinden çıkan bireyci yapı ise, bireysel girişimle etkin bir üretim ortaya çıkararak, sosyal yapının tam olarak gelişmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda cemaatçi yapıda olduğu gibi bireyi bireye mahkum kılmayıp, özel mülkiyeti öne çıkaran, önce tarım, sonra da diğer üretim çalışmalarıyla iştilgal

eden ve şahsiyetini kendinde arayan, bağımsız, üstün kişiliklerden oluşmuş bir toplum yaratması, bireyci yapının en önemli özelliği olarak vurgulanmıştır.

Sabahattin'e göre cemaatçi yapının olumsuz sonuçlarını dinde aramamak gerekir, çünkü aynı dini kuralların uygulandığı farklı ülkelerde farklı toplumsal yapılar ortaya çıkabilmektedir. Protestanlıkta da olduğu gibi; cemaatçi ortamda baskıcı, bireyci bir ortamda hürriyetçi kurallar ortaya çıkmaktadır. O halde İslam dinini de ilerlemeye engel görmemek gerekir. Çünkü önemli olan toplumsal yapıdır ve aynı zamanda ilerlemeye engel teşkil etmektedir (Prens Sabahaddin, 2002: 22). Bu sorunun Batıda da varolduğunun öne süren yazar, bu yüzden Batılılaşmanın ilerleme için ön koşul olmaması gerektiğinin altını da çizmiştir.

Her ne kadar Batılılaşma düşüncesine tepki gösterse de, aslında yazarın, sadece tam bir Batı taklitçiliğinin sonuçsuz kalmaya mahkum olacağını vurgulamak istediğini aşağıdaki sözlerinden anlamak mümkün olacaktır:

“... hiçbir milleti taklide kalkışmakla o millet olamayacağımız ve esasen olmaklığımız da şayan-ı temenni bulunmadığı gibi yalnız milliyetimize sarılmakla da olduğumuzdan fazla hiçbir varlığa temellük edemeyiz. Çünkü en fa'al bir isti'mar-ı zira'i ve iktisadinin tevlid eylediği kabiliyyet-i ictima'iyye ve bu kabiliyyeti gittikçe inkişaf ettiren bir terbiye-i infiradiyye ile kazanılacak bir netice hiçbir vakitte hissiyyat ve temenniyyatla te'min edilemez. Fakat muhıt-i fikrimizde Garplılaşmak fikri memleketimizi Garbın vesa'it-i maddiyye ve ma'neviyyesiyle techiz ma'nasına alınıyor. Ve zannediyoruz ki en müterakki memleketlerde olduğu gibi Türkiye'de de mükemmel şoseler, demiryolları, limanlar, kanallar, drenotlar, mekteb ve kütübhaneler, bankalar... ilh gibi te'sisat vücuda getirirsek Türkiye'yi Garbın seviyye-i medeniyyesine yükselebiliriz! Hiç düşünmüyoruz ki biz bunlardan da'ima mahrum olagelmişken Garb bunları yoktan çıkarmış ve çıkarmakta devam ediyor...” (Prens, Sabahaddin 2002: 24).

Ona göre, taklide kalkışmak gibi, sadece kendi milliyetine sarılmakla da olduğundan fazlasına sahip olunamayacağı açıktır. Aslında Batılılaşmaktan kasıt, Batının maddi manevi tekniklerini almak olsa da, Batının bu gelişmiş

teknîğine sahip olmak yine de medeniyete erişmek sonucunu doğurmayacaktır. Çünkü Batı bunları yoktan var etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti de cemaatçi yapıdan kurtulup, Batının büyük çoğunluğuna hakim olan bireyci yapıya kavuşmadığı sürece taklitçilikten kurtulamayacak ve sonuç daima hüsrana olacaktır.

Ancak yine de ülkenin, Batının tekniğine ulaşabilmek için, mali yardımlarına başvurma zorunluluğunu itiraf etmektedir ki, cemaatçi yapıdan kurtulunmadığı sürece, varolan hükümetlerin baskısının yanısıra, Batının ülke üzerindeki tahakkümünün devam edeceği tehlikesini de ortaya koymuştur (Prens Sabahaddin, 2002: 26-27).

Bireysel yapıya ulaşamamasının nedenlerinin başında ise eğitim sistemini hedef göstermiştir. Teoriye dayalı, kışla hayatına dönüşen eğitim sistemi bireyselleşmeye ulaşılmasını engellediğini savunurken, bunda Tanzimatın etkisinin büyük olduğunu vurgulamaktadır. Aslında Sabahattin'in, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması, yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması amacını güden ancak, hükümdarın hükümlerini daha da artıran Tanzimat hareketini çok iyi tahlil ettiği görülmektedir. Ona göre Tanzimat gelirleri merkezde toplayarak büyük bir kamusal topluluk yaratmaktadır ki, bu da bireycilik alanında yeni bir toplum yaratmaktan oldukça uzaktır (Prens Sabahaddin, 2002: 33).

Tanzimatın başarısızlığını her alanda ispatlamaya çalışan Sabahattin'e göre Tanzimat, oluşturmaya çalıştığı mülkiyet güvenliliğini de sağlayamamıştır. Uygulanan yanlış politikalarla, toprak, nüfuzlu kişilerin eline geçmiş, bu durum hep bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Ona göre, gelecek kuşakların girişimci ve etkin çalışma düzenine sahip olmaları, özel mülkiyete geçilmesine bağlıdır (Prens Sabahaddin, 2002: 40).

Yazarın en büyük eleştirisi, yukarıda da görüldüğü gibi, "Adem-i Merkeziyet" düşüncesine ters düşen uygulamalar ki, bunun sonucunda oluşan merkezi yönetimin güçlenmesinin sakıncalarını aşağıdaki sözleriyle özetlemektedir:

“Mesalib-i umumiyyeyi fa'al bir tevzi'a tabi tutarak ciddi bir tefrik-ı kuva te'sis edecek hayat-ı hususiyeye erkanının fıkdanı halinde ise mesalib-i umumiyye toptan merkezin eline düşerek kuvay-ı umumiyye ve hakimiyetin yed-i vahidde yahud bir heyet-i mütegalibe elinde temerküzü zarureti hasil oluyor. Bu halde kuvay-ı mahalliyyenin boş bıraktığı mevki büyük bir nüfuz iktisab eden me'murlardan mürekkeb bir hey'etle iştigal edilir ki bunun icra'atı örfi ve keyfi olmaktan ve nüfuz-ı hükümetin su'i isti'malinden hiçbir zaman azade kalamaz.” (Prens Sabahaddin, 2002: 42).

Yönetim işlerinin etkin bir şekilde dağıtıldığı özel birlik bulunmaması halinde, yönetimin tek elde, baskıcı gruplara kalacağını savunmuştur. Bu durumda yerel güçlerin olmadığı bir ortam, güçlenen baskıcı memurlar tarafından doldurulacak ve yönetimin gücünü kötüye kullanan memurlar topluluğunun keyfi politikalarına kalacaktır. Merkezi yönetimin sakıncalarını bu şekilde ortaya koyan Sabahattin, aynı zamanda bu sistemin, milli egemenlik ile de bağdaşmayacağını savunmuştur. Ona göre aşırı merkezileşmiş egemenliği, milletin egemenliğine bağlamak kamusal hayatın etkinliğini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü bu kez de, yönetimin toplum adına bir mecliste toplanması, güç ve egemenliğin yine bir cemaat elinde toplanması anlamına gelmektedir. Olması gereken ise işlerin özelliklerine göre, yerel yönetimlerin özel sorumluluğuna devredilmesidir (Prens Sabahaddin, 2002: 43).

Sonuç olarak, Meşrutiyetin ilan edildiği bir dönemde, Başta Cavit Bey olmak üzere İttihat ve Terakki tarafından dışlanmasının nedenini de bu görüşlerinde aramak yanlış olmayacaktır. Sabahattin, merkezi yönetimin gücünü ortaya koyan ve yerel yönetimleri ikinci plana atan bütün idare şekillerine karşı çıkmıştır. Ona göre, girişimci ve etkin kurullar tarafından yönetilen, kendi adalet ve güvenlik sistemini oluşturan, bireysel girişimciliğin önünü açan kurulların hakim olduğu, eğitimle ilgili kararların yine yerel yönetimler tarafından alındığı, hatta merkezi yönetimden bağımsız borçlanma yetkisini de elinde bulunduran bir yerinden yönetim anlayışı bireysel yapının oluşmasını sağlayacak ve özlenen yapısal değişikliğin temellerini atacaktır. Bu haliyle bilinçli olarak liberalizmi savunmamış olmakla birlikte, başta bireysel özgürlük olmak üzere, her ne kadar yerel yönetimlere devredilmesini

istese de, devletin yetkilerinin sınırlandırılması isteği özgürlükçü, serbest bir toplum özlemini açığa çıkarmaktadır. Aynı zamanda ıslahat hareketlerinin tabanın isteklerinden bağımsız, üst tabakanın dayatmasıyla gerçekleştirilmek istenmesini eleştirmesi, başarısızlıkların nedenini görmesi ve korkusuzca dile getirmesi bakımından oldukça dikkate değerdir.

3.1.3. LİBERAL İKTİSADA ALTERNATİF USUL-Ü HİMAYE

Yukarıda ayrıntısıyla incelendiği gibi, dünyadaki liberalizm akımına paralel olarak Osmanlı Devletinde de daha çok Smithian teori çerçevesinde liberalizm Tanzimattan sonra ülkeye yerleşmeye başlamıştır. 1838 Osmanlı-İngiliz serbest ticaret anlaşmasıyla kendini göstermeye başlayan serbestii politikalar, tanzimatın Batılılaşma yanlısı taraftarları ve hürriyetçi düşünceleri ile geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Aynı dönemde hiç olmazsa bir süre Osmanlı yönetimince de benimsenen¹ Batılılaşma hareketleri (Okay, 1980: 72) ve buna paralel olarak algılanan liberalizm çerçevesinde gümrükler kaldırılmış, yapılan serbest ticaret sözleşmeleriyle de dış ticarete serbest politikalar benimsendiği gibi, ekonominin serbest pazar koşullarına tatbikine öncelik tanınmıştır (Toprak, 1985(c): 635). En önemlisi dönemin iktisadi düşüncesinde izlenen yolun da bu politikalarla uyum içerisinde olduğu hatta bu iktisadi düşüncelerin etkisiyle izlenen politikaların şekillendiği görülmektedir. İzleyen yıllarda, özellikle M. Şerif Efendi ile profesyonel bir nitelik kazanan liberalizm, Ohannes Paşa ile daha bilimsel bir kimlik kazanarak, M. Cavid Bey ile ülkenin ekonomi politikalarına damgasını vurmuştur.

Ancak yine aynı dönemde uygulanan bu serbestii politikalara tepkiler de gelmekte gecikmemiştir. Hatta ilk tepki hürriyetçi ve liberal görüşleri ağır

¹ V. Murad'ın kısa süren saltanatından sonra genç padişah II. Abdülhamid, Yeni Osmanlıların ümidi olmuştur. Bu dönemde Kanun-i Esasi hazırlanıp, Meclis-i Meb'usan kurulmasına rağmen aynı Abdülhamid Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek meclisi dağıtmıştır. Ancak Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında desteklediği liberal görüşleri daha sonra terketmiş ve anarşizm olarak adlandırdığı ve saltanatına bir tehlike olarak gördüğü liberal eğilimi, yerini devletçi politikalara bırakmıştır. (Sayar 2000: 372-374).

bastığına inandığımız Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden gelmiştir. Bunlardan Namık Kemal özellikle dış ticaretteki serbest politikaların ağır bilançosunu eleştirme gereği duymuştur. O, devletin tarımda ve sanayide kendine yeter durumdayken son yıllarda bunların tamamının yok olmasının nedenini, yabancılara verilen serbest ticaret ayrıcalığı sonucu yerli malların gözden düşmesinde bulmaktadır (Hürriyet, No:7, 10.08.1868). Namık Kemal'in de karşı olduğu 1838 Osmanlı-İngiliz serbest ticaret anlaşması, himayeci taraftarlarının eleştirilerine konu olan en temel uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Kemal, bu konuda da eleştirisini sürdürerek, bu nedenle ülkenin dış ticareten hiçbir şekilde parasal olarak istifade edemediği gibi, iç ticaretin de yabancılara kaptırıldığını öne sürmüştür (Mardin, 1985(b): 626). Görüldüğü gibi daha belki de Tanzimatın hemen ertesinde sönük de olsa serbest politikalara yönelik eleştiriler kendini göstermeye başlamıştır. Bir süre sonra, üretimi dış rekabetten korumak amacıyla 1860'larda ithal gümrüğünün yükseltilmesi teşebbüsü (Önsoy, 1985: 95), bu görüşün politika olarak da düşünölmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Sonrasında ise, liberal görüşlerin en fazla gündemde olduğu ve Ohannes Paşanın önlü "İlmi Serveti Milet" adlı eserini yayınladığı yıllarda (1880-1881), Ahmet Mithat'ın "Ekonomi Politik" adlı eserini yayınlaması (Çavdar, 1992: 127), iki zıt görüşün aslında aynı döneme damga vurduğunu ortaya koymaktadır.

Gerçekten, dönemin önemli eserleri arasında yer alan Ahmet Mithat Efendinin "Ekonomi Politik"i, onu izleyen bazı aydınlarla birlikte, aşağıda ayrıntısıyla inceleneceği gibi, liberalizm görüşü karşısında devletçiliği ve himayeciliği savunanların el kitabı niteliğini taşımaktadır. İktisadi görüşlerinin temelini, A. Smith'in özel şartlara göre incelediğine inandığı klasik teorinin aksine, tarihi geleneklerden doğmuş, devlet kontrolüne dayalı bir iktisat ideolojisi oluşturmaktadır. Aslında Jön Türkler içerisinde yer alan Mithat'ın, hürriyetçilik akımı çerçevesinde gelişen özel teşebbüsü güçlendirici görüşlerin aksine, "padişahın birleştirici simgesine" (Mardin, 1983: 47) bağlı kalarak Osmanlılık ilkesini benimsemesi de devletçi görüşlerinin bir göstergesi niteliğini taşımaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, A.

Mithat'ın bu görüşleri, Abdülhamid'in ikinci dönemi olarak niteleyebileceğimiz liberalizme tavır aldığı dönemdeki görüşleri ile örtüşmektedir. Çünkü Abdülhamid'in bu dönemde siyasi bir tehlike olarak gördüğü liberalizm karşısında aldığı önlemlere bakıldığında; Mekteb-i Mülkiye'de iktisat eğitimi veren Portakal Mikail Paşa ve Ohannes Paşa'yı görevden alması, siyasi iradenin himaye politikalarından yana dönüştüğünün bir göstergesidir. Bu çerçevede Abdülhamid'in kendi içinde oluşturduğu, kendine yeter, kapalı toplum modeline ilk destek de A. Mithat Efendiden gelmiştir (Sayar, 2000: 374-375). Bu bakımdan aslında Abdülhamid ekseninde gelişen himayeci görüşler, A. Mithat Efendi ile yazın hayatına taşınarak, bir yerde bilimsel bir niteliğe bürünmüştür. Bu desteğinin karşılığını parasal yardım olarak gören Mithat Efendi (Ülken, 1966: 119) ile himayeci görüş, klasik iktisat teorisine muhalefetin yanısıra, ülke bağımsızlığını sağlama ve koruma gibi siyasi gerekçelerle de savunulur hale gelmiştir.

Ahmet Mithat Efendinin bilimsel anlamda ortaya koyduğu himaye usulü, kendisinden sonra Musa Akyiğitzade tarafından devam ettirilmiştir. F. List'in "Milli İktisat"¹ esasına dayanan görüşleri (Fındıkoğlu, 1946: 45) çerçevesinde sanayileşme yolunda himayeci politikaların gerekliliğini savunmuştur. Himayeci görüşlerin bu şekilde bilimsel bir nitelik kazanması, ekonominin

¹ Skousen (2003: 113-114) F. List'i, zamanının "...Serbest ticaret ilkesinden sapan birkaç kişinin en ünlüsü, ulusal planlama ve korumacılık konusundaki görüşleri Batıdan çok Doğuda popüler olan Alman İktisatçı..." olarak tanıtmaktadır. Ona göre kitapları Doğuda göze çarpar konumdaysa, Batıda o oranda gözden uzak bulunmaktadır. En önemli çalışması "Ulusal Politik İktisat Sistemi"nde yabancı rekabete karşı kilit endüstrilerin korunduğu, devletin öncülük ettiği bir ekonomik sistemi savunmuştur. Ülke içinde vergisiz bir bölge olması, ancak dış rekabete karşı bebek endüstrilerinin korunması gerektiğine kuvvetle inanmış, A. Smith'in "laissez-faire" ekonomisine karşı "milli ekonomi" modelini ortaya koymuştur. List'in milli ekonomi doktrinini savunduğu eserin ortaya çıkışının, Almanya'nın içinde bulunduğu ekonomik çıkmazla ilgili olduğu görülüyor. Ondokuzuncu yüzyılın başında İngiltere ve Fransa siyasi birliklerini ekonomik anlaşmayla tamamlarken, Almanya birbirinden sıkı gümrük duvarları ile ayrı, ancak yabancı mallara açık birçok ayrı devletlere ayrılmış bulunmaktadır. F. List'in telkinleriyle bu ayrı devletler arasında siyasi ve ekonomik birliktelik temin edilmiştir. Ancak o zaman da, bu birlikteliğe, dış ülkelerle ilişkilerde tatbik edilecek rejim meselesi ortaya çıkmıştır. İşte bu ortamda ünlü eserini yayınlayarak "milli iktisat" doktrininin yerleşmesini sağlayacaktır. List'e göre klasik ekolün hatası maddeten ve manen mevcut olan "millet"i dikkate almamaktır. Oysa ona göre, milletler vazgeçilemeyecek tabii birliklerdir ve hepsi aynı derecede ilerlemiş değillerdir. Bu yüzden onlara aynı siyaseti uygulamak uygun değildir. (Lajugie, 1973: 40-42). Savaş (1997: 427), List'in özde liberal bir düşünür olduğunu savunurken, Alman gümrük birliğinin kurulmasındaki etkisini gerekçe göstermektedir. Zaten bebek endüstrisini savunması, Amerikalı iktisatçı Henry C. Carey'de olduğu gibi, sürekli ve yaygın bir korumacılık taraftarı olmadığını göstermektedir. (Yılmaz, 1992: 107).

kötü gidişiyile de birleşince taraftar bulmakta gecikmemiştir. Sürdürülen liberal politikalar nedeniyle yerli ekonomide meydana gelen tahribattan ve dünya ekonomisi ile ileri derecede bütünleşmenin sonuçlarından zarar gören, el sanatları ve küçük çaplı ticaretle uğraşanlar ile öğretmenler, devlet memurları ve ordudaki küçük rütbeli subayların oluşturduğu, daha sonra ittihatçılara destek verecek olan alt meslek grupları bu taraftar kitlesini oluşturmuştur (Ahmad, 2002: 51).

Aynı zamanda bazı gazete sütunlarında da savunulmaya başlayan himaye usulü, bu taraftar kitlesinin genişlemesine yardımcı olmuştur. Artan ithalatın ülkedeki az da olsa sanayi koluna verdiği zarara tepki niteliği taşıyan bu yazılar, serbest ticaretin sadece yabancıların çıkarlarına hizmet ettiği görüşünde birleşmektedir. Bu konuda, Sabah gazetesinde çıkan yorumlarda tekstil sektörünün içinde bulunduğu durum “Mensucat-ı Dahiliye” başlığı ile şu şekilde özetlenmektedir:

“Mensucat-ı dahiliyenin gümrük resminden ma’fu tutulması hakkında hükümet-i seniyece ittihaz buyrulan kararı ali malum olup gerektir... Ancak devletin bu babdaki teşvikat-ı mahsusasına mukabil canip ahaliden dahi yerli mensucatına rağbet vecibe-i zimmet hamiyet olup fi’lhakika bugün ecnebi mahsulatına itibar edilmesinin memleketçe ne kadar mucip mazeret olduğunu bilmeyen yok gibi... Ecnebi malına rağbet etmeyerek kendi malımızı alalım fakat o mal nerede? Denilebilir... Hazır elbiseciler pek ucuz mal veriyorlar, verirler fakat ne aldığınıza dikkat ediyor musunuz?...” (Sabah, 1307(1891), S. 97).

Görüldüğü gibi gazete öncelikle yabancı mallara olan aşırı talep üzerinde durarak bunun nedenini çok ucuz olmalarına bağlamaktadır. Bir başka sayıda, “... ecnebler kadar ucuz veyahut ecnebler kadar latif ve hüsn-ü tabiata muvafık eşya husule getirememelerinden neşet etmektedir.” (Sabah, 1307(1891), s. 107) sözleriyle de desteklediği bu görüşünün sonucunda yerli sanatların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını iddia ederken, “... otuz seneden beri burayı ecnebi emtiası istila etti. Biz ecnebi emtiasına meclub olduk... yerli malların yüzüne bakmıyoruz.” (Sabah, 1307(1891): S. 113)

diyerek, serbest ticaretin ülkeyi getirdiği duruma dikkat çekmiştir. Gazete bütün bu olumsuzluğun çaresi olarak ise, yerli sanayinin mutlaka korunması gerektiğini öne sürmektedir. Çünkü gazeteye göre Avrupa devletleri de bu politikayı izleyerek başarılı olmuşlardır:

“Bu yoldaki teşvikatin... Dahiliyeyi himayeden ibaret olup, bugün Avrupa’da ekseri devletler münasebat-ı ticariyelerinde iş bu himaye maksadını esas ittihaz etmiş olduklarını...” (Sabah, 1307(1891), S. 107).

Görüldüğü gibi himaye usulünün gerekliliğini savunurken, bu savunusunu sağlam temellere dayandırmaktadır. Ancak en önemlisi “bebek endüstrisi” kuramına atıfta bulunarak ülkenin henüz gelişmiş sanayilerle rekabet edemeyeceğini öne sürmesidir. Gazeteye göre, gelişmiş ülkeler sanayii himayeye muhtaç olmaksızın rekabet edebilirler. Fakat, henüz bu alanda gelişme kaydetmemiş ülkeler, bir çocuğun ne kadar himayeye ihtiyacı varsa o oranda himayeye muhtaçtır (Sabah, 1308(1892), S. 536).

Himaye taraftarlarının üzerinde durdukları bir diğer konunun ise, yabancı sermayenin ülkedeki faaliyetleri olduğu görülmektedir. Yine, Sabah gazetesi “Bend-i Mahsus” başlıklı uzun makalesinde, bu konuda olumsuz tavrını sergilerken, yabancı sermayenin getirdiğinin on mislini götüreceğini öne sürmüştür. Özellikle demiryolu, liman yapımı gibi işlerin devlet yapıları perdesi altında yabancılara verildiğini, hatta bazı demiryolu yapımlarının açıktan verildiğini iddia ederken, serbest ticaret taraftarlarının bu konuyu bir başarı saymalarını da eleştirmektedir. Ahmet Mithat’ın görüşlerinin bu kesimler tarafından incelenmesi gerektiğini ileri sürerek, yabancı sermayeye karşı tavrını şu sözleriyle ortaya koymuştur:

“...demiryolları olmadığı sürece medeniyete ulaşamayacağımızı beyan ederek demiryollarının her ne suretle ve kim tarafından olursa olsun hemen yapılmasını iyi niyetle söylüyor(lar). Biz ise gelirimiz arttıkça demiryollarının yavaş yavaş yapılması gerektiğini ileri sürmüştük. Ancak başkaları tarafından yapılmış demiryollarından istifade uygun değildir. Biz zehirli su içmektense bir müddet daha susuzluğa katlanıp saf ve pak su

bulmayı tercih ederiz. Mizacımız budur.” (Sabah, 1307(1891), S. 213: 4).

Ancak bu kesin tavra rağmen aslında gazetenin, herhangi bir tedbir almadan, özellikle demiryolları yapımını imtiyaz şeklinde verdiği iddia ettiği hükümete tavır aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü yine aynı makalede suiistimallere meydan bırakmadan ve ülkenin çıkarları korunarak, yabancı sermayeden yararlanılabileceğini öne sürmektedir:

“Kendi sermayemiz yetişmezse ve yetiştiği halde bile yerli sermayenin çıkaracakları senetlerden almak isteyen yabancıları men edecek değiliz. İşimizde sağlamlık ve emniyet gösterdikleri halde bizim gibi kendileri de istifade edeceklerinden bugün taa Patagonya'ya kadar gönderdikleri sermayelerini bize de yalvararak göndereceklerinden şüphe yoktur. İşte ecnebi sermayelerinden istifade bu yolla olur. Yoksa memleketimizin yolları, limanları, madenleri, ormanları velhasıl tüm zenginlikleri yabancı ecnebi şirketlere teslim edilip de...” (Sabah, 1307(1891), S. 213: 3).

Görüldüğü gibi himaye taraftarları da bu şekilde görüşlerini sağlam temellere dayandırarak ve Ahmet Mithat'ın daha bilimsel savunusunu da arkalarına alarak geniş halk kitlelerine seslerini duyurmaya başlamışlardır. Bütün bu çabaların yansıması meclis kürsüsünden hükümetin ağır şekilde eleştirilmesine kadar varmıştır. Bu konuda, Cavid Beyin serbest ticareti savunan sözlerine karşılık, meclis üyesi Zohrap Efendi meclis kürsüsünden serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, iktisadi bağımsızlığın ancak himaye usulü ile gerçekleşeceğini ileri sürerek (Toprak, 1985(c): 637) açıkça uygulanan politikaların artık iflas ettiğini belirtmiştir.

İşte aşığıda, dönemin iki önemli düşünürü, Ahmet Mithat Efendi ve Akyığıtzade Musa Beyin görüşleri doğrultusunda incelenecek olan himaye usulü, sonrasında savaş ortamının da etkisiyle Mili İktisat görüşleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmadan önceki son yıllarına damgasını vurmuştur.

3.1.3.1. Ahmet Mithat Efendi Ve Himayecilik

Ahmet Mithat gazetecilik tarihinde önemli bir yeri olan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin kurucusudur. Abdülhamid'den paraca yardım görerek 1908'e kadar çıkardığı bu gazetede, makale, hikaye, roman gibi çeşitli yazıları yayınlamıştır. Bilgiyi geniş halk kitlelerine yayması bakımından halk arasında büyük bir ün salan yazılarında, Tanzimat'tan beri ülkeye girmeye başlamış olan Batı kültürünü yaymak, halkta okuma merakı uyandırmak gayesini gütmüştür. Önceleri materyalizme meyilli olduğu halde, hayatının ikinci devresinde İslam ahlakına ve doktrinine bağlı kuvvetlendiği ve ilk düşüncelerinden vazgeçerek materyalizmi savunan yazarlara hücum ettiği görülmektedir (Ülken, 1966: 114-115). Bu değişimi Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra sürgünden dönüşünde Abdülhamit'in gözüne girmek için gerçekleştirdiğini de düşünebiliriz ki, bunu başarmış ve parasal yardım görmüştür. Çünkü Abdülhamid'in kendi sözleriyle; "Liberalizm sözü her ne kadar serbesti demekse de... Devlet idaresini ve saltanatı tehdit ve tahrip etmekte, hatta felaketine sebep olmaktadır." (Sayar, 2000: 374). Bu aşamadan sonra, "Anarşizm" (Ülken, 1966: 119) olarak vasıflandırdığı hürriyetçiliğe karşı cephe aldığı gibi, serbest dış ticaretin de en büyük muhalifi olmuştur. Bu bakımdan Liberalizmi savunanların karşısına devletçiliği ve himayeciliği koyarak döneme damgasını vurmuştur.

Bu yüzden Ahmet Mithat'ın düşünce hayatında iki dönemden bahsetmek mümkündür. Birincisi materyalizme dayanan, hürriyetçi görüşleridir. Aslında bu dönemde de devletle uzlaşma arayışları, dönemin siyaset adamı Mithat Paşaya yazdığı mektubun satır aralarında kendini göstermektedir:

"Bizi okut, sanat öğret, zengin et, hür et... Sen mektep yap; eğer okumazsak kabahat bizim. Sen numune çiftlikleri yap; işlemezsek kabahat bizim. Sen bize hürriyet bahşet; suiistimal edersek, kabahat bizim." (Gevgili 1990: 56).

Görüldüğü gibi, devletçi tarafları ağır basan bu sözleri, Mithat'ın ikinci döneminde değişen tek şeyin, büyük ihtimal politik nedenlerle vazgeçtiği materyalizm ve arka plana ittiği hürriyetçilik anlayışı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Çavdar'ın (2003: 33) deyimiyle, himayeciliği keyfi bir kararlar değil, Lajugie'nin (1973: 46-49) "Kürsü Sosyalistleri" olarak adlandırdığı müdahalecilik taraftarlarının görüşleri¹ çerçevesinde savunduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. Her ne kadar sonradan sırt çevirse de, materyalizmi Osmanlı yazınına taşıması, romanlarında soyut bir millete değil de, yaşayışını araştırdığı somut bir halka yer vererek, Mardin'in deyimiyle "sokaktaki adam" la ilgilenmesi (Mardin, 1983: 48) bu görüşü destekler niteliktedir.

İşte bu aşamada, toplumun ve bireyin gelişiminde devletin rolünün önemini ve bunu da ancak sanayileşmiş güçlü bir devletin gerçekleştirebileceğini öne sürmeye başlamıştır. Ona göre, A. Smith'in getirdiği serbest ticaret ilkeleri ile Osmanlı Devleti gibi basit üretim tarzına sahip ülkeler değil, ancak İngiltere gibi gelişmiş ekonomiler sanayileşmede ilerleyebilecektir. Kaldı ki, İngiltere'nin bile serbest dış ticaret politikasını uygulamadığını kaydeden Mithat, kanıt olarak da ülkede şekerden alınan ağır gümrük vergilerini göstermektedir (Toprak, 1982: 106). Ülkede kurulan birçok fabrikanın serbest ithalat nedeniyle işletilemediğini (Önsoy, 1985: 95), bu bakımdan sanayileşme için yapılması gerekenin güçlü gümrük duvarlarıyla yerli sanayinin korunması olacağını öne sürmüştür. Ona göre Ülke için uygulanması gereken model ise dönemin Japonya'sında İmparator Meiji'nin 1868'de deneyip başardığı, korunmuş gümrük duvarları içinde devlet eliyle sanayileşme stratejisinin bir benzeri olacaktır (Gevgili, 1990: 57).

---

¹ Kürsü sosyalistleri, emniyet ve güvenliği sağlamanın, ekonomiye müdahale etmenin, herkese iş temin etmenin ve şahsi menfaatleri korumanın devletin görevi olduğunu belirtmişlerdir. Bu yönüyle Hegel felsefesini yansıtan müdahaleci grup, aynı zamanda özel mülkiyetin gerekliliğine inanmıştır. (Lajugie, 1973: 48-49). A. Mithat'ın Her ne kadar açık olarak böyle bir kuramı desteklediğine dair sözlerine rastlamasak da, yukarıdaki görüşlerinin bu felsefeye uyumuyla birlikte özel mülkiyeti savunması (Ahmet Mithat, 2005: 122), bu müdahalecilik taraftarlarının görüşlerinden haberdar olduğu izlenimi vermektedir. Özellikle grubun Alman Hegel'in izlerini taşıması, A. Mithat'ın Alman ekolüne yakınlığı nedeniyle karşılaştırma çabamızı güçlendirmektedir.

Bütün bu görüşlerini yazın hayatına da taşıyan Ahmet Mithat Efendinin eserlerine bakıldığında, roman, hikaye ve tiyatrodan, tarih ve coğrafyaya, felsefe, din ve psikolojiden, ekonomiye çok çeşitli dallarda çalışmaları olduğu görülmektedir. Ayrıca bu konularda yazdığı binlerce makaleleri (Okay, 1980: 76) de göz önüne alındığında, yazarın Osmanlı toplumunu her konuda bilinçlendirme misyonunu üstlendiği izlenimini vermektedir. Zaten daha önce değinilen, halkta okuma merakı uyandırmak ve bilgiyi geniş halk kitlelerine yayma çabası (Ülken, 1966: 114) bu misyonunu destekler niteliktedir.

Ahmet Mithat bütün yazılarında olduğu gibi, Ekonomi ile ilgili eserlerinde de geniş halk kitlelerine inme çabasındadır. Bu çerçevede ekonomi ile doğrudan ilgili dört önemli eserden söz edilebilir. Bunlar; “Sevda-yı Sa’y-ü Amel”, “Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai”, “Ekonomi Politik” ve “Hall-ül Ukad”dır ki, ilk üçünü 1880 yılında, dördüncüsünü 1890’da yayınlamıştır. Mithat ilk eseri olan Sevda-yı Sa’y-ü Amel’de, emeğin ve emek karşılığında elde edilen mahsulün öneminden söz ederek, çalışmanın faziletlerini ortaya koymaya çalışmıştır. İkinci eseri olan ve ilkinin devamı niteliğindeki Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai’de ise, insanları büyük işler başarabilmek için birlikte çalışmaya teşvik ederek, işbölümü ve uzmanlaşmayla birlikte, şirketleşmenin önemi üzerinde durmuştur. Okay’a (1980: 77-78) göre bu iki eser, yine aynı yıl çıkacak olan Ekonomi Politik’e bir giriş niteliği taşıdığından, çalışmanın asıl kaynağını “Ekonomi Politik” ile on yıl sonra yayınladığı “Hall-ül Ukad” adlı eserleri oluşturacaktır.

Ahmet Mithat Efendi “Ekonomi Politik” adlı eserini, önce “Tercüman-ı Hakikat” gazetesinde makaleler halinde yayınlamış, daha sonra gördüğü ilgi üzerine kitap haline getirmiştir (Sayar, 2000: 379). “Hall-ül-Ukad” adlı eseri ise, yine aynı gazetenin 24 Aralık 1889 tarihli sayısından itibaren yayınladığı sekiz adet mektuptan oluşmaktadır. (Kurdakul, 1990: 86) Bunda da iktisatla ilgili genel bilgiler vermesine rağmen, “Ekonomi Politik”te ekonomi ilmini basit teorilerle halka indirgemeye çalışmış, bir tercümeden ziyade kendi görüşlerine yer vererek çeşitli öneriler getirmiştir. Buna göre daha başlangıçta kitabın bir tercüme olmadığını, kendi görüşlerine yer verdiğini ve

Osmanlı Devletinde yazılacak bir kitabın ancak ülkeye özgü olması gerektiğini şu sözleriyle belirtmiştir:

“Biz memleketimizin şu hali tedennisine göre en müterakki bir milletin eserini ve ezcümle plan ittihaz ettiğimiz eseri aynen terceme eylemiş olsak ne büyük bir hatada bulunacağımız derkar bulunduğundan bizim için mutavassıt bir yolda hal ve şanımıza münasip bir surette bir ekonomi politik yazmak lüzum ve mecburiyeti dahi bir çok müelliflerin hulasai efkârını cemetmeğe lüzum göstereceğinden işte bu eseri muhtasarda o lüzuma tebaiyet edilmiştir.” (Fındıkoğlu, 1946: 25).

Ahmet Mithat kitabının hemen başında ekonominin tanımı üzerinde durmuştur. Ona göre ekonomi politik ilminin birçok tanımı olmasına rağmen, iktisatçılar tarafından ittifakla kabul edilmiş ve ekonomiyi en iyi özetleyen tanım Say’ın tanımıdır:

“Şu yolda yirmi otuz kadar tanımlar arasında yalnız bir tanesi vardır ki, birkaç ekonomi hakimi tarafından ittifakla kabul olunmuş ve bu fen hakikaten çoğunluğuyla o tanımdan açık olarak anlaşılın ilke üzerine kurulmuştur. Bu tanım ise muallim Say’ın <Ekonomi politik, servet denilen şey nasıl üretilir ve insanlar arasında nasıl paylaşılır ve nasıl harcanıp tüketilir, işte bunların temel ve tabii ilkelerini gösterir.> cümlesinden ibarettir... Muallim Say bu tanımda ekonomi fennini yalnız tanımlamayıp, bölümlere de ayırmıştır...” (Ahmet Mithat, 2005: 100).

Başta Ohannes Paşa olmak üzere dönemin liberal iktisatçı kanadını eleştiren ve A. Smith’in klasik iktisadi görüşlerine karşıtlığını her fırsatta dile getiren Mithat’ın, kitabına Say’ın tanımıyla başlaması gerçekten ilginçtir. Bu tutumu, evrensel iktisadi görüşlerden haberdar olduğunun ve tek bir doktrine bağlı kalmak istemeyişinin bir göstergesidir aslında. Zaten daha kitabının başında, hatırlatma olarak isimlendirdiği giriş bölümünde bu konuyu açıkça ortaya koymuştur: “...Fikirler ve muhakeme konusuna gelince, oy çokluğunu hangi yönde bulduk ise, onu tercih eyledik...” (Ahmet Mithat, 2005: 97) sözleri, çok katı görüşlere sahip olmadığının göstergesi gibidir. Aynı şekilde serveti

tanımlarken de, A. Smith'in servetle ilgili görüşlerini, ekonominin temel taşı olarak göstermektedir:

“İşimize yarayan her şey, bir servettir. Bu halde serveti altının, gümüşün çokluğundan ibaret zannedenlerin fikirleri ve değerlendirmesi uzak kalıp, meşhur İngiliz hakimlerinden Adam Smith'in ortaya koyduğu bu ilke, ekonominin gerçekten temel taşı olmak üzere konulur” (Ahmet Mithat, 2005: 109).

Her ne kadar eleştirse de, A. Smith'in bu servet tanımını benimseyen Mithat, aynı zamanda merkantilizmin servet anlayışına karşıtlığını da ortaya koymaktadır. Bu şekilde, klasik iktisadın önemli kuramlarını, merkantilizme tercih etse de, bu görüşleri eleştirmekten ve uygulanabilirliğinin zorluğunu ortaya koymaktan da geri kalmamıştır. Çünkü kitabında göze batan en önemli noktalardan biri, klasik iktisadın önemli varsayımlarını önce tanıtmayı, sonra kendince eleştirme yoluna gitmesidir. Bu husus, üretim ve tüketim ve onun için gerekli olan mübadeleyi tanımlarken de karşımıza çıkmaktadır:

“...Maddi ve manevi geçimimiz için her ne kadar harcar isek bir tüketimdir ki, onun tüketilmesiyle kendi hayat ve mevcudiyetimizi korumuş oluruz. İhtiyaçlarımız için tüketeceğimiz şeylere, öncelikle malik olmamız lazımdır. Malik olmak ise, onların üremesine veya üretilmesine bağlıdır... Ekmekçi, yaptığı ekmeği kunduracıya veriyor ise, o da ona kundura yapmak suretiyle hizmet ediyor...” (Ahmet Mithat, 2005: 105-106).

İşte, üretim ve tüketimle birlikte mübadeleyi bu şekilde tanımladıktan sonra, hemen arkasından mübadelenin zorluklarına değinerek, eleştirme yoluna gitmiştir:

“...Örneğin, bir kunduracı ekmeğe muhtaç ise de, onun yapacağı bir çift kundura yüz okka kadar ekmeğe bedel olabilir, kunduracı ise bu kadar ekmeğe bir defada muhtaç değildir. O kadar ekmeği yiyinceye değin daha başka şeylere de muhtaçtır. Bir de herkesin her şeye, her zaman ve mekanda ihtiyacı olmaz... öncelikle şunu açıklayıp ortaya koyalım ki, karşılıklı mübadelenin böyle aynen trampa

suretinde icrasınca görülen fevkalade zorluk, insanları başka bir surete yani bedelen mübadeleye başvurmak zorunda bırakmıştır...” (Ahmet Mithat, 2005: 108).

Ahmet Mithat'ın halka inme, yani bilgi birikimini halka yayma çabası ve bundaki başarısı verdiği örneklerden de anlaşılmaktadır. Zaten himayeci görüşlerin hızla yayılmasında yazarın bu özelliğinin etkisinin olabileceği kitabın ilerleyen bölümlerinde de ortaya çıkacaktır. Özellikle, mübadele değeri ve cari değer ayırımını yaparken kullandığı örnekler günümüz iktisat kitaplarına dahi kaynak olacak niteliktedir. Verdiği örneklerle, mübadele değerinin bir zati ve özel nitelikten ibaret olduğunu, cari değer ise herkesin, her zaman veya sık sık ihtiyacı olan şeylerde görüleceğini ortaya koymuştur. (Ahmet Mithat, 2005: 112).

Yazar, “işlerin ve mesainin bölüşülmesi” başlıklı bölümde, işbölümüne verdiği önemi de ortaya koymaktadır. Ona göre, herhangi bir üretimin bütün parçalarını bir kişinin yapması yerine, her parçada uzman değişik kişilerin çalışması verimliliği artıracaktır. Bunun iktisat erbabınca tecrübe edildiğini de şu sözleriyle özetlemektedir:

“Bir adamın, on tür işlemi hep kendisi yapmak suretiyle günde dörtyüz iğne imal edebilmesine karşılık, bu işlemi on adama bölüştürüp çalıştırıldıklarında günde kırkbin iğne vücuda getirdikleri görülmüştür...” (Ahmet Mithat, 2005: 120).

Ahmet Mithat'ın, başta belirttiğimiz gibi, iki döneme ayırdığımız yaşam felsefesinin, hürriyetçi ve batı yaşam tarzını yaymaya dönük, birinci döneminin izlerini, mülkiyet ve vergiler ile ilgili görüşlerini incelerken görmekteyiz. Yazara göre, artık büyük ölçüde geride kalmış olan mülkiyetin tek elde toplanması, servetin artmasını engellediği gibi, mülkten elde edilecek olan faydayı da azaltacaktır:

“Ekonomi politik bölümleri arasında gerçekten şu emlak mülk edilmesinde ve emeğin mahsulünü maliklikte hürriyet önermesi pek önemli bir önerme olup, bunun üzerine pek çok şeyler yazılmış ise de, bugün o hürriyetsizlik her tarafça

mahvedilmiş hükmünde bulunup, herkes emlakına ve emeğinin mahsulünü toplamaya tam bir hürriyetle tasarruf etmekte bulduklarından...” (Ahmet Mithat, 2005: 122).

Yazar Avrupa'dan da örnekler vererek, “fenalık” olarak nitelendirdiği hürriyetsizliğin, hürriyet devrinin girişiyle Avrupa'dan da kalktığını, hatta Rusya'da da serf denilen çiftlik esirlerine bile kendi mülklerinde hürriyet verildiğini belirtmektedir. Ancak hürriyet verilen mülklerden alınan ağır vergiler, Mithat'a göre servetin artmasını ve verimliliği engelleyen bir diğer olumsuz uygulama olmaktadır. Bu yüzden mutlaka alınması gerekmele birlikte, vergilerin, düzenli taksitler halinde ve servet oluşumunu engellemeyecek nitelikte alınması gerekmektedir:

“Bir genç adam bütün çiftini çubuğunu yahut dükkanını, tezgahını yoluna koyacak iken, onu askere alıvermek ve bir halkın çalışıp çabalayıp ele getirdiği mesaisinin mahsulünü vergi ve gümrük ve saire adıyla almak, o adamların işini bozacağı ve cesaretini kıracağı açık ise de, çünkü bunları almak da yine toplumun iç ve dış emniyet ve asayişini muhafaza emeline dayanmakta olup... devlet hazinesine ait vergiler denilen şu asker ve vergi ve gümrüğün hukuk ve ekonomi politikçe zararlı görülecek düzensiz bir şekilde alınmayıp, düzenli bir şekilde alınması...” (Ahmet Mithat, 2005: 123-124).

Mithat bu sözleriyle hem mülk edinmenin, hem de düzenli alınan vergilerin önemini belirttikten sonra, Osmanlı İmparatorluğunda, mülk edinme konusunda tek istisnanın vakıf arazileri ve emlakları olduğunu, bunu da mülk edinme yoluyla tasarrufunun sağlanması durumunda ekonomi politikte sayılan faydalarının görülmeye başlanacağını açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmet Mithat'ın dış ticaretle ilgili görüşleri ise, savunduğu himaye usulünün tipik bir ürünü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak şu husus göz ardı edilmemelidir ki, Mithat katı bir batıcılık karşıtı olmadığı gibi kapitalistleşme taraftarı olduğu da açıktır. Sadece Osmanlı İmparatorluğu gibi geri kalmış ekonomilerin, kapitalistleşme yolunda, himaye usulü ile başarıya ulaşabileceğini savunanların tarafındadır. Ona göre liberal görüşler, ileri

ekonomilerin kendi ülkelerine has uygulamalarını içermektedir. Geri kalmış ekonomilerin ise, kendi iç dinamiklerine uygun ekonomi politikaları geliştirmeleri gerekmektedir. Eserinin daha giriş bölümünde verdiği örnekle, bu düşüncesini ortaya koymuştur:

“...her yazar ekonomi politiği kendi bulunduğu memlekete ve o memleketin ahalisine ve o ahalinin medenileşme ve ilerleme derecesine uygulayarak yazıp, örneğin Belçika gibi ilerlemeleri kusursuz olan yerlerin yarıları ticari alış veriş ve mübadele işinde milletlerarası hiçbir tedbir ve engel olmaması yönünü gerekli görmüş ve kendi mensup oldukları millet, sanat ve ticaret işinde ilerlemenin en yüksek derecesine vardıkları için, bu gerekli görüşlerinde haklı görülmüş iseler de, İtalya gibi, henüz geride bulunan yerlerin yazarları, aksine dış ticaretin iç serveti ele geçirip yutmasını önlemek ve sanat ve ticareti teşvik için bir takım engelleyici ve teşvik edici sebepleri gerekli görerek, bu görüşlerinde de haklı bulunmuşlardır. Bundan dolayı, biz ki Osmanlıyız, memleketimizin şu gerileme durumuna göre en ileri bir milletin eserini... aynen tercüme eylemiş olsak, ne büyük bir hatada bulunacağımız açık bulunduğundan, bizim için orta yolda ve hal ve şanımıza uygun bir şekilde bir ekonomi politik yazma gereği ve zorunluluğu da bir çok yazarların fikirlerinin özetini bir araya getirmeye gerek göstereceğinden...” (Ahmet Mithat, 2005: 97-98).

Aslında Mithat, dış ticarete serbestii politikaları savunan liberal görüş taraftarlarının bütün varsayımlarını kabul etmiştir: “Kaynağımızda ithalat ve ihracat hürriyetini desteklemek için açıklanan girişlerin tümünü onayladığımız yukarıdaki bölümlerde görülmüş idi...” (Ahmet Mithat, 2005: 143) sözleri bunun çok açık bir ispatıdır. Ancak ona göre, bütün bu gerçek sözler gelişmiş ekonomiler için geçerlidir ve az gelişmiş ekonomileri liberal uygulamalara yöneltme politikaları da, bir çeşit sömürü yolları aramaktan ibarettir. Bu aşamada yazar, daha ulusalcı söylemler içinde görülmektedir. Asker bir millet olarak gördüğü Osmanlıyı, bu özelliği dolayısıyla ticaretten ve sanayiden uzak görmekte, bu yüzden iç ticaretin azınlıkların elinde olduğunu öne sürmektedir. Öyle de olsa geçmişi övmekten geri durmamış, önceden

uygulanen himayeci politikaların devletin zenginliğinin nedeni olduğunu şu sözleriyle özetlemiştir:

“Bizim bu suretle askeri bir millet olmamız zengin de olmamızı gerçekten de engellemiştir. Biz öncelikle içeride bulduğumuz milletlerin sanatlarını, ziraatlarını, ticaretlerini pek güzel korumuş ve himaye etmişiz... İşte servet ve zenginliğin birinci yolu olan şu içerdeki ziraat ve sanat ve ticaretimizi bu suretle koruyarak, dairelerini genişletip mahsüllerini çoğaltmak sayesinde akıllara hayrat veren muharebelerde, çeşitli mühimmat işinde hiçbir güçlük çekmemişiz...” (Ahmet Mithat, 2005: 150).

İşte bu şekilde iyi durumda iken, gerilemenin nedenini himaye usulünden vazgeçmekte görmüş ve tavrını çok net bir şekilde dile getirmiştir:

“Başımıza giydiğimiz fes, arkamıza giydiğimiz gömlek, yaktığımız kibrit, kısacası tramvay kumpanyasının yaptığı gibi kaldırım taşlarımız da getirilmek üzeredir. Eskiden kalma iç sanayimizin her biri birer suretle mahvolup çökerek, şimdi Müslüman olan mesai erbabına kayıkçılık ve hamallık gibi zora ve vücut kuvvetine bağlı birkaç adi uğraştan başka bir şey kalmamış gibidir...” (Ahmet Mithat, 2005: 151).

Ona göre, bu suretle, zaten azınlıkların elinde olan yerli sanayii, tamamen yabancıların eline geçmiş, verilen ayrıcalık ve kapitülasyonlar nedeniyle ülke tamamen yabancı istilasına uğramıştır. Yönetimin uyguladığı kapitülasyonlar politikasına açıkça karşı olduğunu vurgulayan yazar, bunu geri kalmışlığın en önemli nedeni saymıştır. Daha önce belirtildiği gibi, serbest mübadelenin yararlarını kabul eden yazar, bunun ancak, Fransa, Belçika, İngiltere gibi gelişmiş ülkeler arasında olabileceğini, çünkü bu ülke ekonomilerinin rekabet gücüne sahip olduklarını öne sürmektedir. Kaldı ki, bu ülkeler dahi belirli alanlarda korumacı politika uygulamaktan geri kalmamaktadırlar. Bütün bu gerçeklerin farkında olarak sunduğu çözüm önerileri tahmin edileceği üzere, yerli sanayinin himayesinden ibarettir. Ona göre korumacı politikalarından kasıt tamamen dünyaya kapıları kapatmak ve gelişmiş ülke ekonomilerinden soyutlanmak olmadığı gibi, hürriyet de sınırsız bir şekilde uygulanmamalıdır.

Sunduğu çözüm önerisinde, himaye usulünü uygulayarak da Batının tekniğine sahip olunabileceğini şu sözleriyle açıklamaktadır:

“Biz düşünüyoruz ki, bizde mübadele hürriyeti kapısını açacak olur isek, iç sanayi ve ticaretimizi canlandırmak kesinlikle imkansızdır. Zira şimdiye kadar yalnız halkça değil, devletçe de bir takım fabrikalar yapıldığı halde, hiç birisi yaşayamamıştır... Derler ki, <Eğer ithalat ihracatı tam anlamıyla serbest bırakmayacak olur isek, Avrupa'nın yeni sanayisi bizim memleketimize giremez.> Evet bizce Avrupa'nın yeni sanayisini memleketimize ithal etmek talep olunur. Fakat bunun gerçekleşmesi için mutlaka yabancı ithalatı serbest bırakmak zorunlu değildir... Yabancı ithalatının çeşitleri velev ki, yüzlerce kalemlere ulaşmış olsun. Bunları sınıf sınıf ayırıp hangilerine bizce en fazla ihtiyaç var ise, onlara en az vergi koymak... Sanayi için birçok cemiyetler kurularak, Avrupa'ya öğrenciler gönderebilirler. Yahut... bir zaman ziraat fenlerini öğrenmek için de adam gönderdiği gibi, sair sanayiye öğrenmek için de adam gönderebiliriz. Bundan başka olarak, Avrupa'dan bizim memleketimize gelip sanat icra edecek olanlar için, birkaç belirli yıl mahsus olmak ve kararlaştırılmış şartlarıyla kayıtlı bulunmak üzere, türlü türlü imtiyazlar da verebiliriz. Bu imtiyazlarda ne kadar cömertlik etsek çok değildir...” (Ahmet Mithat, 2005: 159-160).

Görüldüğü gibi, her kesimden okuyucunun kolaylıkla anlayabileceği bir dille yazılmış olan kitap, devrin ekonomik durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Batının teknolojisine sahip olmak, kapitalistleşmek, ancak sömürge haline gelmemek yazarın ana felsefesini oluşturmaktadır. Eserin her bölümünde Avrupa ülkelerinin uygulamaları, bunların Osmanlıya yansımaları ve yanlış uygulamaların tenkiti ile aslında olması gerekenler ayrı ayrı incelenmiştir. Bugün dahi tartışma konusu olan uygulamaların daha o dönemlerde görülüp çözüm yollarının üretilmiş olması, Ahmet Mithat Efendinin üzerinde durulması gereken bir aydın olduğunun bir göstergesidir.

Bu kitaptan sonraki bir diğer eseri de, Ekonomi Politikten on yıl sonra yazılmış olan “Hall-ül-ukad” (Düğümlerin Çözümü) adlı eseridir ki, bu eseri de mektuplar şeklinde Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayınlandıktan sonra kitap olarak basılmıştır. İncelendiğinde Ahmet Mithat'ın Hall-ül-Ukad adlı eserinin çeşitli bilim dallarının tanıtıldığı genel anlamı bir eser olduğu

görülmektedir. Bu eserinin dördüncü mektup adını taşıyan bölümünden itibaren ekonomi ilmini tanıtmaya başlayarak, önceki eserinde olduğu gibi serveti, ekonominin temel taşı olarak değerlendirmiştir (Ahmet Mithat, 2005: 307). İzleyen bölümlerde ise, para, mübadele, değer gibi konulara değinerek, önceki eserinden farklı olmayan, hatta aynı örnekleri vererek konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Eserin dikkate değer tarafı ise, yedinci ve sekizinci bölümlerde ağırlıklı olmak üzere gördüğümüz, Adam Smith karşıtlığıdır ki, “Ekonomi Politik” adlı eserinde de zaman zaman değinmesine rağmen, bu esrinde tavrını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“...Bunca kütüphaneler dolusu hakikatleri görmezden gelip de, bir Mülkiye Mektebinde, bir Hukuk Mektebinde okutulan birkaç yüz sayfalı ekonominin, yalnız Adam Smith usulünden ibaret bulunan ve bugün kendi memleketlerince de kabul olunmamış ve uygulanmamış olan ilme mi esir olalım?...” (Ahmet Mithat, 2005: 322).

Mithat, Adam Smith’in kendi ülkesinde bile uygulanmadığını öne sürdüğü ilklerinin, ekonomi alanında alternatifsiz olarak gösterilmesine tepkisini bu sözleriyle ortaya koymaktadır. Gerçekten, adeta altını çizerek ısrarla savunduğu görüş, Adam Smith teorisinin sadece İngiltere’ye özgü bir teori olduğu gerçeğidir. Çünkü Smith’in, sanayi ve ticaretle ilgili görüşler öne sürerken, tarımla yüzeysel ilgilenmesi bunun kanıtıdır ve bu kanıt ortaya konulan teorilerin sadece buldukları ülke gerçekleriyle bağdaşabileceğini de bir anlamda ispat etmektedir:

“...Adam Smith şimdiki ekonomi fenninin tamamlayıcısı olmakla beraber, ekonomisinde asıl sanayi ve ticaret yönüne fikir sarfederek, ziraat yönünü nispeten pek hafif geçmiştir. Niçin? Çünkü İngiltere esasen sanatkar ve tüccar bir memleket olup, çiftçi değildir. İşte ekonominin her memlekete ve her zamana göre bir türlü hükümlerinden istifade olunması lazım geleceği büyük meselesini çözmeye yalnız bu kayıt yeter.” (Ahmet Mithat, 2005: 355).

Anlaşılan o ki, Ahmet Mithat, Adam Smith'in klasik teorisini iyi tahlil etmiş ve karışıklığını sağlam örneklerle ortaya koymuştur. Şekerden alınan yüksek gümrükleri örnek göstererek, İngiltere'nin bile himaye yoluna başvurduğunu, aynı şekilde bütün Avrupa ülkelerinin de himaye usulü ile sanayileştiğini görebilmiştir. "... mübadele serbestliği ekonomik ilkelerine genellik suretiyle uyulsaydı, Fransa'nın kurtulması mümkün mü olabilirdi? Mübadele denilen şey, bir mahsulü diğer mahsul ile trampa etmek ise, önce mahsul üretecek hali bulunmalıdır da, sonra mübadele meydana çıkmalıdır..." (Ahmet Mithat, 2005: 348) sözleriyle Fransa'dan örnek vererek, serbest mübadeleye geçmek için önce güçlü bir sanayiye sahip olmak gerektiğini ortaya koyarken, belki de serbest mübadeleye tam karşı olmamakla birlikte, zamanının iyi tespit edilmesi gerektiğini belirtmiştir. İşte tam bu aşamada serbest mübadeleye karışıklığının, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu ekonomik durumla ne kadar bağlantılı olduğu, şu son sözlerinden anlaşılmaktadır:

"...Ne kendi malımızı diğer memleketlere kendimiz satabiliyoruz, ne de diğer memleketlerden muhtaç olduğumuz mamulleri kendimiz getiriyoruz. Ticaretimizin içe ait olanı da, dışa ait olanı da eller elindedir. Hal böyleyken, mübadele serbestliği nerede, biz nerede!" (Ahmet Mithat, 2005: 359).

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat'ın önerilerinin temelinde yerli sanayinin himayesi ve teşviki yatmaktadır. Serbest ticaret yoluyla ileri ülkelerin Osmanlı Devletini nasıl sömürdüklerini çok iyi saptamıştır. Aslında iktisatçı olmamasına rağmen, ülkenin gelişmişlik düzeyini saptayarak yapılması gerekeni görmesi sonucu, "kapitalistleşme için himaye" politikasının temelini atmıştır (Çavdar, 2003: 29). Adam Smith'in teorisini inceleyerek tutarlı örneklerle karşı çıkması, özellikle de onun ideal ekonomi kurallarını içerdiğini kabul etmesine rağmen uygulanmasının çok zor olduğunu belirtmesi, samimi ve tarafsız araştırmacı yanını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, aydınlanma fikirlerine bağlılığı ile bilgiyi halka yaymada da örnek olmuş, ancak hürriyetçiliğin siyasi ve iktisadi sonuçlarının Abdülaziz'in son yıllarında

tehlikeli şekiller aldığı görerek bütün yayınlarında, kontrolsüz ve sınırsız hürriyet fikrine cephe almayı da bilmiştir. Öte yandan Abdülhamid idaresini övmesi, hatta onu savunması da bunun bir sonucu sayılmalıdır. Fakat bu yayınları, Abdülhamid'den gördüğü iltifat ve maddi yardımla birleştirilince Ahmet Mithat'ın lehine yorumlamak güçleşmektedir (Ülken, 1966: 123-124). Ancak onun Osmanlı düşünce hayatına ettiği hizmeti, yıkılan Devlet iktisadi hayatını korumak için liberalizme karşı müdahalecilik ve himayeciliği savunmasını, meziyetleri arasında saymak zorundayız. Nitekim ondan sonraki nesillerde de bu iki karşıt iktisadi görüşün çatışmaları düşünce hayatımızda devam etmiştir.

3. 1.3.2. Akyiğitzade Musa Ve Usul-Ü Himaye

Mehmet Cavit'in iktisadi görüşlerinin hakim olduğu bir ortamda, iktisaden zayıf bir memlekette gümrükleri açmanın doğurduğu zararları bilimsel açıdan göstermeye çalışan ve iktisatçı kimliğiyle öne çıkan önemli bir aydın da Musa Akyiğitzade'dir. Ahmet Mithat'ın aksine iktisatla doğrudan ilgili olan Akyiğitzade, Harp Okulu ve Harp Akademisi'nin iktisat hocalığını yapmıştır. İki önemli eserinden birincisi, "İktisat Yahut İlm-i Servet: Azadeg-i Ticaret ve Usul-ü Himaye", ikincisi ise, Meclisi Marifi Askeriyenin kararı üzerine basılan, "İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat"tır. Her iki kitabında da temel yaklaşımı usul-ü himayedir (Çavdar, 2003: 30).

Kazanlı bir göçmen olan ve Rusya'da eğitim gören Musa'nın, Alman Friedrich List ve Fransız Paul Cauwes'den etkilendiği yazılarından anlaşılmaktadır. "İktisat Yahut İlm-i Servet: Azadeg-i Ticaret ve Usul-ü Himaye" adlı kitabının giriş niteliğindeki Mukaddimesinde bu konuya açıklık getirerek, bu iki iktisatçının ortaya koyduğu iktisadi düşüncelerin Osmanlı Devleti için en ideal görüşler olduğunu belirtmiştir:

"Azadeg-i ticaret ve usul-ü himaye bahislerinde müderric olan meslek-i ilm-i iktisadi memleketimizin ahvaline göre bizce

faideli bir meslek addedilmiştir. İşbu meslek-i ilm-i Almanya müellifin meşhuresinden (List) ve Fransa darü'lfünun ilm-i servet muallimi (Paul Cauwes) ın meslek-i iktisadilerine mutabık ise de, meslek-i mezburun efkar-ı ulemaya muvafık olmasından değil mahza memleketimizce nafi olduğu için tafsilatı ityan olunmuştur.” (Akyiğitzade, 1314: 4).

Mukaddimesinde tavrını açıkça sergileyen Akyiğitzade'nin çıkış noktası da Ahmet Mithat'dan farklı değildir. Çünkü bireysel faydanın insan davranışlarını belirleyen tek etmen olmadığını, siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve adetlerin korunması gibi manevi kaygıların da aynı ölçüde belirleyici unsur olarak kabul edilmesi gerektiğini belirterek (Toprak, 1997: 242), klasik teorinin o en temel varsayımlarına karşı olduğunu ortaya koymaktadır.

“İktisat Yahut İlm-i Servet: Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye” adlı eserinde öncelikle, serbestii politikaları savunanların görüşlerine ve eleştirilerine yanıt verdiği görülmektedir. Musa Akyiğitzade'ye göre, dönemin iktisadi oluşumunda en önemli sorun, serbest ticaret uygulaması ve himayecilik ayırımıdır ki, ona göre, yeryüzündeki memleketler umuma açık bir pazar değildir (Çavdar, 1992: 130). Gerçekten yazılarında, serbest ticaretin gelişmiş ülkeler tarafından bir sömürü aracı olarak kullanıldığı görüşü onda da açıkça görülmektedir. Çünkü kitabında klasik iktisadın “üstünlükler teorisine” değinerek, tarihte hiçbir zaman ülkelerin, sadece bir alanda uzmanlaşma yoluna gitmediklerini, bu görüşün tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını kitabında şu sözlerle açıklamaktadır:

“Usul-ü azadeginin tamamı cereyanında her kavmin en ziyade müstaid olduğu sanayide mütehassis olması lazım geliyor. Sanayi-i müteaddide beynel akvam taksim olunarak bir kavmi madenci, diğeri çiftçi, başka bir millet fabrikacı olmak iktiza eder. İşte bu taksim-i sanayi maddesi tarihi sanayi ile teyid edemiyor. Tarihi sanayie atıf nazar olunursa görülüyor ki, küre-i arzda bir nev-i sanayinin icrasında sabit kalınmamıştır. Her memleket münabe ile birkaç devir sanayi geçirmiştir. Her kavim evvela avcılık saniyen ray-i hayvanat asarının, salisen ziraat devrini geçirdikten sonra zamanımızda devr-i ahir olan fabrikacılık ile ziraat devr-i

muhtelitane olduğu memalik-i garbiyyenin tarih-i sanayileriyle müsbettir.” (Akyiğitzade, 1314: 21).

Bu şekilde klasik üstünlükler teorisini, kalkınmanın beş aşamalı bir süreç¹ olduğu teorisiyle çürütme yoluna giderken devamında, bir anlamda tarım-sanayi tartışmasına açıklık getirmek ister gibi, ülkelerin sadece tarım veya sadece sanayide uzmanlaşmaya gitmek yerine her ikisini de ihmal etmeden, her iki alandaki ihtiyaçlarını da karşılayabilecek üretim düzeylerine çıkarabileceklerini öne sürmektedir.² Ona göre sanayileşmek için tarımı gözden çıkarmak gerekmez, çünkü bir ülke için her ikisi de gereklidir:

“Eşya-yı mamule çıkarılması için müesses olan fabrikacılık ziraatı istisna etmez. Bir memleketin fabrikacılık, sanat-ı cesimesinin icra etmesi demek ziraatle beraber fabrikalar tesis ederek işletmesi demektir. Bir kavim böyle edvar-ı sanayiye geçirdiği halde, cemaatlerin çiftçi ve fabrikacı namlarıyla ayrılmaları ve birinin yalnız çiftçiliğe ve diğersinin münhasıran fabrikacılığa ihtisas peyda edip diğersanayi’i icra etmemesi terakkiyat-ı sanayiye kanununa muhaliftir. Bir kavmin hal-i ziraide kalması yine edvar-ı müterakkiye-i sanayiye mevcudiyetiyle tevafuk etmez. Terakkiyat-ı sanayiye bir kavmin ziraatı ilerletmekle beraber sanayi-i a’maliyyenin yani fabrikacılığın teşekkülât-ı arziyye ve kabiliyet-i ahaliye göre müsteid olduğu aksamını icraya gayret eylemesini icap ettiriyor.” (Akyiğitzade, 1314: 22).

Musa Bey, tarım ve sanayi konusuna açıklık getirdikten sonra liberalizmin önemli varsayımlarından biri olan rekabeti artırıcı etkisi hakkında

¹ List’e göre, en iyi vasıfları olan ülkeler, birbiri ardınca beş aşamalı bir süreçten geçmektedirler. Bunlar: insanların meyvaları toplayarak ve avcılık yaparak yaşadıkları “vahşet hali”, hayvan yetiştirerek geçindikleri “çobanlık hali”, toprağı işledikleri “ziraatçilik hali”, sinai faaliyetlerin artmaya başladığı “ziraatçilik ve imalatçılık hali”, son olarak ise devletlerin üstün özelliklere sahip olduğu “ziraatçilik, imalatçılık ve ticaretçilik hali”dir. List, bu devrelerden ilk üçünde serbest mübadelenin olabileceğini iddia ederken, üçüncü ve dördüncü devrelerde sanayileşmenin sağlanabilmesi için himaye usulünün gerekli olduğunu savunmuştur. Ancak devamında himayenin devamlı olmayabileceğini belirterek, sanayi yeterince geliştikten sonra serbestiye dönülebilir demektir. (Lajugie, 1973: 42-43; Savaş, 1997: 426).

² F. List, sanayileşmek için himayeciliği savunurken, tarımın korunması ile ilgilenmemiştir. Ona göre yeterince hızlı gelişen bir sanayi, tarımın da gelişimini sağlayacaktır. (Lajugie, 1973: 43; Savaş, 1997: 427). Bu yüzden List’in düşüncesinde tarım ve sanayi arasında tercih yapmak yerine, her ikisinin de dengeli bir şekilde geliştirilmesi amacı vardır. Böyle bir denge, hem rekabet gücü elde edebilmek, hem de gelecek kuşaklara bırakılabilecek üretim gücünün sağlanması için gereklidir. (Yılmaz, 1992: 105).

ise Ahmet Mithat'dan farklı olmayan görüşlerini ortaya koymaktadır. Ona göre de serbest ticaretin olabilmesi için öncelikle birbirine denk iki ülkenin olması gerekir ki, iktisat tarihi bu nitelikteki iki ülkenin varlığını yazmamaktadır:

“Usul-ü azadegi mürevviclerinin beyan eyledikleri milletler arasında rekabet cari olmak için birkaç memleketin kuvvay-ı istihsaliyece denk olmaları iktiza eder iken tarih-i iktisad icra-i sanayide kuvvetçe müsavi iki kavmin bile küre-i arzda bulunmadığını haber veriyor. Bir memlekette çoktan beri fabrikalar tesis etmiş ve ahalice bu işe irsa ülfet hasil olmuş diğer memlekette sanaat-ı cismiyye yani fabrikacılık tesis etmekte bulunmuş olsa bu iki memleket beyninde rekabetin tasavvuru nasıl mümkün olsun. Zebunun kaviye rekabeti neticesi zaifin mahfıdır... ” (Akyiğitzade, 1314: 22-23).

Sözleriyle serbest ticarete neden karşı olduğunu en güzel şekilde özetlemiştir. En önemlisi de sanayileşmede belirli bir aşamaya gelmiş ülkeler ile sanayileşme aşamasındaki gelişmekte olan ülkeler arasındaki rekabetin sonucunu mahvolmak olarak nitelemesi, List'in “Genç Endüstri Tezi”ne vakıf olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten List'in “Üretim Gücü” kuramına göre bir ülke için en ideal ekonomik durumun tarım ile sanayi arasında ideal bir denge kurulması (Yılmaz, 1992: 105) görüşünden yola çıkarak Musa Bey'in de aynı yöndeki yazısı, List'in özellikle dış ticaretle ilgili bütün varsayımlarının takipçisi olduğunun göstergesidir.

Yazar fayda konusunda da Ahmet Mithat'dan farklı olmayan görüşlere sahiptir. Ona göre, İnsanların güttükleri fayda, yalnız iktisadi faydadan ibaret değildir. İnsanların ondan üstün gayeleri ve maksatları vardır ki, bunlar da siyasi ve ulusal menfaatler ile ulusal örf ve adetlerin korunması gibi manevi maksatlardır. İktisadi fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddi servetten özveride bulunmak gerekmektedir (Toprak, 1997: 242-243; Savaş, 1997: 427). Ulusalcılık yanı ağır basan bu sözleriyle yazarın, daha sonraki “Milli İktisat” dönemine ışık tutacağı da açıktır.

Yine kitabında himaye usulüne yöneltilen eleştirilere yanıt vererek, teşvik görmeyen sektörlerden sermaye kaçacağı tezinin yanlış olduğunu öne sürmüştür. Çünkü yaratılmış bir sermayenin akışkanlığı zor olduğu gibi,

teşvik kapsamındaki sektörlerde ulusal gereksinimlere göre öncelik sıralaması yapılacağından, bu sektörlerin gelişmesinde olumlu bir sonuç doğuracaktır. Ancak kısmen de olsa sermayenin bu şekilde yer değiştireceğini kabul eden Akyiğitzade, sadece ilerlemesi mümkün sektörlerin korunarak teşvik görmesi gerektiğini belirterek bu konuya kitabında şöyle açıklık getirmiştir:

“...İntikal-i sermaye cihetine sermayenin yardım olunan sanata intikal eylemesi vak’i olur ise de münasib kar a’ta eden sanayinin sermayesi başka ise nakil olunmaması menfaat-i iktisadiye iktizasındandır. Fakat iradı az olan ticaretin sermayesiyle icray-ı sanatta kullanmayıp boşda hıfz olunan sermayelerin himaye edilen sanatta istimal olunması icabat-ı menfaattendir. Binaenaleyh himaye ...nazhar himaye olmayan sanatların sermayesi tedenni edeceği fikri kısmen dorudur. Bu sebebe mebni usul-ü himayenin yalnız hakikaten memleketin istidadı olan sanayie muvakkaten tatbiki tecviz olunur. Çünkü kabiliyeti olmayan sanat himaye edildiği halde sanat-ı mezkure ilerlemeyip (sonrasında) ecanibin rekabetine dayanmaz... Rüsum-u hamiyenin tatbik olunduğu sanat sanilerin adem-i maharet ve istidatlarından dolayı terakki etmez olur. Böyle olduğu halde himayeye devam etmek külliyyen semeresizdir. Sanatlarının rekabet-i ecnebiyyeden vekayesine alışan müstahsiller bilahire büsbütün gayretlerini terk ile rüsum-u himaye sayesinde kar almaktan intifa ederler...” (Akyiğitzade, 1314: 24-25).

Ayrıca zaten himayecilik liberallerin söylediği gibi eşya fiyatını devamlı artırmayacağını iddia etmiştir. Çünkü pek çok durumda himaye olunan endüstri sahipleri çoğalarak aralarında iç rekabet doğacak, rekabetin tabii neticesi olarak da himaye edilen endüstriler ilerleyecektir. İmal edilmiş malların fiyatı da himaye konunca yüksek iken git gide düşecek ve yabancı mallardan daha aşağı olacaktır ki, bu da zamanla ülkeye dış pazarda rekabet üstünlüğü getirebilecektir (Toprak, 1982: 107). “...birçok adamlar o sanata süluk ederler. Beynlerinde müsabakat ve rekabet cari olur... İşbu müteaddid müstahseller birbirini geçmek için ıslah-ı sanata gayret ederler...” (Akyiğitzade, 1314: 26) sözleriyle, içte meydana gelen bu rekabet ortamı da ona göre, sanayileşme için gerekli ve önemli bir koşul olacaktır. Çünkü dışa

karşı korunan işkolu, üretkenlik ve verimliliğin artmasıyla sanayileşmeye yardım edecek, bu da rekabetçi bir sanayiin doğmasını sağlayacaktır. Bu görüşleriyle Musa Akyiğit'in katı bir korumacı taraftarı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Rekabet edebilecek düzeye gelene kadar himaye görüşü onun daha önce belirttiğimiz "Genç Endüstri Tezi" ilkesini savunusunu pekiştirmektedir:

"İşbu himaye-i makule beş on senelik muvakkat bir şeydir... Himaye-i makuleden maksat azadeg-i ticarete takarrub etmek ve ileride o maksad-ı aliye vasıl olmaktır. Azad ki ticaret mesai-i umumiyye-i istihsaliyenin devr-i kemalidir. Kemale vusul bulmak için himaye-i muvakkata ihtiyar olunuyor..." (Akyiğitzade, 1314: 39).

Musa Akyiğit işbölümü ve uzmanlaşma konusuna da değinerek, liberallere göre, işbölümü çerçevesinde her ülkenin bir üretim dalında uzmanlaşması gereğini endüstri tarihinin desteklemediğini öne sürmüştür. Çünkü ona göre, yeryüzünde hiçbir ülke belirli bir alanda uzmanlaşmakla yetinmemiştir (Ülken, 1966: 224; Savaş, 1997: 427). Zaten ülkelerden birinin yalnız çiftçilikte, diğerinin sanayileşmede uzmanlık kazanması endüstriyel gelişmeye uygun değildir. Öyle olduğu takdirde, biri çiftçi diğeri sanayici olan iki ülkeden birincisi ikinciye iktisatça tabi olur ki, bu da servet elde etme bakımından çiftçinin bağımsız olamayacağı anlamına gelmektedir (Fındıkoğlu, 1946: 46). Bu yüzden Musa Bey, sanayileşmiş ülkelerle, yeni sanayileşen ülkeler arasında doğacak rekabeti, zayıfın iktisaden ezilmesi şeklinde özetlemektedir: "Tarih-i iktisat diyor ki: biri çiftçi diğeri sanayi-i saireye malik olan iki memleketten birincisi ikinciye tabiyet-i iktisadiye ile tabi olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz..." (Akyiğitzade, 1314: 28). Akyiğitzade'nin bu sözleri Ahmet Mithat'tan farklı değildir. Ancak devamında verdiği İngiltere-İrlanda örneği aralarındaki hem nitelik hem de derinlik farkını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devletinin bir tarım ülkesi olduğu ve öyle kalması gerektiğini savunan kesime, bunun neden kabul edilemez olduğunu aşağıdaki örnekle açıklamaktadır:

“...İngiltere ile aksamında olan İrlanda memleketinin ahval-i iktisadiyesi bu kaziyeyi isbat ediyor. Zari olan İrlanda memleketinin çiftçisi, amil ve tacir ve fabrikacı olan nefsi-İngiltere sermayedarına tabidir. Sermayedar İngilizler, İrlandalının hububatını ağır şeraitle nakil ettikleri, İrlandalının patates ve buğdayını pahalı diyerek münasip irad ile almaya... makine ve alatını İrlandalılara ziyade fiyatla sattıkları İngiliz eşyay-ı mamulesini İrlanda ham eşyasıyla pahalı mübadele eyledikleri hasıl sermaye vermek ve sair cihetlerle İrlanda ziratina ibraz-ı teshilattan çekindikleri cihetle İrlandalının istihalat-ı ziraiyyesince terakki vuku şöyle dursun tedenni ariz olmuştur. keza tabiiyet-i siyasiyyeden mukaddem Hindistan kıtası husul-u servet cihetince dahi İngiltere'ye tabidir.” (Akyiğitzade, 1314: 28).

Osmanlı Devletinin de örnekte olduğu gibi bir sömürge devleti olmaması için, tarımla birlikte sanayisini de geliştirmesi gerektiğini: “...Bir memleketin hal-i ziraide kalması caiz olmadığıнын delilleri bundan ibarettir.” (Akyiğitzade, 1314: 31) sözleriyle pekiştirerek, bunun için de himaye usulünü işaret etmiştir. Çünkü Akyiğitzade, bütün gelişmiş ekonomilerin belirli bir dönem himaye usulüyle rekabet gücü kazandıklarını iyi tahlil etmiş ve artık doymuş olan bu ekonomilerin asıl amaçlarının yeni pazar ve hammadde bulmak olduğunu görebilmiştir:

“... çünkü ecnebinin sanaat-ı cismiyyesi yüzlerce seneden beri mevcuttur... Avrupaiyye'nin şimdiki maksatları mamulatlarına pazar bulmaktır. Ticaret-i hariciyye kendi haline bırakılarak sanat-ı a'maliye meydana getirilmesi bu zamanda daha ziyade kolaylaşmıştır. Zira yeni tesis eden imalathaneler garbın büyük sermayeler ile işlettiği kadim fabrikalarıyla rekabete muktedir olamayacağı aşikardır. ... garbde hiçbir memleket yoktur ki bedayette himaye usulüne müracaat etmeksizin dahilde sanayi-i a'maliyye-i cismiyye meydana getirmeye muvaffak olmuş olsun. Yüz sene mukaddemine gelinceye kadar İngiltere'de bile usul-ü himaye cari idi. Bugünkü günde İngilizler Azadeg-i ticaret kaidesinin birinci mürevviçleri oldukları halde memleketleri dahilinde... a'malini himaye eyliyorlar...” (Akyiğitzade, 1314: 34).

Yazarın önemli tespitlerinden biri de eğitimle ilgilidir. Ona göre sadece tarım kesiminde yoğunlaşmamak için, genel eğitime, ulaşım olanaklarına ve

yeterli derecede teşvike önem verilmelidir (Çavdar, 1992: 134). Zaten bunlara önem verilmiş olursa himayeye de gerek kalmayacağını şu sözleriyle açıklamıştır: “Hal-i ziraide kalmamak için, ...memlekette ta'mim-i muarif saniyen sanayi ve ticaretin dahilen tergib ve teşviki ve sairenin kifayet edeceği isbat olunabilse idi usul-ü himayeye hacet kalmazdı.” (Akyiğitzade, 1314: 32). Akyiğit'in bu tespiti gerçekten önemlidir. Eğitim seviyesinin yükseldikçe işgücünün tarım kesiminden sanayi kesimine kayacağını iyi tahlil etmiş ve bir diğer çare olarak da eğitime önem verilmesini öne sürmüştür.

Musa Akyiğitzade'nin söz ettiği, “Usul-ü himaye bir imtiyaz değildir. Bir ulusun üretim gücünü geliştirmek için terbiye edilmesidir.” görüşü disiplinli ve planlı bir ekonomik görüşü çağrıştırmaktadır. Bu yaklaşımla yazar, tek kesime dayalı bir gelişmenin mümkün olmayacağını vurguladığı gibi, himaye politikasının hedefleri açısından, genel ekonomik plan yaklaşımını akıllara getirmiş, bir ülkenin sanayi, tarım ve ticarete dengeli bir biçimde gelişmesi düşüncesini savunmuştur. Böyle bir denge ancak disiplinli bir ekonomik planla mümkündür (Çavdar, 2003: 31-32). Bu konuyu kitabında, belirli bir disiplin ve denge dahilinde işleyen insan uzuvlarına benzeterek, bir ülkede tarım, sanayi ve ticaretin de aynı disiplin ve denge içerisinde olması gerektiğini vurgulamaktadır:

“... her bir uzvu kendi vazifesini icra eder... Hiss-i basar görmelikte, hiss-i samia işitmelikte kesb-i kemal ederlerse uzviyet-i umumiyye-i beşeriyye yani insan-ı kamil olur... İşte bu sebeplerden nasi uzviyet-i mürekkebi olan cematın kuvay-ı saiyesi gerek zirai ve gerekse i'mali ve ticari cihetlerde istimal ve işgal edilmelidir ki cemaat mükemmel bir heyet-i iktisadiye olsun. İşbu kuvay-ı cüziyye layıkıyla idare olunarak kuvay-ı umumiyye-i istihsaliyyeyi tevsi etmek için bir memleketin hem zirai, hem tacir, hem de sanayi-i cismiyye-i makineviyyeye malik olması icap eder.” (Akyiğitzade, 1314: 46).

Musa Bey liberalizmin doğuşundan bahsederken de, “felsefe-i akliyye” olarak nitelediği “Aydınlanma Çağını”, liberalizmin başlangıcı olarak kabul etmektedir. Her şeyi akılcılık ve mantıkla değerlendiren dönemin filozoflarının, doğal bir özgürlük anlayışı içerisinde eski olan her şeye karşı

çıktıklarını belirtmiştir. Burada en önemli ve ince tespiti ise, doğal özgürlük anlayışlarının ekonomik özgürlüğü de beraberinde getirerek, liberalizmin temelini oluşturması olmuştur:

“Azadeg-i sanaat-ı nazariyatının menşei: fizyokratla azadeg-i ticaret tarafkiranından biraz mukaddem garbda felsefe-i akliyye mesleği münteşir olmuştu. Felsefe-i akliyye mesleği onsekizinci asrın evasıtına doğru en ziyade Fransa’da intişar eylemişti. Hatta fizyokratların reisi bulunan tabib Quesnay felsefe-i akliyye saliklerinden biriydi. Azadeg-i sanaat hakkında tettebbuattan anlaşıldığı üzere bu usulün menşe-i fennisi işbu felsefedir... (Felsefe-i akliyye) her bir hali aklen muhakeme etmek yani esnay-ı münakaşa ve tenkitte adab ve a’dat ve etvar-ı milel ve kavanin-i mevzuadan fikri tecrit ederek muhakeme eylemekten ibaret bir ilimdir... Felsefe-i akliyye erbabı meslek-i ilimleri icabınca mesail-i iktisadiyyede dahi her türlü eski mevzu-u usulün lağvı fikrini neşretmeye başlamışlardır... lakin işbu felsefe-i akliyye erbabı ifrata sapsmışlardır.” (Akyiğitzade, 1314: 46-47).

Bu şekilde himaye usulünün üstünlüklerini ve liberalizmin doğuşunu özetleyen Akyiğitzade’ye göre aslında serbesti uygulamalar ulaşılması gereken bir hedef niteliğindedir. Ancak ona göre şu unutulmamalıdır ki, ülkeler şimdiki değil yıllar sonraki ekonomik durumlarını düşünerek hareket etmelidirler. Bunun için de, kısa dönemde iktisadi sıkıntılara katlanmak zorundadırlar. Ahmet Mithat’da olduğu gibi J.B. Say’ın teorisinin gelişmiş Batı ülkelerine özgü olduğunu ve onların da korumacı politikalarla sanayisini geliştirdiğini şu sözleriyle açıklamaktadır:

“... Tekrar ederiz ki azadeg-i ticaret usulü hakikiye-i müstakbeledir ki ona takarrup etmek her millet-i mütemeddimenin cümle-i amalinden olmalıdır. Fakat İngiltere kadar maharet sanayiye malik olmayan bir memleket usul-ü azadegi-i kabul edemez. Çünkü sanaat-ı cismiyyenin hiçbir kısmında rekabete iktidarı yoktur. J.B. Say ile sair azadeg-i perver müktesidin ahalinin istifade-i hazırasını düşünmüşlerdir... Eşhas alışverişinde hazırdaki ucuzluğu arar. İstikbali düşünmez. Devletler, milletler öyle değildir. Devlet bin seneden sonraki istikbali düşünür... Geçen asr-ı miladi-de İngiltere devleti Hindistan pamuk mensucatının

memleketine duhulünü men eylemiş idi. İngilizler o vakit hakikaten mutazarrır oldular. Fakat bu fedakarlık sayesinde İngiltere sanaati cismiyye-i nesciyye meydana geldi. Ve şimdi İngiliz pamuk mensucati geçen asırdaki Hindistan mensucatından daha ucuz oldu. En büyük muhsinat, en büyük faide-i umumiyye İngiltere’de büyük büyük fabrikalarla milyonlarca amele için medar-ı teayyüş olacak hizmetlerin meydana gelmesidir.” (Akyiğitzade, 1314: 50-51).

Verdiği örnekler ve bu örneklerden yola çıkarak ortaya koyduğu ince tespitler, Akyiğitzade’nin iktisat ilmine daha hakim olduğunun bir göstergesidir. Bu yönüyle Ahmet Mithat’dan sonra daha güçlü delillerle himaye usulünü savunması, liberalizmin ülkede en güçlü olduğu bir dönemde himaye usulü taraftarları bakımından bir şans olarak değerlendirilmelidir. İktisat bilgisinin yanı sıra, tarih bilgisinin güçlü olması ve savunduğu görüşün yaratıcılarını iyi tahlil etmiş olması, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde dikkate alınması gereken bir aydın olduğunun ispatıdır. Dönemin liberalizm taraftarlarının, başta Mehmet Cavit olmak üzere ona hiçbir zaman ilmi delillerle karşı çıkmadıkları görülmektedir. Onu hiç duymamış gibi davranmalarının yanı sıra, yurdun ücra köşelerine sürgün edilmesini sağlamaktan da geri kalmamışlardır (Çavdar, 2003: 33). Gerçekten, Ahmet Mithat gibi, dönemin iktisadi tartışmalarının içinde yer almaması, Akyiğit’in, himaye usulü ile ilgili cesur ve kuvvetli kanıtlar öne sürmesinin bir göstergesi sayılabilir. En önemlisi himayeciliği Ahmet Mithat’da olduğu gibi, biraz tartışmalı bir kararla değil, iktisatçı kimliği ile ve daha bilimsel kanıtlarla savunduğu bir gerçektir.

3.2. SAVAŞ ORTAMININ GETİRDİĞİ ANLAYIŞ: “MİLLİ İKTİSAT”

Osmanlı aydını her ne kadar özgürlük, eşitlik akımından etkilenerek padişahın yetkilerini sınırlandırmak istese de, liberal akım yandaşları da dahil olmak üzere uzun süre Osmanlılık fikrinden hiçbir zaman ayrılmamışlardır. Ancak Balkan savaşından sonra artan milliyetçi hareketler, yeni bir akımın,

Türkçülük akımının yayılmasına neden olmuştur. İşte bu doğrultuda iktisadi düşüncede de liberal anlayışın karşısına “Milli İktisat” kavramı yerleşmeye başlamıştır. Toprak’ın (1985(b): 741) aktardığına göre, “Türk Yurdu” dergisi, 1915 yılını milli iktisat açısından bir başlangıç saymaktadır. Bir başka eserinde Toprak (1995(b): 113), ikinci Meşrutiyet sonrası iktisadi yapılanmayı gruplandırırken 1908-1913 yılları arasını liberal dönem olarak tanımlarken, 1914-1918 yıllarını milli iktisat dönemi olarak adlandırmaktadır. Zaten İttihat ve Terakki’nin yarı resmi yayın organı niteliğindeki “İktisadiyat Mecmuası”nın da 1915’te yayın hayatına başladığı düşünülürse, bu akımın daha çok birinci dünya savaşı ve sonrası döneme damgasını vurduğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında milli iktisat yaklaşımı çalışma sınırlarımızın dışında kalmaktadır. Ancak Balkan Savaşı sonrası artan ulusalcı akımlar ve izlenen liberal politikaların ülke ekonomisini içine düşürdüğü duruma tepkiler, daha öncesinde de milli iktisat öngörülerine atıflar yapıldığını göstermektedir. Bunun en güzel örneği ise Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade’de gördüğümüz, daha devletçi ve korumacı görüşlerin ön plana çıkmaya başlamasıdır. Özellikle Akyiğitzade’nin, Alman ekolünden olan, milli iktisat yaklaşımının baş mimarı sayılan Friedrich List’i örnek almasının, 1915 sonrası artan bu görüşlere bir kaynak teşkil ettiği düşünülebilir. Bu yüzden daha çok 1914 öncesi milli iktisada giden yol ve bu konudaki ilk teşebbüsler kısaca incelenecektir.

Öncelikle şunu belirtmekte yarar var ki, usul-ü himaye ile ilgili görüşler ağırlıklı olarak, izlenen liberal politikalara bir tepki olarak ortaya çıkarken, ulusçuluk boyutu dikkate değer bir şekilde karşımıza çıkmamıştır. Daha çok ekonomide yabancı denetiminin artması, üretim ve ticaretten gelen kazancın büyük bölümünün yabancı ve gayrimüslim kesimin eline geçmesi ve bunların sonucunda ülkenin bir açık pazar haline gelmesi ülkede bazı aydınların alternatif bir yol aramalarına neden olmuştur ki, daha önce incelediğimiz Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade bu aydınların dikkate değer olanlarıdır. Ancak gerek sahip oldukları devletçilik anlayışları ve gerekse etkilendikleri iktisatçılar göz önüne alındığında, milli iktisat doktrinini benimseyenlere kaynak teşkil ettikleri bir gerçektir. Türk Yurdu dergisinin 9 Ocak 1913 tarihli

sayısının “Ahmet Mithat Efendi – Taziyet” (Türk Yurdu, 1999(9 Ocak 1913): 30-105) başlığı ile çıkararak bütün yazıların A. Mithat Efendi'nin görüşlerine ayrılması bunun en güzel örneğidir.

Buna göre usul-ü himaye ve milli iktisat yaklaşımları arasındaki ince çizgi, milli iktisadın ulusçuluk, Türkçülük¹ akımıyla birlikte gelişmesi olarak değerlendirilebilir. Hatta bu yaklaşımın savaş yıllarına rastlaması, artan ulusalcı söylemlerin iktisadi görüşlere bir tezahürü olarak da düşünülmesi yanlış olmayacaktır. Çünkü iktisatçı olmamalarına rağmen düşünceleri milli iktisat konusunda temel kabul edilen Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in, Türkçülük akımının da önde gelen düşünürleri olarak kabul edilmeleri bu tezimizi destekler niteliktedir. Bu yazarlar, Yayın organları niteliğindeki İktisadiyat Mecmuası ve Türk Yurdu dergisi aracılığı ile liberal söylemin aksine, müdahaleci, devletçi karaktere sahip milli iktisadın, dolayısıyla milliyetin yükselmek için tek çare olduğunu belirtirken, iktisat alanında Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneyimlerden ders alınması gerektiğini savunmuşlardır (Çavdar, 2003: 89).

Aslında liberalizmin olgunlaşmaya başladığı 1880'lerden itibaren (Sayar, 2000: 242), sönük de olsa liberalizmle birlikte yeşeren korumacı, devletçi söylemler, 1908 Jön Türk hareketinin daha sonra değineceğimiz ikinci evresi ile önemli bir ivme kazanmıştır. 1908 ve sonrasına damgasını vuran Jön Türk hareketi, içinde birçok siyasi ve iktisadi görüşü barındıran bir hareket olarak bilinmektedir. Ancak Ahmad'ın (2002: 50) değimiyle, “sayısız hizbin varlığına rağmen” bütün bu değişik görüşleri liberaller ve ittihatçılar olarak iki ana grupta toplamak mümkündür. Bu yönleriyle de Jön Türk hareketini, kendisini besleyen ve köklerini oluşturan Tanzimat dönemi Yeni Osmanlılar oluşumunun takipçisi olarak düşünmek gerekmektedir. Her ne kadar Ortaylı (2002(b): 241-242), Yeni Osmanlı-Jön Türk ayırımının zamanlamanın yanısıra, ideoloji, örgütlenme, eylem bakımlarından da yapılması gerektiğini belirtse de, Jön Türklerin özellikle istibdat döneminde, sürgünde dahi Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların önde gelen

¹ Türkçülük akımının 1908'den sonra siyasi oluşum devresi için bkz. (Akçura, 1981: 188-210).

düşünce adamlarının kitaplarını okuyarak yetiştikleri bilinmektedir (Ülken, 1966: 98). Hatta aynı nitelikteki hiziplerin Yeni Osmanlılarda da belirgin şekilde görüldüğü düşünülürse, bıraktıkları mirasın tam olarak devralındığı söylenebilir.

Daha önce incelenen Yeni Osmanlılar hareketini, İkinci Mahmut ve ondan sonrakilerin reformlarının yarattığı, okumuş, idealist bir egemen elitin oluşturduğunu belirtmiştik. Hükümet ve toplumun değişimi, yabancı eserlerin çevirisi bu kesime yeni tutkular, inançlar vermiş, bunun sonucunda 1860'larda Namık Kemal ve Şinasi'yle başlayan liberal eleştiriler, 1865'de aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu bir grup tarafından örgütlenme yoluna giderek kendilerini Yeni Osmanlılar olarak adlandırmışlardır (Lewis, 1998: 151). Yeni Osmanlıların hürriyetçi, liberal söylemlerinin yanı sıra bir diğer idealleri de, devletin teokratik düzenine karşı çıkmak ve hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlamaktır. Aslında Kendi içlerindeki düşünce ayrılıkları olsa da Sultan Abdülaziz'e yazılan bir mektupta "usul-i serbestane" deyimiyile liberalizmin ve meşrutiyetin tavsiye edilmesi ortak görüşlerini ortaya koymaktadır (Ülken, 1966: 58). Ancak Abdülaziz'e karşı olmalarına rağmen, İslami değerlere bağlı, Osmanlıcılıktan ödün vermeyen tarafları ise, hürriyetçi ve liberal söylemlerine uymayan çelişkilerini yansıtmaktadır. Bu şekilde kendi içlerinde bariz bir birliktelikten uzak düşüncelerine rağmen, Jön Türkler ve ittihat ve terakkiye örnek olmaları bakımından önemli bir düşünce akımı olarak kabul edilmektedir.

Yeni Osmanlıların yaktıkları bu hürriyet ateşi, Abdülhamit'in 1878'de meclisi dağıtmasıyla söndürülmeye çalışılmıştır. Bundan sonra 1908'e kadar geçen dönem birçok yazar tarafından "istibdat" dönemi olarak adlandırılmıştır (Mardin, 1985 (a): 347). İşte Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasındaki zamansal ayırım bu tarihle birlikte başlamaktadır. Abdülhamit'in baskıcı yönetimi Osmanlı Aydınlarının hürriyet arayışlarını kamçulamış, ülke dışında Yeni Osmanlıların izinden giden bir grubun doğmasına neden olmuştur. Kendilerine Jön Türkler diyen ve aynı zamanda İttihat ve Terakkiyi kuran (Karal, 1983(b): 511) bu grup, 1908'e kadar yurt dışında faaliyet göstermiş, ikinci meşrutiyetin ilan edilmesiyle de yasal iktidarı oluşturarak birinci dünya

savaşı sonuna kadar ülkenin siyasi ve iktisadi gündeminde söz sahibi olmuştur.

İttihat ve Terakki ve Jön Türk hareketinin siyasi gelişimini ihmal edersek¹, 1908 ve sonrası Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir diğer dönüm noktasıdır. İstibdat döneminde olgunlaşan hareket, dönemin baskıcı ve kapalı tutumuna verdiği tepkiyle tam bir hürriyet söylemiyle yola çıkmıştır. Kurdakul'a (1997: 135) göre, bu dönemde Abdülhamit'in şahsına karşı başlayan Jön Türk hareketi, tıpkı Yeni Osmanlılarda olduğu gibi Osmanlı Hanedanına karşı değil Bizzat Abdülhamit'in şahsını hedef almaktadır. Bu görüş belki Jön Türklerin ilk dönemleri için doğru olabilir. Ancak Toprak'ın (1982: 18), "...liberal Jön Türk hareketi bir bakıma Osmanlı devlet geleneğine başkaldırıyı simgeliyordu..." sözü hareketin asıl amacını daha iyi özetlemektedir. Çünkü ilerleyen yıllarda Türkçülük akımıyla özdeşleşen hareket sadece padişahın şahsına değil, bütün bir devlet geleneğine ve asıl önemlisi de hanedanın birleştirici tutumuna karşı olduğunu ortaya koymuştur. Bu, Osmanlı İmparatorluğu için gerçekten önemli bir dönüşümdür ve Tanzimat sonrası hürriyetçiliği ile arasındaki önemli bir farkı da ortaya koymaktadır. Tanzimat sonrası hürriyetçilik, eşitlik akımı daha çok azınlıkların ve gayrimüslimlerin işine yararken (Karal, 1983(b): 210), ikinci meşrutiyetten sonra Jön Türk hareketiyle ortaya çıkan hürriyetçiliğin bir Türk unsurunu ortaya çıkardığı kesindir ki, bu da milli iktisat anlayışına zemin hazırlamıştır. Ancak başlangıçta, Toprak'ın (1982: 18) deyimiyile, "1908 Jön Türk hareketi liberal dönüşümler amaçlayan bir devrimdir." Başlangıçta Yeni Osmanlılarda olduğu gibi hürriyetçiliği iktisadi liberalizmle özdeşleştiren Jön Türkler, bu konuda önemli adımlar atmış, dönemin basınının da etkisiyle yabancı sermayeye geniş olanaklar sunarak, iktisadi bireyciliğin savunucusu olmuşlardır. İkinci meşrutiyetin ilk devresine rastlayan bu akımın öncüleri ise daha önce ayrıntılarıyla incelenen Prens Sabahattin ve İttihat ve Terakkinin maliye bakanı M. Cavit Bey'dir. Tekrara düşmemek için ayrıntısını

---

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Karal, 1983(b): 510- 538; Ahmad, 2002: 50-64; Mardin, 1983; Toprak, 1995(a)).

vermeyeceğimiz bu kesim aynı zamanda İttihat ve terakkinin liberal kanadını oluşturmaktadır.

Ancak milli iktisada giden yolu benimseyen ve mevcut sistemin Batıdan gelen tehditlere karşı duramayacağını öne sürerek, çarenin milli değerlere sahip çıkmakta olduğunu savunan kesim ise ittihatçı kanat olmuştur. Yine ayrıntısına girmeyeceğimiz bu iki kanat arasındaki siyasi mücadeleden galip çıkan taraf ise, 1912 tarihli birinci Balkan Savaşının yarattığı felaket nedeniyle, ittihatçılardır (Ahmad, 2002: 55). Tabi İttihatçı kanadın bu siyasi mücadelesindeki başarısının tek nedenini yenilgi olarak göstermek yanlış olur. Çünkü Jön Türk hareketi başlangıçta tüm Osmanlı unsurlarını Abdülhamit'in baskıcı rejimine karşı birleştiren bir Osmanlı ulusçuluğunu amaçlasa da, ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmış ve etnik unsurlar bağımsızlığa yönelmişlerdir. Ayrıca ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde tutan gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliğini artırmış, küçük üretici ve müslüman esnaf ise ezilmiştir (Toprak, 1982: 19). İşte Tanzimat ve birinci meşrutiyet sonrası görünümü hatırlatan bu oluşum, Balkan Savaşı yenilgisinin etkisiyle öncekinden farklı olarak ulusalcı söylemleri artırmış, halk arasında da taraftar bularak zamanla iktisadi milliyetçiliğe kapı açmıştır.

Bu bakımdan Jön Türklerin her ne kadar savaş yıllarına damgasını vursa da, milli iktisat söylemlerinin, değişik boyutlarda daha önce de etkili olduğunu belirtmiştik. Bu söylemlerin birinci boyutu himaye usulü olarak kabul edilirse, devletin iktisadi politikalarına fazla etkisi olmasa da liberal politikalara getirdiği eleştirel yaklaşım ve bu konuda atılan ciddi bir adım olarak milli iktisada önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Ancak ikinci boyutunu oluşturan ve 1908 devrimi sonrası olgunlaşmaya başlayarak 1914 sonrasında iktisadi politikalara yansımaya başlayan İttihat ve Terakki ve Jön Türk iktidarının görüşleri, milli iktisat yaklaşımının bel kemiğini oluşturmuştur. Aslında Jön Türkleri iktidara taşıyan güç, ekonomide yabancı denetimine karşı oluşan toplumsal bir kızgınlık ve istibdata karşı alınan ortak bir tavır olmuştur. Buna rağmen başlarda, sermaye birikimine verdikleri önem nedeniyle yabancı sermayeyi özendiren politikalar izlese de zamanla yabancı sermayeye karşı

tutum olarak, Almanya ve F. List'in "ulusal ekonomi" modeline yönelmişlerdir (Kıray, 1995: 176-177).

Artık dönemin basınında çıkan iktisadi yazılar, 1912'den sonra milli iktisada atıflar yapılan ve milli iktisadi ülkenin geleceği için tek çözüm olarak gören yazılar olmuştur. Çıkış noktaları ise, himayecilerden hiç de farklı değildir. Çünkü milli iktisatçılara göre de her ülkenin iktisadi ve kültürel gerçekleri vardır ve bunları göz ardı ederek klasik teori öngörülerini uygulamak ülke gerçekleriyle bağdaşmamaktadır (Toprak, 1995 (b): 16). Alman etkisini açıkça ortaya koyan bu görüşler, aynı zamanda uzun süredir süren, Osmanlı ekonomisi üzerindeki İngiliz-Alman mücadelesinin de Almanlar lehine geliştiğini göstermektedir. 1908 devriminin hemen ertesinde gazete makalelerine yansıyan "yaşasın İngilizler, yaşasın Osmanlılar" (Soy, 2004: 101) benzeri manşetler İngiltere yanlısı liberalizm taraftarlarının etkisini gösterirken, 1912 sonrası ibre Almanlardan yana dönmüştür. Aslında ondokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı topraklarındaki zenginliklerle ilgilenmeye başlayan Almanlar, özellikle demiryolu yapımında girdikleri mücadeleleri kazanarak Osmanlı ekonomisindeki denetimlerini artırmaya başlamışlardır (Ortaylı, 2002(a): 138-165). Artan bu denetimler iktisadi düşünceleri de etkilemekte gecikmemiş, 1912 sonrası yaşananlar iktisadi düşünceye Alman milli iktisadına kapıları açmıştır.

1908 ertesi yayın hayatına başlayan gazetelere bakıldığında, bunların hemen hepsinde liberal görüşlerin hakim olduğu görülmektedir (Kurdakul, 1997: 116-117). Mili iktisat yazını ise başta verdiğimiz kronolojiye uygun olarak 1912 sonrasına rastlamaktadır. Bu dönemde Türk Yurdu dergisinde ağırlığını hissettiren milli iktisat görüşü, 1915'de İktisadiyat Mecmuasının yayın hayatına başlamasıyla artarak devam etmiştir. Milli iktisat yandaşlarının iktisadi anlamdaki görüşlerinin temelini ise sanayileşme isteği oluşturmaktadır. Bunun ilk örneğini ise 1912 sonrası Türk Yurdu'nda yazan Rus asıllı Parvus'da¹ görmekteyiz. Parvus, ülkenin Avrupa'nın mali

¹ Asıl adı Aleksander Israel Hephand olan Parvus, "Türk Yurdu" dergisinde yazdığı yazılarla Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için öneriler geliştirmiştir. Batı, özellikle de İngiliz emperyalizminin mali boyunduruğu altında olduğunu savunduğu ülkenin artık milli politikalar

boyunduruğu altında olduğundan yola çıkarak, bu durumdan ancak kendi mali olanaklarıyla sanayileşerek kurtulabileceğini savunmaktadır (Toprak, 1985 (e): 1348-1349). Türk Yurdunda “Türkiye Avrupa’nın Mali Boyunduruğu Altındadır” adlı makalesinde bu konuya değinerek, aynı zamanda serbesti politikaların ülkeyi getirdiği noktayı işaret etmektedir:

“Türkiye’de sanayi inkişafı, gerek memleketin ve gerek ahalinin tekamül-i müstakbeli için esastır. Bu, itiraz ve tereddüd kabul etmez bir hakikattir... Artık yeni tarzda yaşamak lazım geliyor fakat bunun için medeniyet-i atikanın baki kalan eserlerini mahvetmek ve Avrupa’nın vermekte olduğu şeylerin kaffesini kabul eylemek icap etmez... Ben bu makalemde Devlet-i Osmaniye’ye dahil olan sermayelerin memleketi ne suretle esaret-i iktisadiyeleri altına aldıklarını muhterem Türk Yurdu sütunlarının müsaadesi derecesinde göstermek isterim. Burada yekdiğerinden tefrik edilecek iki şey vardır; bunlardan biri, dorudan doğruya Avrupalıların sermaye ve malûmat cihetinde olan tefevvukları neticesinde bittabi husule gelen esaret-i iktisadiye, diğeri de Avrupa sermayedarlarının Devlet-i Osmaniye’yi esaret-i iktisadiye altına sokmak hususundaki kasıt ve emelleridir...” (Türk Yurdu, 1999 (14-27 Haziran 1912): 262-263).

Parvus, mali boyunduruktan kurtulmak için yapılması gerekenlerin başında ise, Düyun-u Umumiye’nin kısa sürede kaldırılması gereğini öne sürmektedir. Ona göre, bu teşkilat daima kendi çıkarlarını düşünerek Osmanlı ekonomisi üzerindeki baskılarını artırdıkça, maliyenin düzelmesi zor görülmektedir:

“...Zaten Düyun-u Umumiye... mahdut bir siyaset takip ediyor. Ancak kendi varidatını tezyid etmeyi ve elindeki teminat, borçların ödenmesi için lüzumu olan miktardan kat kat fazla bulunduğu halde yine Devlet-i Osmaniye’yi yeni yeni

---

üretmesi gerektiği yolundaki telkinleri ve yazıları araştırmacılar tarafından üzerinde görüş birliği edilen bir konudur. Ancak Parvus’un nereden ve ne amaçla geldiği hakkında çeşitli yorumlar vardır. Kurdakul’a göre (1997: 133) Alman asıllı olan yazar, İttihat ve Terakkiye milli iktisat konusunda öneriler sunmuştur. İlhan’a (2005: 20) göre Alman asıllı olan Parvus’un, Alman istihbaratçısı olarak amacı, Osmanlıyı ve bütün Asya’yı İngiliz emperyalizminden kurtarmaktır. Tarih Vakfı resmi sitesinde yayınlanan, IV. Uluslararası Tarih Kongresi’ndeki Asım Karaömerlioğlu’nun bildirisine göre ise Parvus’un Rus asıllı Alman vatandaşı olduğu belirtilmiştir. Almanya’da ekonomi öğrenimi gördükten sonra 1910-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde geçirek, hem silah ticareti yapmış hem de yazılarıyla ülkeyi Batı emperyalizmine karşı örgütlemeye çalışmıştır.

teminat ile bağlamayı düşünüyor... Zira bu halden kurtulmak için çare yok değildir: Devlet-i Osmaniye istiklal-ı maliye mazhar olabilir. Devlet-i müşarun-ileyha bu hususta makul bir meslek takip edebilirse esaret-i maliyesi altında bulunduğu kuvvetlerin kendilerinden yani Avrupa borsalarının menaifinden istifade edebilir” (Türk Yurdu, 1999 (8 Ağustos 1912): 317-318).

Parvus’un üzerinde durduğu diğer bir konu da yabancıların serbestçe mülk edinerek servet sahibi olmalarıdır. Özellikle yabancı bankalar köylülerin ellerindeki arazileri kolayca aldıklarından, başta İstanbul olmak üzere buralarda Türk ve müslümandan eser kalmayacağını öne sürmektedir. Artık sanayileşme gerçekleşse bile servetin sahibi bu yabancı bankalar olacaktır:

“... Eğer siz elinizde kalan araziye muhafaza ve menafi-i iktisadiyenizi müdafaa edemeyecek olursanız, her türlü teşebbüsleriniz boşa gidecektir... Bu halde bulunan ahalinin yedindeki araziye satın almak pek kolaydır... O zaman İstanbul tamamen değişecek, her taraf elektrik ile tenvir edilecek ve elektrik tramvaylarının hareketleri bütün İstanbul’u dolduracaktır. Fakat o yerlerde Türk ve Müslüman ahalisinden eser bile kalmayacaktır... Sanayi-i cesimenin büyük servetler vücuda getireceğinde hiç şüphe yoktur. Fakat burada en mühim mesele varsa, o da bu servetlerin kimin yedine geçeceği, daha doğrusu servet-i mezkure yerli ahalinin mi, yoksa ecnebi bankalarının eline mi geçeceği keyfiyetidir.” (Türk Yurdu, 1999 (3 Nisan 1913): 201-202).

Yazarın satır aralarına dikkat edildiğinde, her alanda yabancı denetiminin ve çoğunluğunun verdiği hoşnutsuzluk dikkat çekmektedir. Yıllardır serbesti politikalar nedeniyle yabancı sermayeye tanınan ayrıcalıklar ona göre iktisadi gerilemenin en önemli nedeni olmuştur. Bu yüzden yazılarında, yabancı denetiminin azaltılması için Türk unsuruna öncelik tanınması önerisi hemen göze çarpmaktadır. Makalelerinin birçok yerinde Osmanlı Devletinin yerine Türkiye İmparatorluğu sözünü kullanması bu çabasının bir ürünü olarak görülmektedir. Parvus, tarımın geri kalmasını da bu oluşumda görerek, aslında ülkenin büyük bir tarım potansiyeli olduğunu vurgulamaktadır:

“Bugün Türkiye’de ziraat edilmekte olan cüz’i miktarda araziyi Avrupa şerait-i işigaliyesi dairesinde işletmek için Türkiye’de ziraatle işigal eden insanlardan beş altı defa daha az miktarda insan istihdam eylemek iktiza edecektir. Binaenaleyh köyler, işsiz adamlarla dolu kalıyor demektir. Fevkalade vasi arazi işletilmemiş bir halde kaldığı gibi külliyetli miktarda insanlar da işsiz ve geçinmekten aciz bir halde bulunmaktadır. Arazi boş duruyor, insanlar da fakr u zaruret içerisinde yuvarlanıyorlar. İşte asıl o zaman harice hicret çoğalıyor.” (Türk Yurdu, 1999 (2 Ekim 1913): 23).

Parvus diğer bir makalesinde de gençlere hitabederek, ekonominin her alanında söz sahibi olarak yabancı denetiminden kurtulunabileceğini, bunun da iktisadi ilerlemede tek seçenek olduğunu ileri sürmüştür:

“Biz, memleketinizde ziraatin terakkisi, köylülerin ihtiyaçları ve ıslahat-ı ziraiye hakkında müdavele-i efkarda bulunacağız. Biz, demiryolları meseleleri ile de işigal eyleyeceğiz... Biz, memleketimizde sanayii inkişafından, fabrika ve imalathaneler tesisinden, ticaret ve seyr-i sefainin terakkisinden bahsedeceğiz... Bu münasebetle bizim, hazine-i devlet, belediye ve nahiye mesail-i maliyesi, gümrük ve ticaret politikasıyla da işigal etmemiz lazım gelecektir. Bunların kaffesi, zamana, vakte ve sabra muhtaçtır.” (Türk Yurdu, 1999 (12 Haziran 1913): 312).

Görüldüğü gibi Parvus’un ilmi anlamda bir iktisat bilgisine sahip olmadığı kesindir. Mithat ve Akyığıtzade’de gördüğümüz iktisadi birikimden uzak olan yazar, savaş ortamının kamçılacağı ulusalcı duyguları kullanarak, Batının Osmanlı üzerindeki tesirini yok etmek amacını gütmektedir. Ancak artan milli iktisat söylemlerinin Parvus’ta bilinçsiz de olsa, bariz bir şekilde görüldüğü de bir gerçektir.

Milli iktisat konusunda iktisatçı olmamasına rağmen daha bilinçli bir yaklaşım Ziya Gökalp’den gelmiştir. Her ne kadar Ülgener “Türkiye Cumhuriyetini 1880 kuşağı kurdu. Kurtuluşun gerisinde Bergsonian itici bir güç aransa bile kurtuluşun ya da milli devlet fikriyle ekonomik düzlemin (iktisadi hürriyetçilik içinde korumacılık) ve kurumsal dünyanın (laisizmin) topyekun mimarı Ziya Gökalp’tir...” (Sayar, 1998: 223) sözleriyle iddialı ve bir

o kadar da tartışmaya açık tasfiri kadar olmasa da, Gökalp görüşlerini geniş halk kitlelerine yaymayı başararak milli iktisat konusunda önemli bir yere sahip olmuştur. Gökalp'e göre, uygulanan liberal politikalar aslında İngiltere'nin Milli İktisadıdır ve ülkeye yararının olmayacağı açıktır, diyerek List etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu politikalar uygulandığı sürece de iktisadi vatanperverlikten söz etmek güçtür demektir. Ona göre ancak uygulanacak ülkeye özgü bir "Milli İktisat" politikası vatanperverlik ile bağdaştırılabilir (Çavdar, 1992: 165-166). List'in Alman modelini iyi tahlil ettiği anlaşılan Gökalp, Alman ittihatçılığında esinlenmiş, Osmanlıların da Almanların izledikleri yoldan gitmeleri gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda Durkheim'ın¹ tesirini yazılarında itiraf ederek iktisadi birlik yanında, siyasi birliğin de ulaşılması gereken bir amaç olduğunu belirterek, sanayileşmek için bu yolun tek çare olduğunu şu sözleriyle aktarmıştır:

"Durkheim'e göre, ahlak, hukuk, siyaset, mantık, bediiyat, iktisadiyat gibi müesseselerin cümlesi dinden müştaktır. Bu dallar köklerin dini bir ma-ba'de't-tabiada bulmakla zinde bir feyze, feyyaz bir zindeliğe mazhar olurlar... Medeniyet tarihi bize gösteriyor ki, bir memlekette sanayi terakkiye başlayınca fenler de inkişaf ediyor. Fenler sanayiden doğar, sanayii sevk ve idareye uğraşır. Bizde fen tahsili bir vasıta değil, bir gayedir. Bizim mütefennilerimiz yalnız fenden bahsetmeyi

¹ Toplum bilim çalışmalarıyla öne çıkan Durkheim'a göre toplumbilimin alanı, çağdaş toplumun akılcı organizasyonu olacaktır. Ona göre toplum, siyasal özerkliğe sahip, aşırı merkezleşmiş, güçlü bir organ tarafından yönetilir. Öte yandan siyasal özerklik, yönetici seçkinlerin görevlerini belirlerken, kadrolar da meslek kümeleri arasındaki özgür dolaşım sayesinde en yeteneklilerce doldurulur. Böylece toplumsal adalet gerçekleştirileceğinden, özel çıkarlar genel çıkarlarla uzlaşacaktır. Daha doğrusu ortada temsil edilecek özel çıkar kalmayacağından temsili demokrasi de gereksizleşmiş, genel çıkarın hizmetindeki yönetici seçkinler, yığınların baskısından kurtulmuş olacaktır. Durkheim'e göre bu şekilde ortaya çıkan devletin işlevi, toplum içinde organik dayanışmayı sağlamaktır. Bu yüzden devlet zorunludur, çünkü toplumsal gerçekliğin toplu davranış biçimlerini yönetecek bu tür bir organa ihtiyacı vardır. Toplum içindeki bireyi ise, bir insan olgusundan yola çıkarak oluşturmamaktadır. Ona göre birey, görevleri ve gereksinimleri ölçüsünde, toplumsal organizma içinde üstlendiği rol ölçüsünde vardır. (Durkheim, 1985: 7-15). Bireylerin toplum içindeki görevlerinin önceliğini ise, gelenek ve göreneklere göre belirlenmiş, kardeşlik, eşlik, yurttaşlık gibi kendileri dışında gelişen olgulara sadık kalmaya vermiştir. Din de insanlıktan önce varolduğuna göre, kendileri dışında gelişen bu olgular zaten dinde mevcuttur. (Durkheim, 1994: 35-37; Aron, 2000: 276-279). Ziya Gökalp'in aşağıda incelenecek yazılarından Durkheim sosyolojisine tam anlamıyla sadık kaldığı görülmektedir. Özellikle bireyci görüşü savunanların, bireyi asıl, toplumu da onun gölgesi saymalarına karşılık Gökalp, Durkheim'de olduğu gibi tam tersini savunarak, "ben, sen, o yok; biz varız, fert yok; cemiyet var" (Köseihal, 1971: 6-9) sözleriyle toplumsal önceliği savunmuştur. Ayrıca Durkheim'da Toplumsal olguların açıklanmasına ilişkin kurallar için bkz. (Durkheim, 1994: 141-185). Durkheim-Pozitivizm ilişkisi için bkz. (Korlaelçi, 1986: 156-160)

bilirler, fennin tatbikatiyla uğraşmaya iktidarları yoktur. O halde bizde hakiki manasıyla ne fen, ne de mütefennin vardır... O halde bir taraftan tarihli ve ananeli bir millet haline girmeye, diğer taraftan bilfiil sanayie istinat eden fenler, usullerden ale'd-devam feyz alan felsefeler yaratmaya çalışmalıyız.” (Türk Yurdu, 1999 (15 Mayıs 1913): 270).

Gökalp, Karl Marks'ın tarihi materyalizmine de eleştiri getirerek, yine Durkheim'in konuya yaklaşımını örnek olarak vermiştir:

“...Durkheim'in tesis ettiği sosyolojiye göre, böyle bir inhisar doğru değildir. İktisadi hadiselerin sair hadiselerden hiçbir imtiyazı yoktur. İktisadi müesseseler nasıl bir hadise ve bir şe'niyyet ise, dini, ahlaki, bedii ilah gibi diğer içtimai müesseseler de birer tabi hadisedir.” (Gökalp, 1980: 26).

Ziya Gökalp'in ulusalcı görüşlerinin teorik fikri çerçevesini sosyolojide, özellikle de Emile Durkheim sosyolojisinde bulduğu görülmektedir. (Lewis, 1998: 230) Önsoy'a (1981: 357-358) göre, 1912 sonlarında okumaya başladığı Durkheim'in eserleri Onu, Türklerde milli şuuru uyandırmaya sevkederken, bunun için en önemli unsur olarak gördüğü milli bir ekonomi yaratma çabasına sürüklemiştir. Gökalp, aslında milli iktisadın yaratılması için gerekli bütün unsurların Osmanlı topraklarında mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Ancak en önemli eksiklik olarak girişimciliği görmektedir. Gerçekten, ülkede bütün iktisadi alanlarda yabancı ve gayrimüslimlerin etkinliği göz önüne alındığında bu eksikliğini iyi tahlil ettiği anlaşılmaktadır:

“Vakıa, klasik iktisat kitapları, istihsal için yalnız üç amil gösterir: Tabiat, sa'y, sermaye. Fakat, bence, istihsal için bu üç amil kafi değildir... Filhakika, bizim memleketimizde tabiat zengin olmakla beraber, sermaye ve sa'y da yok değildir. Fakat müteşebbislerimiz pek azdır. Ve onlar da küçük çaptadır... Halbuki her şeyden evvel, bizi iktisatta geri bırakan, büyük müteşebbislerimizin yok olmasıdır...” (Gökalp, 1980: 111-112).

Gökalp her ne kadar en büyük eksikliğin girişimcilik olduğunu belirtse de, sermayenin azlığının hatta ülkenin bugün içinde bulunduğu durumda imarına

yetmeyecek derecede olduğunun farkındadır. Ancak yine de Parvus'da olduğu gibi tamamen yerli sermayenin oluşturulması gerektiğini savunmakla birlikte, geçici de olsa yabancı sermayeye kapı açmaktadır:

“... Eğer siyasi şartlarda memleketimize girmek istiyorsa! Bugün, böyle şartları kabul edebilecek bir Türk hükümeti yoktur. Sermayenin, menşe'leri olan hükümetlere tabi Anonim Şirketler haline gelmesi doğru değildir. Memleketimizde iş görecekt bütün Anonim Şirketler, birer Türk şirketi olmalıdırlar... Milli sermayelerimiz çoğalınca kadar, memleketimize ecnebi sermayeler gelsinler... Biz şimdilik tek başımıza, ne ferdin ne de hükümetçe bu işi başaramayacağız.” (Gökalp, 1980: 165-167).

Görülüyor ki Gökalp, aynı zamanda bir milli burjuvazisinin yaratılmasından yanadır. Ancak o zaman milli iktisatta istenilen seviyeye ulaşılabacaktır. Uzun süredir siyasi başarısızlıkların nedenini de, ülkenin kendine özgü bir milli iktisadının olmamasında gördüğü, yazılarının satır aralarında kendini göstermektedir.

Ziya Gökalp'in izinden giderek Milli İktisat doktrininin savunan bir diğer düşünür de Tekin Alp'tir¹. Ülkenin kalkınması için milli iktisat görüşlerinin hakim olması gerektiğini savunurken, en büyük eksikliği bu görüşleri hakim kılacak iktisatçı yokluğunda görmektedir. “Türklerin siyaset alanında Bismarck'ları, kahramanları eksik değildir. Fakat, maalesef, milli bir iktisatçıları, Friedrich List'leri hiç yoktur. Türkler biran önce milli bir iktisat oluşturmalı, milli iktisatçıları yetiştirmelidir.” (Toprak, 1985 (b): 741) sözleriyle konuya değişik bir açıdan yaklaşarak, önemli bir iktisatçı yetiştirilememesinden yakınmaktadır.

Tekin Alp'in bir diğer farklı yaklaşımı da “milli İstikrazın” oluşması yönünde olmuştur. Ona göre iç borçlanma, ülkenin siyasi, toplumsal ve ekonomik alanda yeni bir doğrultuya doğru yöneldiğini göstermesi

¹ Asıl adı Moiz Kohen olan Tekin Alp, hukuk öğrenimi yapmış ve Selanik'te avukatlık ile uğraşmıştır. Savaş öncesi Osmanlılarla ilişki kurmaya başlayan Tekin Alp, İstanbul Üniversitesine çeşitli ülkelerden ders vermek amacıyla çağrılan profesörlerden, Alman Profesörlerden birine tercümanlık yapmıştır. Dönemin Türkçülük akımının önde gelenlerinden biri olurken aynı zamanda milli iktisat doktrininin benimsenmesi için de çaba sarfetmiştir. (Mardin, 1985(b): 633-634).

bakımından sevinçle karşılanması gereken bir başlangıçtır. Çünkü savaş nedeniyle artan nakdi servetin ülkede kapitalizm devresini başlatmasının bir göstergesidir (Çavdar, 1992: 67). Ancak bu arada savaş zenginlerinden oluşan burjuva sınıfının doğuşunu ve yıkılan orta sınıfı, dolayısıyla meydana gelen gelir dağılımı bozukluğunu da itiraf etmekten geri kalmamıştır. Çünkü savaş zenginleri, Avrupa'nın büyük fon sahipleri gibi sanayi, ticaret ve tarım alanlarına yatırım yapmak yerine zevk ve sefaları için harcamışlardır. Ona göre uygulanan Milli İktisat politikalarının sonucu amaçlanandan çok farklı ve zararlı olmuştur. Aslında istenen devletin öncülüğünde, serbest girişimin artarak milli burjuvazinin oluşturulmasıdır ki bu istenen istikamette gerçekleşmemiştir.

Milli iktisadı benimsemekle birlikte Tekin Alp'in söylemlerinin diğerlerinden farklı, biraz daha yumuşak olduğu göze çarpmaktadır. Dış ticaret konusunda da, milli bir sanayi oluşturulduktan sonra mutlaka diğer ülkelerle işbölümüne gidilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu konuda Almanya örneğini veren Tekin Alp, Almanların milli iktisadı gerçekleştirmelerine rağmen dış ticarete diğer ülkelerle gerekli münasebetleri kuramadıklarını bir eksiklik olarak görmektedir. Ülkelerin her zaman diğer devletlere muhtaç olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır:

“Medeni bir adam yalnız başına yaşayamayacağı, daima hemcinsinin sa'y ve ameline muhtaç bulunduğu gibi mütemeddin bir millet de hiçbir vakit yalnız başına müstakil bir hayat geçiremez; her vakit milel-i sairenin sa'y ve amelinden istifade etmeye mecburdur... menabi-i iktisadiyesini, servet-i milliyesini en iyi surette kullanmak icap ettiği gibi sair memleketlerle mahsulat ve masnuat mübadele etmek için en muvafık vesait-i nakliye ve en elverişli şerait-i siyasiyeyi temin etmek lazım gelir... Almanlar 1870 muharebesinden sonra bütün kuvvetlerini milli iktisadın tealisi uğruna sarfetmeye başlamışlar ve bu sayede ziraatte, ticarete ve bilhassa sanayide en birinci mevki işgale muvaffak olmuşlardır... fakat hariçle temas ve münasebetini temin etmek hususunda pek büyük müşkilata maruz kalmışlardır.” (Türk Yurdu, 1999 (27 Ocak 1916): 320-321).

Dış ticarete liberal bir serbestliği kastetmediği açık olan Tekin Alp'in, uluslararası işbölümünü savunurken bunun sınırlarını tam olarak çizemediği görülmektedir. Zaten iktisatçı olmayan ve iktisadi birikimden uzak olan yazar, daha çok dönemin Türkçü akımına katkılarıyla ön plana çıkmıştır. Ancak asıl adı Mois Cohen olan Yahudi asıllı düşünürün bu yanı da dikkate değer şekilde karşımıza çıkmaktadır.

İkinci Meşrutiyetten sonra milli iktisadı daha bilinçli savunan düşünürlerden biri de İ.Ü. Hukuk Fakültesi Profesörü M. Zühtü Bey'dir. Sahak Abru'nun çevirisi olan İlm-i Tedbir-i Menzile yönelttiği eleştirilerle (Kurdakul, 1997: 136) ön plana çıkan Zühtü Bey de, başta tarım olmak üzere ülkenin hiçbir alanda söz sahibi olamamasının nedenini milli iktisada sahip olunamamasında görmektedir:

“Lakin, maatteessüf, bugün hiçbir memleketi biz doyurmuyoruz. Hatta kendimizi bile doyuran tamamen biz değiliz... Demek: ziraat memleketi de değiliz. Vatanımıza madencilik, fabrikacılık memleketi değildir demiştik, ticaret memleketi de diyemeyiz... Bunun sebebi şudur: Osmanlı hey'et-i içtimaiyesi hiçbir nevi tezahürat-ı hayatiyesinde bugüne kadar “idrak-i milli” denilen ve milletleri yükselten, inhitattan kurtaran milli ilahi bir Türk rehberliği ile sevk edilmemiş, teşkilat-ı siyasiye ve iktisadiyesi milli gayelere tevcih olunmamıştır... Memleketi kurtarmak için milli bir siyaset-i iktisadiye tatbikatına başlanılmalıdır.” (Türk Yurdu, 1999 (30 Nisan 1914): 259-260).

Zühtü Bey, milli değerlere verdiği önemi yazılarında belirtirken, bunların içinde milli iktisada özel atıf yaparak, bu hususun henüz yeni olgunlaşmaya başladığını itiraf etmektedir. “Milli mefkure-i iktisadiye, millete hüviyet-i tarihiyesini veren kuvve-i hayatiyenin saha-i iktisatta emel edindiği gaye veyahut gördüğü rüyadır. Milletın hüviyet-i tarihiyesini, sima-yı siyasi, dini, ahlak ve lisanını tayin eyleyen kuva-yı asliye menbaından iktisad-ı millimiz kuvvetini, feyzini henüz almaktadır...” (Türk Yurdu, 1999 (3 Haziran 1915): 141) sözleri milli iktisada verdiği değeri ortaya koyarken, bunun bütün milli değerleri tamamlayan en önemli unsur olduğunu belirtmektedir.

Görüldüğü gibi yukarıdaki söylemler 1912 sonrasını, Osmanlı Devletinde bir dönüşüm noktası olarak kabul etmemizi gerektirmektedir. Çünkü Tanzimat sonrası oluşan liberal, hürriyetçi, Batı yanlısı hava bu dönemden sonra yerini, ulusalcı görüşlerin hakim olduğu, liberalizme zıt yeni bir düşünce sistemine bırakmıştır. En önemlisi Osmanlı devlet geleneğinde önemli yere sahip olan, ulusalcılıktan uzak, Osmanlılık etrafında birleştirici tutum, bu dönemden sonra Türk unsuru lehine değişmiş, yeni bir siyasi sistem olarak karşımıza çıkmıştır. Yazın hayatına baktığımızda, Tanzimat sonrasında “hürriyet”, “eşitlik”, “serbesti” söylemlerinin yerini, “milli”, “türk”, “devletçi” gibi kavramların alması, bilinçli bir düşünce değişikliğini göstermektedir. İşte değişen bu hava iktisadi düşünce sistemini de etkileyerek, ulusalcı söylemlerin ön plana çıktığı, “milli iktisat” görüşüne yönelimi artırmıştır. Ancak sanayileşme için dışa kapalı bir sistemi savunan ve milli burjuvazi yaratma amacını güden ittihatçıların, aslında ekonomiyi çok iyi de bilmedikleri görülmektedir. Temellerini oluşturduğunu kabul ettiğimiz Tanzimat sonrasında himaye usulü taraftarlarıyla karşılaştığımızda bu gerçek açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden konu başlığında belirttiğimiz gibi savaş ortamının artan ulusalcı söylemleri, siyasi açıdan yakınlaşmanın gerçekleştiği Almanya'nın etkisiyle, incelenen Listçi Alman ekonomi modeline yönelimi sağlamıştır. Sonuçta bilimsellik yanı zayıf, bir etki-tepki nedeniyle doğduğunu söyleyebileceğimiz milli iktisat doktrini, Osmanlı Devletinin yıkılmadan önceki son devresine damgasını vurmuştur. Ancak 1923'te düzenlenen “Türkiye İktisat Kongresi”nde alınan bu yöndeki kararlar düşünüldüğünde, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki politikaları etkilediği de bir gerçektir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarihini, klasik tarih kitaplarında yer aldığı gibi dönemlere ayırmanın zorluğu çalışmada kendini göstermiştir. Gelişme, zirveye ulaşma gibi tabirlerin insan zihninde yarattığı kusursuzluğun, aslında sanıldığı gibi, kurulu düzenin saat mükemmelliği ile çalışmadığı veya çalışamayacağı ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde gerileme, çöküş gibi tanımlamalarında, okuyanın hayal ettiği gibi sadece olumsuz taraflarıyla algılanmaması gereği doğmuştur. Bu yüzden gerilemenin nedenini gelişme döneminde aramak gerektiği gibi, gerileme devresini de bütün olumsuzluklarına rağmen çağdaşlaşma yolunun açılması gibi değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Çünkü Osmanlı Devletinin yıkılmadan önceki son dönemi, Batılı anlamda iktisadi düşüncelerin ülkeye girdiği, bir anlamda dünyaya açılma sürecini işaret etmektedir. Bu anlayışla, çalışmada incelenen dönem, iktisadi açıdan pozitif iktisat anlayışının yerleşmeye başladığı, çağdaş iktisadi normların ülke gündemini meşgul ettiği bir dönem olarak kabul edilmelidir.

Her ne kadar ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren bu anlamda çağdaşlaşma süreci hızlansa da, aslında yenilik çabalarının çok daha eskiye gittiği görülmektedir. 1600'lü yıllarda Koçi Bey risalesi başta olmak üzere, padişahlara sunulan raporlar, daha çok yönetimdeki hataların ve kötü gidişin sorgulanması biçiminde değerlendirilirken, yanlışların cesaretle dile getirilmesi bile önemli bir yenilik olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda Devletin sıkı sıkıya sarıldığı normatif değerlerindeki çözülmenin anlaşılabilmesi için de önemli bir başlangıçtır. Arkasından onsekizinci yüzyılın başındaki Lale Devri olarak anılan dönem, iktisatçılarca yenilik hareketlerinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu yenilik, sadece batılı tüketim kalıplarının benimsendiği ve bu yolla beslenen bir mutlu azınlık yaratmaktan ileri gidememiştir. Zaten askeri ve mali alanlarda yapılmak istenen yeniliklere dahi tahammül edemeyecek olan zihniyetin, böyle bir

oluşuma baştan karşı çıkması beklenir ki, öyle de olmuş, oniki yıl gibi kısa bir süre de bu azınlık yok edilmiştir.

İşte, normatif değerlerini korumayı yegane amaç edinen, ufak kıpırdanmalar olsa da hükümdarların da değişimden yana olmadığı, dünyaya kapalı bir zihniyet onsekizinci yüzyılın sonuna kadar direnmeyi başarmıştır. Halbuki 1500'lerden itibaren dünyada geçmişin değerlerini altüst eden gelişmeler olmaktadır. Bilimsel devrimin ardından gelen aydınlanma çağı, gözlemlerle, deneyle dünyayı anlama çabalarını artırırken, dinin yenilikler önünde engel teşkil eden konumunu ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda ticaret burjuvazisinin doğuşu feodalizmin sonunu getirmiş, teknolojik gelişmenin etkisiyle artan verimlilik ve üretim bu kesimi yeni pazarlar bulmaya sevk etmiştir. Bütün bu gelişmelerin aslında önemli bir sonucu toplum içindeki bireyin önemini kavranmasıdır ki, bu gelişme kapitalizme giden yolda önemli adım olarak değerlendirilmelidir. Toplumsal gelişmenin altında yatan olgunun, bireysel refahtan geçtiğinin benimsenmesi, aynı zamanda değişimin tabandan başladığının bir göstergesi gibidir.

Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren üçüncü Selim ve İkinci Mahmut'la başlayan değişim çabalarının başarısız olmasının nedenini de burada aramak gerekir. Askeri tarafı ağırlıklı bu ıslahat çabaları, tabandan kopuk, merkezi yönetimin tek taraflı kararıyla uygulanmaya çalışıldığı izlenimi vermekte, bu yüzden halk desteğinden yoksun girişimler, her dönem olduğu gibi değişimi hazmedemeyen gruplar tarafından engellenmektedir. Bu çabaların bir diğer özelliği de, geleneksel yapı içinde kalarak toplumsal sorunları çözme anlayışının egemen olmasıdır ki, tepeden inme yenilik çabalarının sonuca varmaktan uzak, eksik adımlar olduğunun fark edilmesi çok da uzun sürmemiştir. Çünkü onsekizinci yüzyılın başından itibaren Batının üstünlüğünün kabul edilmesi Batılılaşma çabalarını artırırken, amaç sadece üstün tekniğinin alınması şeklinde kendini göstermiştir. Batının bu konuda yüzyıllar süren evrim sürecinin tahlil edilememesi, sadece tekniğin alınarak toplumsal kurumlara uygulanmasının imkansızlığı görülememiştir. Bunun nedeni, belki kuruluşundan beri bu kültürle içiçe yaşanmasına rağmen, Batının düşünce iklimiyle etkileşimin sağlanamamasında veya

sağlanmasının engellenmesinde aranmalıdır. Bu da Üstün tekniği geliştiren felsefeden uzak kalındığının, bir aydınlanma çağını Osmanlının hiçbir zaman yaşamadığının göstergesidir.

Her ne kadar geç kalınsa da ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren yaşanan gelişmeler, Batılılaşma yolunda önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde gerçekleştirilen Devletin yeniden kuvvetlenmesine, gelişmesine yönelik her alandaki uygulamaların düşünsel kaynağını Batılılaşma fikri oluşturmaktadır. Artık eski gücünün çok gerisinde olan Devlet yenilik arayışları içerisinde Batılılaşma fikrine sarılırken, bu çerçevede gerçekleştirilen Tanzimat ve sonrası reformların yine merkezi yönetimden geldiği görülmektedir. Aslında her yönüyle yeni bir oluşumun başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimatın, öncekilerden farklı olmayan yönü de tabandan kopuk, yukarıdan aşağıya bir reform sürecini içermesidir. Bunun en güzel göstergesi, Tanzimata verilen tepkilerde yatmaktadır. Müslüman halk, ulema, çıkarlarına ters gelmesinin de etkisiyle mültezimler, ayanlar bu konuda olumsuz tavır takınmışlar, bir anlamda böyle bir taleplerinin olmadığını ispatlamışlardır. Aynı zamanda azınlıklar ve yabancı gazetelerle birlikte, İngiltere, Fransa gibi devletlerin destek vermesi ise bir yerde Batının zorlamasının etkisini göstermektedir.

Ancak Tanzimatın iktisadi alana getirdiği yenilik, başlangıçta pratiğe yönelik çabaları içerse de, zamanla geleneksellikten uzak, iktisadi düşüncede teorik arka planı tahlil etmeye dönük çabaları içermesi bakımından, çağdaşlaşma yolunda önemli bir atılım olmasıdır. Hatta Tanzimat öncesi 1838 İngiliz ticaret antlaşmasıyla yaratılan ortamda, liberalizmin kısmen de olsa uygulama olanağı bulunduğu görülmektedir. Bu yüzden Tanzimatla birlikte ülkeye ilk akan iktisadi bilgiler serbest ticaretin önderliğinde liberalizm akımı olmuştur. Smithian teori çerçevesinde gelişen bu yeni süreç, Başta D. Urquhart olmak üzere yabancı kaynaklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kesimin çabalarının ülkeyi tek taraflı serbest ticaret antlaşmasına götürdüğü, dolayısıyla ülkeyi açık pazar haline getirdiği, el sanatlarını yok ettiği bir gerçektir. Aynı şekilde, ülkenin bir tarım ülkesi olması yolundaki girişimlerinin, kendi ülkelerinin Osmanlı Devletine biçtiği rolle uyuşması, sadece çıkarları

için var oldukları iddialarını da kuvvetlendirmektedir. Ancak çalışma için asıl olan iktisadi tarafıdır ki, su katılmamış bir şekilde klasik teoriyi yayma, belki de pratikte uygulanabilirliğinin ispatı içerisinde olmuşlardır. Bu açılan yolda klasik liberalizmin yayılması, tercüme faaliyetleriyle de hız kazanarak ülke gündemine oturmuştur. Aslında bu yeni düşünce sisteminin, değişik versiyonlarıyla birlikte 1908 sonrasına kadar ülkenin ekonomi politikalarını büyük oranda etkilediğini söylemek abartı olmaz.

Bu gelişmenin ilk aşamada, Tanzimatın getirdiği özgürlük ortamının da etkisiyle, bir kısım üst düzey yönetici ile birlikte, ülke sorunlarıyla meşgul bazı aydınların, iktisadi liberalizm ağırlıklı görüşlerine yansıdığı görülmektedir. Ancak teorik içerikten yoksun bu görüşler, ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtarılabilmesi için bilinçsizce çare arayışlarından ileri gidememiştir. 1880'lerle birlikte ise, açılan bu yolda liberalizmi daha bilimsel anlamda yorumlayan ve teorik içeriğini incelemiş iktisatçıların yetiştiği görülmektedir. M. Şerif Efendinin klasik teoriyi Say'cı yorumuyla birlikte savunması, Ohannes Paşanın daha bilimsel ve saf bir laissez-faire yorumunu marjinal akımın etkisiyle vermesi, Sabahattin'in günümüzde bile tartışılan yerel yönetimlerin güçlendirilmesi isteğini dile getirirken, özgür ve bireyci toplum özlemini yansıtmaması göz ardı edilemeyecek bir iktisadi çağdaşlaşma akımının göstergesidir. Bu bilinçli görüşlerin Cavit Beyle hükümet politikalarına yansımaları ise liberal akım için bir şans olarak değerlendirilebilir.

Ancak liberal akımın hiçbir zaman alternatifsiz olmadığını belirtmek gerekir. Himaye taraftarı bir takım aydın da, ülkenin geleceğini sanayileşmede görerek bu alanın korunması gerektiğini öne sürmüştür. Ciddi anlamda Ahmet Mithat'la başlayan bu muhalif görüş, kapitalistleşme için himaye usulünün temelini atmıştır. Musa Akyiğitzade ile F. List'in görüşleri çerçevesinde daha sağlam bir zemine oturan himaye usulü, güçlü delillerle savunulmasına rağmen 1908 sonrasına kadar hep liberal akımın gölgesinde kalmaktan kurtulamamıştır.

Güçlü liberal etkinin ülkede uygulama olanağı bulması bir şans olmakla birlikte, aynı zamanda liberal akımın sonunu hazırlamıştır aslında. Ülkedeki sermaye birikiminin ekonomik ilerlemeyi sağlamakta yetersiz kaldığı

anlaşıldığında yabancı sermayeye kucak açılmış, izlenen serbest ticaret politikasıyla artan ithalat sonucu, Batılı yaşam biçimi ve tüketim kalıpları benimsenmeye başlanmıştır. İktisadi düşünce alanında önemli gelişmeler olurken, pratikte Batılılaşma diye nitelediğimiz bu yüzeysel değişim çabaları, sadece belirli bir azınlığın yaşam tarzını değiştirirken, ülkede gözle görülür bir ekonomik ve toplumsal ilerleme sağlamamıştır. Bunun sonucunda dış borçların artması, yabancı sermayenin ülkenin kaynaklarını ele geçirmesi, sadece himaye taraftarlarının artması yönünde etki göstermiştir. Bütün bu gelişmelerin 1912'deki Balkan Savaşının yıkıcı etkisiyle birleşmesi ise ülkede yepyeni bir oluşumun yeşermesine zemin hazırlamıştır. Savaş ortamının olağanüstü şartlarında, ulusalcı söylemlerin gölgesi altında, ulusal bir ekonomi yaratma fikri "milli iktisat" doktrininin doğmasına neden olmuştur. Liberalizmin ülkeye girişinde olduğu gibi, yine yabancı ağırlığının hissedildiği yeni oluşum ülkenin yıkılmadan önceki son yıllarına damgasını vurmuştur.

Neticede, Avrupa ülkelerinin gücünün, teknolojisinin altındaki nedenin sanayileşme ve kapitalizm olduğunu anlayan aydınlar, kapitalistleşme genel eğiliminde birleşerek, bu isteklerini gerçekleştirmenin iki ayrı yolunu gündeme getirip savunmuşlardır. Bu yollar dönemin tabiriyle, "Serbesti-i Ticaret" ve "Usul-ü Himaye"dir. Bu bağlamda, Osmanlının son yüzyılı özellikle aydınlar yönünden tam anlamıyla bir Batıya yönelme dönemi olmuştur. Ancak ülkenin, Batının bu süreçte geçirdiği evrimin çok gerisinde olması, ülkede bilimsel bir nitelik kazanma yoluna giren modern iktisat düşüncesinin, kalkınmayı gerçekleştirecek anlamda somut politikalara dönüşmemesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz
2002 Modern Türkiye'nin Oluşumu, Ankara: Doruk Yayınları
- AHMED MİDHAT
2005 İktisat Metinleri (Ekonomi Politik ve Hallü'l-Ukad), Yayına Haz. Erdoğan Erbay ve Ali Tutku, Konya: Çizgi Kitabevi
- AKARLI, Engin Deniz
1978 Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları
- AKÇURA, Yusuf
1981 Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- AKGÜN, Seçil
1986 Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler, Ankara, Türk Tarih Kurumu
- AKYİĞİTZADE, Musa
1314 İktisat Yahut İlm-i Servet: Azadeg-i Ticaret ve Usul-ü Himaye, İstanbul
- ALADA, A. Dinç
1988 "Osmanlıda İktisadi Bilgi Neden Ortaya Çıkmadı", Tarih ve Toplum, c. 11, s. 58
2000 İktisat Felsefesi ve Belirsizlik, İstanbul: Bağlam Yayınları

- ARON, Raymond
2000 Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Çev. Korkmaz Alemdar, İstanbul: Bilgi Yayınevi
- ATEŞ, Toktamış
1994 Siyasal Tarih, İstanbul: Der Yayınları
- BARBER, William J.
1999 İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Şule Yayınları
- BARKAN, Ömer Lütfi
1980 Türkiye’de Toprak Meselesi, İstanbul, Gözlem Yayınları
- BERKES, Niyazi
2004 Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- BERLIN, Isaiah
2004 Romantikliğin Kökleri, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- BİRAND, Kamiran
1955 Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Ankara: Son Havadis Matbaası
- BLAISDELL, Donald C.
1979 Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Düyunuümüye, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları
- BOBAROĞLU, Metin
2002 Aydınlanma Sorunu ve Değerler, İstanbul: Ayna Yayınevi
- BUDAK, Muzaffer
1998 Toplumbilimci Prens Sabahattin, İstanbul: Kurtiş Ofset
- CAPRA, Fritjof
1992 Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yayınları

CEVDET PAŞA, Ahmed

1972 Tarih-i Cevdet, İstanbul: Hikmet Yayınları

1986 Tezahir, I. II. III. IV. Ciltler, Ankara: Türk Tarih Kurumu
Yayınevi

CEVİZCİ, Ahmet

2002 Aydınlanma Felsefesi Tarihi, Bursa: Ezgi Kitabevi

CHAUNU, Pierre

2000 Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı, Çev. Mehmet Ali
Kılıçbay, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları

CONNELL, John W. Mc

1949 Büyük İktisatçıların Temel Doktrinleri, Çev. Hurşid Çalıka,
İstanbul: İsmail Akgün Matbaası

ÇAVDAR, Tevfik

1992 Türkiye'de liberalizm (1860-1990), Ankara: İmge
Yayınevi

2003 Türkiye ekonomisinin tarihi: 1900-1960, Ankara: İmge
Kitabevi

ÇİĞDEM, Ahmet

1997 Aydınlanma Düşüncesi, İstanbul: İletişim Yayıncılık

DAVİDSON, Roderic H.

1963 Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, Çev.
Osman Akınbay, İstanbul: Papirüs Yayınevi

DELLALOĞLU, Besim F.

2002 Romantik Muamma, İstanbul: Bağlam Yayıncılık

DEMİR, Ömer

1996 Kurumcu İktisat, Ankara: Vadi Yayınları

DURKHEİM, Emile

1985 Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları, Çev. Celal Bali Akal,
İstanbul: Bilim-Felsefe- Sanat Yayınları

1994 Sosyolojik Metodun Kuralları, Çev. Ender Aytakin,
İstanbul: Sosyal Yayınları

- DOBB, Maurice
- 1992 Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler, Çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları
- 1999 Kapitalizmin Dünü Bugünü, İstanbul, Çev. Feyza Kantur, İletişim Yayınları
- EGE, N. Nurettin
- 1977 Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaları, İstanbul: Fakülteler Matbaası
- ENGELHARDT, Ed
- 1999 Tanzimat ve Türkiye, Çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları
- ELDEM, Vedat
- 1994 Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları
- FAROQHİ, Suraiya
- 1997 "İktisat Tarihi 17. ve 18. yüzyıllar", Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınları
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin F.
- 1939 Namık Kemal ve İdeolojisi, Ankara: Ulus Basımevi
- 1946 Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını
- 1952 "İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika", IV. Türk Tarih Kurumu Kongresi Tebliğler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- FRIEDMAN, Milton
- 2000 "Pozitif İktisadın Metodolojisi", Devlet, Rekabet, Mülkiyet ve İktisat, Çev. Mehmet Orhan, Adapazarı: Değişim Yayınları
- GENÇ, Mehmet
- 1975 "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Türkiye İktisat tarihi semineri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları

- 1989 “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, s. 1, 3. Dizi
- 2000 Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları
- GEVGİLİ, Ali
- 1990 Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Ankara: Bağlam Yayınları
- GÖÇEK, Fatma Müge
- 1999 Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü, Ankara: Ayraç Yayınevi
- GÖKALP, Ziya
- 1980 Makaleler IX, Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- GÖRÜN, Fikret
- 1984 “İktisatta Rasyonellik Aksiyomunun Yeri Üzerine”, ODTÜ Gelişme Dergisi, c. 11, s. 3&4
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref ve S. KİLİ
- 1981 Türk Anayasa Metinleri, Ankara: Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları
- GÜRSEL, Seyfettin
- 1983 “Osmanlı Toplumsal Yapısı Ve Kapitalizm”, Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi, s. 46
- HAMPSON, Norman
- 1991 Aydınlanma Çağı, Çev. Jale Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- HANİOĞLU, M. Şükrü
- 1985 “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 2
- HEATON, Hearbert
- 1985 Avrupa İktisat Tarihi, cilt: II, Çev. M.A. Kılıçbay, Osman Aydoğmuş, Ankara: Teori Yayınları

- HOF, Ulrich Im
2004 Avrupa'da Aydınlanma, Çev. Şebnem Sunar, İstanbul: Literatür Yayıncılık
- İHSANOĞLU, Ekmelettin
1998 "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, c. 2. , İstanbul: IRCICA yayınları
- İLHAN, Attila
2005 "...Filmin Arkası, Çok Daha Meraklı", 03.08.2005, Cumhuriyet Gazetesi,
- İNALCIK, Halil
1996 "Köy, Köylü ve İmparatorluk", Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine İncelemeler, İstanbul: Eren Yayınları
- KARAL, Enver Ziya
1964 "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", Bellekten, c. XXVIII, s. 112, Ankara
1983(a) Osmanlı Tarihi, c. V, Ankara: TTK Yayınları
1983(b) Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara: TTK Yayınları
- KARAMAN, Deniz
2001 Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Ankara: Liberte Yayınları
- KAZGAN, Gülten
1984 İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi
1999 Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan
1999 "Bir Osmanlı özelleştirme modeli: reji tütün idaresi", Liberal Düşünce Dergisi, c. 3, s. 14
- KEYDER, Çağlar
1985 "Osmanlı Devleti Ve Dünya Ekonomik Sistemi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3

KILIÇBAY, M. Ali

- 1985 “Osmanlı Batılılaşması”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 1
- 2005 “İştahı İmparatorluk Ölçeğinde”, Sabah Gazetesi, 07.08.2005, Aktüel Pazar Eki

KIRAY, Emine

- 1995 Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul: İletişim Yayınları

KOLOĞLU, Orhan

- 1988 “Osmanlı Devleti'nde Liberal Ekonominin Savunucusu: Blacque Bey”, Tarih ve Toplum, c. 10, s. 57
- 1995 “Tanzimatın İkinci Kuşak Aydınlarının Açmazı Üzerine: Ali Suavi”, Tarih ve Toplum, c. 23, s. 138
- 1998 Osmanlı Basınının Doğuşu Ve Blacque Bey Ailesi, İstanbul: Müteferrika Yayınevi

KORLAELÇİ, Murtaza

- 1986 Pozitivizmin Türkiye'ye girişi, İstanbul: İnsan Yayınları

KÖKTAŞ, Emin

- 1997 “Prens Sabahaddin Ve Yerinden Yönetim Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 2, s. 5

KÖPRÜLÜ, Fuat

- 1981 Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul: Ötüken Yayınları

KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi

- 1971 Durkheim Sosyolojisi, İstanbul: Remzi Kitabevi

KUBALI, Hüseyin Nail

- 1960 Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İstanbul

KUMBARACIBAŞI, Onur

- 1973 Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Düşüncenin Evrimi, Ankara: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları

KURDAKUL, Necdet

- 1989(a) "19. Yüzyılda İktisat Kitapları", Tarih ve Toplum, c. 12, s.71
- 1989(b) "Tanzimat Döneminin Gereğince tanınmayan Düşünürü: Mehmet Sadık Rifat Paşa", Tarih ve Toplum, c. 12, s. 71
- 1990 "Osmanlı Basınında Serbest Piyasa Ekonomisi Ve Ahmet Mithat Efendi", Tarih ve Toplum, c. 14, s. 71
- 1997 Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

KURMUŞ, Orhan

- 1982 Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Ankara: Savaş Yayınları

KURT, Yılmaz

- 1998 Koçi Bey Risalesi, Ankara: Akçağ Yayınları

LAJUGIE, Jean De

- İktisadi Doktrinler, Çev. Necmettin Mete, İstanbul: Remzi Kitabevi, t.y.

LEWİS, Bernerd

- 1998 Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları

LİPSEY, G. Richard, P. STEİNER ve Başk.

- 1984 İktisat, Çev. Ömer Faruk Batirel, Osman Orhan ve Başk. İstanbul: Bilim Teknik Yayınları

M. CAVİD BEY

- 2001 İktisat İlimi, Ankara: Liberte Yayınları

MARDİN, Şerif

- 1983 Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908, İstanbul: İletişim Yayınları
- 1985 (a) "19. Yy'da Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 2

- 1985 (b) “Tanzimattan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişimi 1838-1918”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- 1991 Türk Modernleşmesi: Makaleler IV, İstanbul: İletişim Yayınları
- 1996 Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayıncılık
- 1997 Türkiye’de Toplum Ve Siyaset: Makaleler I, İstanbul: İletişim Yayınları
- OKAY, Orhan
- 1980 “İktisatta Milli Düşünceye Doğru İlk Görüşlerin 100. Yılı”, Türk Kültürü Dergisi, s. 207-208, c. XVIII
- OKYAR, Osman
- 1996 “İttihat Ve Terakkinin Tarihimizdeki Yeri Ve Trablusgarp”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 1, s. 2
- ONAR, Sıddık Sami
- 1952 İdare Hukukumuzun Umumi Esasları, İstanbul: İstanbul Tercüme ve Neşriyat Yayınları,
- ONGUNSU, A.H.
- 1940 “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bakış”, Tanzimat I, İstanbul
- ORTAYLI, İlber
- 1979 Türkiye İdare Tarihi, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
- 2002(a) Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yayınları
- 2002(b) İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: İletişim Yayınları
- ÖNSOY, Rifat
- 1981 “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, s. 12

- 1985 “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”,
Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara
- 1988 Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları
- 1989 “Namık Kemal’in İktisadi Görüşleri”, G.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 5, s. 1
- 1994 Tanzimat Dönemi İktisat Politikası, XXVI. Dizi, s. 5,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını
- ÖZKAYA, Yücel
- 1977 Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi
- ÖZÖN, M. Nihat
- 1997 Namık Kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- ÖZYÜKSEL, Murat
- 1993 Feodalite ve Osmanlı Toplumunu, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını
- PAMUK, Şevket
- 1984 Osmanlı Ekonomisi Ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913, Ankara: Yurt Yayınları
- 1985(a) “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”,
Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:3
- 1985(b) “19. yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- 1990 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, İstanbul: Gerçek Yayınevi
- 1994 Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- POLANYİ, Karl
- 1994 “Ekonomistik Yanılgı”, İktisat Risaleleri, Der. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayınları

PRENS SABAHADDİN

2002 Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, Ankara: Liberte Yayınları

ROLL, Eric

1994 “Klasik İktisat ve Adam Smith”, İktisat Risaleleri, Der. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayınları

QUATAERT, Donald

1987 Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, Çev. Sabri Tekay, İstanbul: Yurt Yayınları

SAVAŞ, Vural Fuat

1997 İktisatın Tarihi, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları

SAYAR, Ahmet Güner

1998 Bir İktisatçının Entelektüel Portresi (Sabri F. Ülgener), İstanbul: Eren Yayınları

2000 Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul: Ötüken Yayınları

2001 Osmanlıdan 21. Yüzyıla, İstanbul: Ötüken Yayınları

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet

1996(a) “Türkiye’de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi”, Liberal Düşünce dergisi, c. 1, s. 2

1996(b) “Sadık Rifat Paşa Ve Avrupa’nın Ahvaline Dair Risalesi”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 1, s. 3

1996(c) “Liberalizm Tarihinden”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 1, s.1

SKOUSEN, Mark

2003 Modern İktisadın İnşası, Çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, vd. Ankara: Liberte Yayınları

SOY, H. Bayram

2004 Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfus Mücadelesi 1890-1914, Ankara: Phoenix Yayınevi

STARK, Werner

- 1994 “İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme”, İktisat Risaleleri, Der. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayınları

TABAKOĞLU, Ahmet

- 1993 Türk İktisat tarihi, İstanbul: Dergah Yayınları

TOPRAK, Zafer

- 1982 Türkiye’de milli iktisat 1908-1918, Ankara: Yurt Yayınları
- 1985(a) “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 1
- 1985(b) “Milli İktisat”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- 1985(c) “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- 1985(d) “Tanzimattan Sonra İktisadi Politika”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- 1985(e) “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 5
- 1995(a) Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: İttihat Terakki ve Devletçilik (1908-1950), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- 1995(b) Milli İktisat – Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- 1997 “İktisat Tarihi ”, Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınları
- 2003 İttihat-Terakki Ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi Ve Türkiye’de Devletçilik (1914-1918), İstanbul: Homer Kitabevi

TOSH, John

- 1997 Tarihin Peşinde, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

- TUNÇAY, Mete
1985 “Osmanlı Devleti’nde Sol Akımlar Ve Partiler”,
Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 6
- TURHAN, Mümtaz
1997 Kültür Değişmeleri, İstanbul: MEB Yayınları
- TÜRK YURDU
1999 ed. Murat Şefkatli, Ankara: Tutibay Yayınları
- TÜRKÖNE, Mümtazer
1991 Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul:
İletişim Yayınları
- UBİCİNİ, Abdolonyme
1998 Osmanlı’da Modernleşme Sancısı, Çev. Cemal Aydın,
İstanbul: Timaş Yayınları
- UZUN, Hakan
2000 Osmanlıdan Cumhuriyete Modernleşme Süreci, Ankara:
H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı
1975 Osmanlı Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, c. 2
1978 Osmanlı Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, c. 4
- ÜLGENER, Sabri F.
1951 “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri”,
İ.Ü. Yayınları, Nu: 55
1981 İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul:
Der Yayınları İktisadi Gelişme Ve Yenilenmenin Zihniyet
Muhasebesi
- ÜLKEN, Hilmi Ziya
1966 Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Konya: Selçuk
Yayınları
- ÜSTÜNEL, Besim
1972 Ekonominin Temelleri, Ankara: Doğan Yayınevi

- WALLERSTEİN, I., R. KASABA, ve H. DECELİ
 1983 “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, Toplum ve Bilim, s. 23
- WEİSS, Linda ve J.M. HOBSON
 1999 Devletler ve Ekonomik Kalkınma, Çev: Kıvanç Dünder, Ankara: Dost Kitabevi
- WEISKOPF, Walter A.
 1994 “İktisatta İnsan İmgesi”, İktisat Risaleleri, Der. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayınları
- YAYLA, Atilla
 1998 Liberalizm, Ankara: Liberte Yayınları
- YAYLA, Atilla ve M. SEYİTDANLIOĞLU
 1998 “Türkiye’de Liberalizm”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 3, s.10/11
- YEĞİN, Abdullah ve A. BADILLI
 1981 Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, İstanbul: Türdav Ofset
- YERASİMOS, Stefanos
 1974 Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, c. 1, İstanbul: Gözlem Yayınları
- YILMAZ, Şiir Erkök
 1992 Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, Ankara: G.Ü. Yayınları
- ZİMMERMEN, Carle C.
 1964(a) Yeni Sosyoloji Dersleri, Çev. Amiran Kurktan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları
 1964(b) Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi, Çev. Oğuz Arı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları

GAZETE ve DERGİLER

Hürriyet

Mecmua-i Fünun

Sabah

Tasfir-i Efkâr

Tercüman-ı Ahvâl

ÖZET

Coğrafi keşifler sonucu denizaşırı ülkelerle ticaretin artması, bu ülkelerden değerli maden akışı, Avrupa'nın zenginleşmesini sağlarken, bu gelişme yeni bir düzenin de başlangıcı olmuştur. Onaltıncı yüzyıldan itibaren merkantilizm olarak adlandırılan bu yeni düzen, aynı zamanda üretim ilişkilerinin değişmesiyle birlikte, toplumun yeniden örgütlenmesi anlamına da gelmektedir. Çünkü toplumun, ticaret hayatının gereklerine uygun örgütlenme süreci, feodal üretim ilişkilerinin zedelerken, kapitalizme giden yolu da açmıştır. İşte Avrupa'da 1500'lerde başlayan bu süreç, ticari kapitalizmi ortaya çıkaracak ve yeni bir zenginlik, servet kavramının yerleşmesini sağlayacaktır. Ancak merkantilistlerin, servetin kaynağını altın ve gümüş birikiminde görmeleri, bu yeni düzenin Avrupa sınırlarından taşmasına, üçüncü dünya ülkeleri tarafından da tanınmasına neden olacaktır. Bu, İhracatı artırma yönünde izlenen politika sonucu yeni pazarlar bulma girişimi şeklinde gerçekleşirken, üçüncü dünya ülkelerine mal akışıyla birlikte, kapitalizm de ihraç edilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde verimlilik artışı sonucu, üretim sınırlarının zorlanmasıyla ortaya çıkan hammadde ihtiyacı da, üçüncü dünya ülkelerine yönelimi artırmıştır. Bu gelişmenin uzun vadede Osmanlı Devletini ilgilendiren kısmı ise, ulusal devletlerin doğuşuyla birlikte, sermaye birikiminin desteklediği teknolojik ilerlemenin, Osmanlıyı da içine alan Avrupa kaynaklı yayılma politikasını gündeme getirmesidir. Aslında dünya için yepyeni bir başlangıç sayılacak bu gelişmenin çok uzun bir evrim sürecinden geçtiği görülmektedir. Bilim devrimini arkasına alan bu süreç, aydınlanma çağının dünyayı yeniden yorumlama çabasıyla birleşince sağlam temellere oturmuş ve çağdaş düşüncelerin yayılmasına kapı açmıştır.

Dünyada bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti varlığının kaynağı olan normatif değerlerine sıkı sıkı sarılmış, değişimi reddeder durumda bulunmaktadır. İlginçtir ki, Avrupa'da bilim devriminin yaşandığı yüzyıl, Osmanlı Devleti için bu normatif değerlerin sarsılmaya başladığı yüzyıl

olmuştur. Onyedinci yüzyılın sonlarından, ondokuzuncu yüzyılın başına kadar bu değerleri korumayla, değişim arasında gidip gelirken, Avrupa'nın yayılma politikasına yenik düşmesi, aslında Devlet için çağdaşlaşma yolunda bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devletinde modern iktisadi düşüncenin tanınması da yine ondokuzuncu yüzyılın başlarına rastlamaktadır. 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması ise bu konuda bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Klasik teori öngörülerinin kısmen de olsa uygulanma olanağı bulunduğu bu dönem, aynı zamanda ülkeye ilk giren modern iktisat anlayışının bu teori çerçevesinde olduğunu göstermektedir. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın ülkedeki temsilcileri aracılığı ile yerleştirmeye çalıştığı Smithian teori, başlangıçta sadece pratik alanda kendini gösterirken, başlayan tercüme faaliyetleri teorik arka planının da incelenmeye başlamasına neden olmuştur. Ancak bu konuda kayda değer girişimlerin 1880'lerle birlikte artmaya başladığı görülmektedir. Bu konuda verilen eserler, yazılan makaleler ülke gündemini meşgul ederken, aynı yıllarda yine bilimsel anlamda ortaya konan ve eserler verilmeye başlanan himaye usulü, dönemin ifadesiyle "serbestii" görüşlerin aslında ülkede hiçbir zaman alternatifsiz olmadığını ispatlamaktadır. F. List'in çizgisinde, ülkenin sanayileşmesi için tek çıkar yolu himaye usulünde gören bu görüş, sağlam temellere dayanarak savunulmasına rağmen uzun süre, liberal uygulamaların gölgesinde kalmıştır. İşte bu liberal politikalarından istenen sonuçların alınamaması, 1912 Balkan savaşının yıkıcı sonuçlarıyla birleşince, himaye usulü taraftarlarına bekledikleri kapı da açılmıştır. Ancak bu kez, artan ulusçuluk akımının etkisiyle başka bir boyut kazanan görüş, "milli iktisat" anlayışı çerçevesinde 1914 sonrası ülke politikalarına yansiyarak, Osmanlı Devletinin yıkılmadan önceki son yıllarına damgasını vurmuştur.

ABSTRACT

The increase in Europe's trade with overseas countries as a result of geographical discoveries and the consequent flow of precious metals such as gold and silver into European countries not only provided Europe with wealth but also led to the start of a new system. With the changes in production relations, this new system, which has been called "Mercantilism" since the 16th century, also meant a reorganization of the society. This reorganization process complying with the requirements of trade life damaged the feudal production relations as well as it led to capitalism. Therefore, this process, which started in Europe in 1500s, would make commercial capitalism emerge and help the "wealth" concept, a new kind of richness, establish. Nevertheless, because mercantilists accepted the gold and silver savings as the sources of wealth, this new system passed over the European borders and was recognized by the Third World countries as well. This was realized by the new enterprises to find new markets so as to increase export and then capitalism also started to be exported with the flow of goods to the Third World countries. Similarly, the need for raw material, resulting from the increase in productivity and forcing the production limits, also increased the tendency towards the Third World countries. The part of this process concerning the Ottoman State in the long term, with the emergence of national states and technological advances supported by capital stock, was the establishment of European based spreading policy, including the Ottoman State. In fact, this development, which could be accepted as a new start for the world, had a long evolution process. With the support of scientific revolution and efforts of the Enlightenment Age to reinterpret the world, this process strengthened its basis and opened a new door to spread contemporary thought.

As these developments were taking place in the world, Ottoman State still had a strict devotion to its normative values rejecting change. It was

interesting that the century in which scientific revolution took place in Europe happened to be the century in which the normative values of the Ottoman State started to shake. From the end of the 17th century to the beginning of the 19th century, the Ottoman State was between the preservation of the normative values and change and in the end was captured by the European enlargement policy and this could be considered a new start in the way of becoming contemporary.

The recognition of modern economy concept in the Ottoman State could also be seen in the early years of the 19th century. The British Trade Treaty in 1838 was a turning point in the recognition of the new concepts. This period, in which classical theories had a chance of being applied to some extent, also showed that the first modern economy concept entering the country was in the frame of these theories. Particularly, the Smithian theory, which England and France tried to establish through their representatives in the country and appeared only in practice at first, was studied in terms of its theoretical background with the start of translation activities as well. However, more significant attempts in this field increased in 1800s. The fact that the books and articles written on this subject were occupying the agenda of the country and meantime the protection method was being presented scientifically proved that “serbestii” (the term belonging to that period) ideas were not actually without alternatives. In agreement with F. List, this view accepting the protection method as the only way to industrialize was defended with strong bases for a long time, however it was outshone by the liberal applications. When the desired results from these liberal policies could not be obtained, accompanied by the destructive results of the Balkan War as well, a door that the the protection method supporters were waiting for was opened. Nevertheless, this view gained a new dimension with the influence of increasing nationalism trend, affected the policies of the country after 1914 with the understanding of “National Economy” and had an outstanding influence on the Ottoman State during the final years.